حزب و ڕێکخراوه سیاسییه عێراقییەکان

١٩١٠ _ ٢٠١٠

نوسینی

محەمەد فاتیح

ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران

سلێمانی ـ ٢٠١٢

ئەكادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی كادیران

دامەزراوەیەكی كەلتورییە بەپێی بڕیاری كۆنگرەی سێی ساڵی ٢٠١٠ ی یەكێتیی نیشتمانیی كوردستان دامەزراوە، ئەركەكەی بریتییە لە دەستەبەركردنی پێداویستییەكانی هۆشیاركردنەوەی سیاسی، فراوان كردنی چوارچێوەكانی ڕۆشنبیریی گشتی، تۆكمەكردنی بەهاكانی دیموكراسیو مافی مرۆڤ و دادی كۆمەڵایەتی لەكۆمەڵدا، تاوتوێ كردنی مەسەلەكانی بیری هاوچەرخو دابین كردنی كەرەستەی پێویست بۆ پێگەیاندنی كادیران لەبوارە هەمەجۆرەكاندا.

- **ناوی كتێب**: حزب و ڕێكخراوە سیاسییە عێراقییەكان ١٩١٠ — ٢٠١٠
- **نوسینی**: محەمەد فاتیح
- بڵاوكراوەكانی ئەكادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی كادیران / سلێمانی ـ ٢٠١٢
- ژمارەی سپاردنی بەڕێوەبەرایەتی گشتی كتێبخانە گشتییەكان (١٢٨٤) ساڵی ٢٠١٢
- **پیتچنین**: نووسینگەی بایۆز
- دیزاینوبەرگ: جوان قادر سۆفی
- تیراژ: (٢٠٠٠) دانە
- ژ. زنجیرە: (٤٥٥)

سەرپەرشتیاری زنجیرەی كتێب

عوسمان حەمەڕەشید گورون

پێڕست

لاپەڕە	بابەت
١٤	١- پێشەکی.
١٧	٢- بەشی یەکەم، حزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان تا ساڵی ١٩٥٨.
١٨	٣- ڕوونکرنەوەیك بۆ ژیانی حزبایەتی.
٢١	٤- لستێك بەو حزب و ڕێکخراوانەی پێش دروستبوونی دەوڵەتی عێراق دامەزراون.
٢٢	٥- حزب و ڕێکخراوەکان لە سەردەمی داگیرکاریی بەریتانیا.
٢٢	٦- حزبی (الحرية والائتلاف).
٢٣	٧- کۆمەڵەی (العهد العراقي).
٢٦	٨- حزبی (الحر المعتدل).
٢٦	٩- کۆمەڵەی (النادي العلمي الوطني).
٢٦	١٠- کۆمەڵەی (بصرة الاصلاحية).
٢٧	١١- کۆمەڵی (موصل السرية).
٢٧	١٢- کۆمەڵی (العلم).
٢٨	١٣- کۆمەڵەی (النهضة الاسلامية).
٢٩	١٤- کۆمەڵەی (حرس الاستقلال).
٣٠	١٥- حزبی (النجف السري).
٣١	١٦- بزووتنەوەی (القومية السرية).
٣١	١٧- کۆمەڵەی (المشورة).
٣٢	١٨- حزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان لە ماوەی (١٩٢١ ـ ١٩٥٨).
٣٢	١٩- حزبی (الوطني العراقي).
٣٣	٢٠- کۆمەڵەی (النهضة العراقية).
٣٤	٢١- چەند حزبێك بۆ بەرگریکردن لە موصل:

(الاستقلال العراقي) (الدفاع الوطني) (الوطني العراقي). .... ٣٥ - ٣٦
٢٢- حزبى (التقدم). ٣٦
٢٣- كۆمەڵەی (بين النهرين). ٣٧
٢٤- كۆمەڵەی (المحمدية). ٣٨
٢٥- حزبى (الشعب). ٣٨
٢٦- حزبى (الحر العراقي). ٣٩
٢٧- حزبى (الامة). ٣٩
٢٨- حزبى (العهد العراقي). ٤٠
٢٩- حزبى (الاخاء الوطني). ٤١
٣٠- حزبى (الوحدة الوطنية). ٤٢
٣١- كۆمەڵەی (الاصلاح الشعبي). ٤٣
٣٢- یانەی (المثنى الثقافي). ٤٤
٣٣- كۆمەڵەی (الرابطة الثقافية). ٤٥
٣٤- كۆمەڵەی (المؤتمر الاسلامي). ٤٦
٣٥- كۆمەڵەی (الهداية الاسلامية). ٤٦
٣٦- ڕێكخراوی (الشباب المسلم). ٤٧
٣٧- حزبى (الاستقلال). ٤٨
٣٨- حزبى (الاحرار). ٤٩
٣٩- حزبى (الوطني الديمقراطي). ٥٠
٤٠- حزبى (الشعب). ٥١
٤١- حزبى (الاتحاد الوطني). ٥٢
٤٢- كۆمەڵەی (مكافحة الصهيونية). ٥٣
٤٣- حزبى (الاصلاح). ٥٤
٤٤- حزبى (الاتحاد الدستوري). ٥٥

٤٥- حزبی (الامة الاشتراكي). ٥٦

٤٦- حزبی (الجبهة الشعبية المتحدة). ٥٧

٤٧- كۆمەڵەی (اخوان المسلمين). ٥٩

٤٨- حزبی (الجعفري). ٦١

٤٩- ڕێكخراوی (المسلمين العقائديين). ٦٢

٥٠- یانەی (البعث العربي). ٦٢

٥١- كۆمەڵەی (الطلبة العراقيين). ٦٣

٥٢- حزبی (البعث العربي الاشتراكي). ٦٤

٥٣- حزبی (التحرير الاسلامي). ٦٦

٥٤- چەند ڕێكخراوێكی جولەكە عێراقییەكان: كۆمەڵەی _ أحی عبير، كۆمەڵەی ئەدەبی عبری، - كۆمەڵەی گەنجانی ئیسرائیل، كۆمەڵەی لاوانی ئیسرائیل، كۆمەڵەی صهیون، .... ٦٨ -٧٠

- كۆمەڵەی المكابی، كۆمەڵەی _تنوعه بایل، كۆمەڵەی دورش تەورات، ... ٧٠ - ٧١

- بزووتنەوەی پێشڕەوان (الحالوص)، ڕێكخراوی هشوراه، ڕێكخراوی بەرگری ٧١

(هاغانا) - ڕێكخراوی لاوانی عبری، ڕێكخراوی جولەكە ئازادیخوازەكان، ٧٢ - ٧٣

٥٥- حزبی شیوعی عێراقی. ٧٤

٥٦- گروپ و ڕێكخراوەكانی جیابۆوە لە حزبی شیوعی عێراقی: ٧٨

گروپی (الى الامام)، گروپی الشرارة، گروپی وحدة النضال، ڕێكخراوی شیوعیە عێراقیەكان، حزبی شۆڕش، كۆمەڵەی النجمة، رایة الشغیلة (ئاڵای كرێكاران). .... ٧٦ - ٧٩

٥٧- حزبی شیوعی ئەرمەنی. ٨٠

٥٨- حزبی (التحرر الوطني). ٨١

٥٩- حزبی (وحدة الشيوعيين في العراق). ٨١

٦٠- حزبی (المؤتمر الوطني). ٨٢

٦١- حزبی (جبهة الاتحاد الوطني). ٨٣

٦٢- بزووتنەوەی (الضباط الاحرار). ٨٤

حزب و ڕێکخراوە سیاسییە کوردییەکان. ٨٦

کۆمەڵەکانی بەرزی وڵات ، کوردستان، گزنگ، فیداکاری کورد، وەتەن پەروەران

حزبی نیشتمانی کوردی، حزبی ئیسلامی، کۆمەڵەی هاوار.

٦٣- کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان. ٨٨

٦٤- کۆمەڵەی کوردستان. ٨٩

٦٥- کۆمەڵەی ئیستقلالی کوردستان. ٩٠

٦٦- کۆمەڵەی کوردی نهێنی. ٩١

٦٧- کۆمەڵەی بەرگریکردن لە نیشتمان. ٩١

٦٨- کۆمەڵەی زانستی کەرکوك. ٩٢

٦٩- کۆمەڵەی زەردەشت. ٩٣

٧٠- کۆمەڵەی برایی. ٩٣

٧١- کۆمەڵەی پشتیوان. ٩٤

٧٢- کۆمەڵەی ئازادی کوردستان. ٩٤

٧٣- کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان. ٩٥

٧٤- کۆمەڵەی یاریدەدەران. ٩٥

٧٥- یانەی سەرکەوتن. ٩٥

٧٦- کۆمەڵەی لاوان. ٩٦

٧٧- کۆمەڵەی برایەتی. ٩٧

٧٨- کۆمەڵەی ئەستێرەکانی نازی. ٩٧

٧٩- کۆمەڵەی لاوانی کورد. ٩٧

٨٠- کۆمەڵەی کورد. ٩٨

٨١- کۆمەڵەی دارکەر. ٩٨

٨٢- حزبی هیوا. ٩٩

٨٣- ليژنەی ئازادی. ١٠٢
٨٤- حزبی شۆڕش. ١٠٣
٨٥- حزبی رزگاری کورد. ١٠٤
٨٦- کۆمەڵەی منەوەران. ١٠٥
٨٧- پارتی دیموکراتی کوردستان ـ عێراق. ١٠٦
٨٨- کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد ـ لقی کوردستانی عێراق. ١٠٨
٨٩- **بەشی دووەم:** حزب و رێکخراوە سیاسییەکان لە دوای ١٤/تموز/١٩٥٨. .... ١١٠
بارودۆخی سیاسی عێراق لەو سەردەمە. ١١١
٩٠- بزووتنەوەی (أنصار السلام). ١١٣
٩١- حزبی (الدعوة الاسلامية). ١١٤
٩٢- بزووتنەوەی (القوميين العرب). ١١٦
٩٣- رێکخراوی (الرابطة القومية). ١١٧
٩٤- رێکخراوی (التجمع القومي العراقي في القاهرة). ١١٧
٩٥- حزبی (الحركة الاسلامية في العراق). ١١٨
٩٦- کۆمەڵەی (جماعة العلماء في النجف). ١٢٠
٩٧- حزبی (الوطني الديمقراطي). ١٢١
٩٨- حزبی ئیسلامی. ١٢٢
٩٩- حزبی (الجمهوري). ١٢٣
١٠٠- حزبی (الوطني التقدمي). ١٢٤
١٠١- حزبی (العربي الاشتراكي). ١٢٤
١٠٢- رێکخراوی (العمالية الثورية). ١٢٥
١٠٣- بزووتنەوەی (الدفاع عن الشعب العراقي). ١٢٦
١٠٤- حزبی (الاتحاد الاشتراكي العربي). ١٢٧
١٠٥- رێکخراوی (اللجنة الثورية). ١٢٩

١٠٦- ڕێكخستن (جبهة النضال المسلح الشعبي). ١٢٩
١٠٧- حزبی (العمل الاشتراكي الثوري). ١٣٠
١٠٨- حزبی (الحركة الاشتراكية العراقية). ١٣١
١٠٩- حزبی (الاشتراكي العراقي). ١٣٢
١١٠- حزبی (البعث _ تنظيم قطر العراق).. ١٣٣
١١١- حزبی (الشيوعي العراقي — القيادة المركزية). ١٣٤
١١٢- ڕێكخراوی (العمل الاسلامي). ١٣٥
١١٣- ڕێكخراوی (الطلائع الاسلامية). ١٣٦
١١٤- بەرەی (الجبهة الوطنية القومية التقدمية). ١٣٧
١١٥- هاوپەیمانی (الوطني العراقي). ١٣٨
١١٦- ڕێكخراوی (الشيوعيين الثوريين العراقيين). ١٣٩
١١٧- بزووتنەوەی (الطليعة الديمقراطية). ١٣٩
١١٨- ڕێكخراوی (الماركسية ـ اللينينية العراقية). ١٣٩
١١٩- ڕێكخراوی (اتحاد الديمقراطي العراقي). ١٤٠
١٢٠- ڕێكخراوی (التجمع الديمقراطي العراقي). ١٤١
١٢١- بزووتنەوەی (الوفاق الاسلامي). ١٤١
١٢٢- ڕەوتی (الصدر). ١٤٢
١٢٣- ڕێكخراوی (الحركة الاسلامية في العراق) (الخالصيون). ١٤٣
١٢٤- كۆمەڵەی (العلماء المجاهدين في العراق). ١٤٤
١٢٥- بزووتنەوەی (المجاهدين). ١٤٥
١٢٦- حزب و ڕێكخراوە سیاسییەكانی توركمان لە عێراق. ١٤٥
١٢٧- ڕێكخراوی (الجبهة التركمانية). ١٤٦
١٢٨- بزوتنەوەی (المستقلين التركمان). ١٤٧
١٢٩- حزبی (الشعب التركماني). ١٤٧

١٣٠- حزبی (الوفاء التركماني). ١٤٧
١٣١- حزبی (الوطني التركماني). ١٤٨
١٣٢- ڕێکخراوی (الاتحاد الاسلامي لتركمان العراق). ١٤٨
١٣٣- ڕێکخراوی (الديمقراطيين الوطنيين التركمان). ١٤٩
١٣٤- بزووتنەوەی (الحركة التركمانية الوطنية الديمقراطية). ١٤٩
١٣٥- حزبی (الوحدة التركماني). ١٤٩
١٣٦- حزبە سیاسییەکانی کلدوئاشوری. ١٥٠
١٣٧- ڕێکخراوی (المجلس القومي الاشوري). ١٥١
١٣٨- حزبی (الوطني الاشوري). ١٥١
١٣٩- ڕێکخراوی (التجمع الوطني الاشوري). ١٥٢
١٤٠- ڕێکخراوی (الحركة الديمقراطية الاشورية). ١٥٢
١٤١- حزبی (بين النهرين الديمقراطي). ١٥٣
١٤٢- ڕێکخراوی (الجبهة الاشورية الموحدة). ١٥٣
١٤٣- کۆمەڵەی ڕەنجدەرانی کوردستان. ١٥٤
١٤٤- پارتی شۆڕشگێڕی کوردستان. ١٥٥
١٤٥- پارتی سوسیالستی کورد (پاسۆك). ١٥٦
١٤٦- یەکێتی نیشتمانی کوردستان. ١٥٧
١٤٧- بزووتنەوەی سۆسیالستی دیموکراتی کوردستان. ١٦٠
١٤٨- حزبی سۆسیالستی کوردستان (حسك). ١٦٢
١٤٩- پارتی گەلی دیموکراتی کوردستان. ١٦٣
١٥٠- بەرەی نیشتمانی نەتەوایەتی دیموکراتی عێراقی (جوقد). ١٦٤
١٥١- بەرەی نیشتمانی دیموکراتی (جود). ١٦٥
١٥٢- حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان. ١٦٦
١٥٣- بەرەی کوردستانی عێراقی. ١٦٧

١٥٤- حزبی یەکگرتنی کوردستان. ١٦٩
١٥٥- حزبە ئیسلامییە کوردییەکان. ١٧٠
١٥٦- حزب اللەی کورد. ١٧١
١٥٧- بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی. ١٧١
١٥٨- کۆمەڵی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق. ١٧٢
١٥٩- یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان (الرابطة الاسلامية). ١٧٣
١٦٠- حزبی رزگاری کوردستان. ١٧٤
١٦١- بزووتنەوەی دیموکراتخوازان. ١٧٤
١٦٢- پارتی کاری سەربەخۆیی کوردستان. ١٧٥
١٦٣- پارتی پارێزگارانی کوردستان. ١٧٥
١٦٤- بزووتنەوەی میللی کوردستان. ١٧٦
١٦٥- حزبی شیوعی کوردستان. ١٧٦
١٦٦- حزبی (الشيوعي العمالي في العراق). ١٧٧
١٦٧- رێکخراوی هەڵۆی سور. ١٧٨
١٦٨- لستێك بەناوی حزب و رێکخراوە سیاسییە کوردستانییەکان. ١٧٩
١٦٩- رێکخراوی (العمل الشيوعي في العراق). ١٨١
١٧٠- رێکخراوی (الماركسية في العراق). ١٨٢
١٧١- رێکخراوی (المجلس الاعلى للثورة الاسلامية). ١٨٣
١٧٢- رێکخراوی (البدر). ١٨٤
١٧٣- حزبی (اللبرالي الديمقراطي العراقي). ١٨٤
١٧٤- رێکخراوی (التجمع القومي الديمقراطي). ١٨٥
١٧٥- هاوپەیمانی (الوطني العراقي). ١٨٦
١٧٦- رێکخراوی (الهيئة العراقية المستقلة). ١٨٦
١٧٧- بزووتنەوەی (الاصلاح الوطني في العراق). ١٨٧

١٧٨- ڕێکخراوی (التجمع الاسلامي الديمقراطي). ١٨٧
١٧٩- ڕێکخراوی (المجلس العراقى الحر). ١٨٨
١٨٠- بزووتنەوەی (سيد الشهداء). ١٨٩
١٨١- بزووتنەوەی (الوفاق الوطني العراقي). ١٨٩
١٨٢- حزبی (الوطني الديمقراطي الاجتماعي). ١٩١
١٨٣- بزووتنەوەی (الاسلاميين الاحرار). ١٩٢
١٨٤- بزووتنەوەی (الديمقراطيين العراقيين). ١٩٢
١٨٥- بزووتنەوەی (الملكية الدستورية). ١٩٢
١٨٦- ڕێکخراوی (التجمع الديمقراطي لانقاذ العراق). ١٩٣
١٨٧- حزبی (الديمقراطي العراقي). ١٩٤
١٨٨- حزب (الله العراقي الشيعي). ١٩٤
١٨٩- حزبی (الطليعة الاسلامية). ١٩٥
١٩٠- بزووتنەوەی (الضباط والمدنيين الاحرار). ١٩٦
١٩١- ڕەوتی (الوسط الديمقراطي). ١٩٦
١٩٢- ڕێکخراوی (هيئة علماء المسلمين). ١٩٧
١٩٣- ڕێکخراوی (من اجل المجتمع المدني والديمقراطية في العراق). ١٩٨
١٩٤- حزبی (الوسط الديمقراطي). ١٩٩
١٩٥- حزبی (الوطني الديمقراطي الحر). ٢٠٠
١٩٦- حزبی (الشعب العراقي). ٢٠٠
١٩٧- بزووتنەوەی (المتجمع الديمقراطي). ٢٠٠
١٩٨- گردبوونەوەی (الوحدة الوطنية العراقية). ٢٠١
١٩٩- گردبوونەوەی (الديمقراطيين المستقلين العراقيين). ٢٠٢
٢٠٠-حزبی (الفضيلة). ٢٠٣
٢٠١- حزبی (القومي الناصري الموحد). ٢٠٣

٢٠٢-حزبی (المستقبل). ٢٠٤
٢٠٣-حزبی (العدالة والتقدم الديمقراطي). ٢٠٤
٢٠٤-حزبی (العدالة والتنمية). ٢٠٤
٢٠٥-ڕێکخراوی (التجمع الوطني لثورة العشرين). ٢٠٥
٢٠٦-ڕێکخراوی (تجمع عراق المستقبل). ٢٠٥
٢٠٧-ڕێکخراوی (التيار الاسلامي الديمقراطي). ٢٠٦
٢٠٨-حزبی (الوطني الديمقراطي). ٢٠٦
٢٠٩-ڕێکخراوی (الجبهة العراقية للحوار الوطني). ٢٠٧
٢١٠- ڕێکخراوی (الائتلاف الوطني الديمقراطي). ٢٠٨
٢١١- بەرەی (الجبهة الوطنية والقومية والاسلامية في العراق). ٢٠٨
٢١٢- ڕێکخراوی (الائتلاف الاسلامي). ٢٠٨
٢١٣- ڕێکخراوی (التحالف العراقي الموحد). ٢٠٩
٢١٤- ڕێکخراوی (التجمع الجمهوري العراقي). ٢١٠
٢١٥- ڕێکخراوی (الجبهة الديمقراطية التقدمية). ٢١١
٢١٦- بزووتنەوەی (القوى الوطنية والقومية). ٢١٢
٢١٧- بەرەی (التوافق العراقي). ٢١٢
٢١٨- ڕێکخراوی (مجلس شيوخ واعيان محافظة النجف). ٢١٣
٢١٩- حزبی چارەسەری دیموکراتی کوردستان. ٢١٤
٢٢٠-ڕێکخراوی (ائتلاف وحدة العراق). ٢١٤
٢٢١- ڕێکخراوی (التجمع الديمقراطي الايزدي). ٢١٥
٢٢٢-بزووتنەوەی (الايزدية للتقدم والاصلاح). ٢١٥
٢٢٣-ڕێکخراوی (المجلس العام للكرد الفيليين). ٢١٦
٢٢٤-حزبی (الكردي الفيلي العراقي). ٢١٦
٢٢٥-حزبی پەیمان. ٢١٧

٢٢٦-يەكێتی دیموكراتی كوردە فەیلییەكان. ٢١٨

٢٢٧-هاوپەیمانی كوردی فەیلی یەكگرتوو. ٢١٨

٢٢٨-بزووتنەوەی (الضباط لانقاذ العراق). ٢١٩

٢٢٩-رەوتی ئیسلامی سەلەفی توندڕەو. ٢٢٠

٢٣٠-رێكخراوی (دولة العراق الاسلامية). ٢٢٢

٢٣١- رێكخراوی (مكتب التنسيق للمقاومة الاسلامية في العراق). ٢٢٤

٢٣٢-رێكخراوی (الجهاد والتحرير). ٢٢٤

٢٣٣-رێكخراوی (الجبهة الاسلامية للمقاومة العراقية). ٢٢٤

٢٣٤- بزووتنەوەی گۆڕان. ٢٢٥

٢٣٥-رێكخراوی (التجمع العراقي المستقل). ٢٢٦

٢٣٦-بزووتنەوەی (انقاذ الشعب العراقي). ٢٢٦

٢٣٧-پەراوێز و سەرچاوەكان ٢٢٨

پێشەکی

عێراق وڵاتێکە دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای کیشوەری ئاسیا، ڕووبەرەکەی (٤٣٨/٣٢٠)کم٢ دەبێ و ژمارەی دانیشتوانی بە (٣٠) ملیون کەس مەزەندە دەکرێ.

ئەم وڵاتە هەر لە کۆنەوە مەڵبەندی شارستانیەت بووە، وەك شارستانیەتەکانی سومەری، بابلی، ئاشوری... پێش چەند هەزار ساڵێك لە زایندا.

لەناو ئەو شارستانیەتە کۆنانە دەکرێ ئاماژە بۆ دەسکەوتی گرینگ بکرێ کە هاتونەتە دەس:

١- کۆمەڵە یاساکانی (حەمورابی) بەر لە سێ هەزار ساڵ لە زایین.

٢- داستانی کلگامش بەر لە دوو هەزار ساڵ لە زایین.

دەربارەی زاراوەی (عێراق) نووسەر و مێژوونووسان بیروڕای جیاوازیان هەیە، مەبەستی زیاتر لەم زاراوەیە ئەو بەشە خاکەی باشوری ئێستای عێراقە، ئەگەرچی باسکردنی زاراوەکە لە سەردەمی کۆنەوە هاتووە. بەڵام لەگەل ئەوەشدا بەدرێژایی ئەو سەردەمانە مەبەست لێی بوونی قەوارەیەکی سیاسی جوگرافی بەو جۆرەی ئێستا دیارکراو نەبووە، بەڵکو بەشێوەیەکی گشتی ئاماژە بووە بۆ ئەو دەشتە نیشتەنییەی باشوور، کە ناوچەیەك پێکدێنێت لە شاری بەغداوە تا سەر کەنداو(1).

ئەو دەوڵەتەی ئەمڕۆش بەو قەوارەو سەربەخۆییەی هەیە، لەپاش جەنگی جیهانی یەکەم (١٩١٤ _ ١٩١٨) و ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی سەری هەڵدا.

لەشکری بەریتانیا هەر لە سەرەتای ١٩١٤ هێرشەکانی بەردەوام بوون تا تشرینی دووەمی ١٩١٨، کە گەیشتە شاری موصل.

ئەم داگیرکردنە ڕاستەوخۆیە بۆ ئەم وڵاتە تا ساڵی ١٩٢١ درێژەی کێشاوە کە بەهۆی چەند گۆڕانکارییەك لە سیاسەتی نێودەوڵەتی بە دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق کۆتایی هات. لە مانگی ئابی/١٩٢١ عێراق لەلایەن دەسەڵاتێکی مەدەنی حوکمرانی دەکرا کە ئەویش سەپاندنی ڕژێمێکی پاشایەتی بوو تا ساڵی ١٩٥٨، لەو ماوەیەدا سێ شا حوکمڕانی عێراقیان کردووە (فەیسەڵی یەکەم، غازی، فەیسەڵی دووەم).

له ١٤/تەموزی/١٩٥٨ لە ئاكامی جولانەوەيەكی سەربازی رژێم گۆڕاو بوو بە رژێمێكی كۆماری، ئەفسەرێكی پلە بەرزی سوپای عێراق (زعيم ركن) عبدالكريم قاسم بوو بە فەرمانڕەوا.

عێراق لەماوەی ساڵانی ١٩٥٨ _ ١٩٦٨ بەرەو ڕووی زنجيرەيەك كودەتای سەربازی بووەوە، كە باری سەقامگیری سیاسی تێكدابوو.

بە گەڕانەوەی دەسەڵات بۆ حزبی بەعسی عەرەبی سوسیالست لە تەموزی/١٩٦٨ و خۆسەپاندنی صدام حسين بەسەر دەسەڵات و بەهۆی ئەو سیاسەتە توندوتیژەی كە دوور لە هەموو بنەمايەكی ديموكراتی بوو، جۆرێك لە سەقامگیری سیاسی بەسەر عێراق سەپێنرا، ئەگەرچی عێراق لەماوەی حوكمڕانی صدام حسين بەرەوڕووی چەند كارەساتێك بووەوە بەهۆی هەڵگیرساندنی جەنگ لەناوخۆو لەگەڵ وڵاتانی دراوسێدا.

ئامانج لە نووسينی ئەم كتێبە دەرخستنی ڕوويەكە لە مێژووی سیاسی عێراق، كە بريتيە لە دامەزراندنی حزب و ڕێكخراو و كۆمەڵەی سیاسی جۆراو جۆر لەماوەی مێژووی سیاسی نوێی عێراق و لەو قۆناغە جياوازە يەك بەدوای يەكانەدا.

ڕێكخستنە سیاسييەكان لە عێراق لە راستيدا لە دوای داگيركردنی عێراق لەلايەن ئينگليزەوە دەستی پێكردووە، ئەگەرچی هەندێ هەوڵی سادەو بچووك هەبووە لەم بارەوە لە كۆتاييەكانی دەسەڵاتی عوسمانی لە عێراق.

داگيركردنی عێراق لەلايەن بريتانيا كاريگەری سەرەكی هەبووە بەسەر دروستبوونی ئەو ڕێكخستنانەو بۆتە هۆكاری هوشياركردنەوە و وروژاندنی هەست و بيری خەڵك لەو سەردەماندا.

بۆ خستنە ڕووی مێژووی ئەو پێكهاتە سیاسييانە چەند بنەمايەكمان پەيڕەو كردووە:

١- ڕەچاوكردنی مێژووی دامەزراندنی حزبەكان لە كۆنەوە تا ئەمڕۆ.

٢- پۆلين كردنيان بەپێی بيروبۆچوون و هزری سیاسييان: حزبە نيشتمانييەكان، ناسيۆناليستەكان، كۆمۆنيستەكان، ئاينييەكان.

هەر لەماوەی تۆژينەوەو باسكردنی ژيانی حزبايەتی لە وڵاتێكی فرە نەتەوەو ئايين و ڕەگەز چەند سەرنجێكمان لا دروست بووە بە پێويستی دەزانين بيخەينە ڕوو:

أ- زۆريی ژمارەی ئەو حيزب و ڕێكخراوە سیاسييانەی پێكهاتوون بە بەراورد لەگەڵ ڕێژەی دانيشتوانی وڵاتەكە، كە ئەوەش نيشانەيەكە بۆ جياوازی زۆر لە بيروڕای سیاسی و هزری و ململانێی كۆمەڵايەتی.

ب- بوونی ململانەیەکی بەرفراوان تا هەندێ جار دەگاتە رادەی توندوتیژی لەنێوان ئەو لایەن و قەوارە سیاسیانە.

جـ- بەرنامە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی ئەو رێکخراوە سیاسییانە لە رووی تیۆرییەوە خاڵی هاوبەش و نزیکیان زیاترە تا خاڵی ناکۆك.

د - ژمارەیەك لەو رێکخراوە سیاسیانە بەتایبەتی ئەوانەی ماوەیەکی دورودرێژ خەباتیان بەردەوام بووە، تووشی ململانێی ناوخۆ بوونەتەوەو چەندین بەش و گروپیان لێ جودا بۆتەوە و لە ئاکامدا ململانێی توند کەوتۆتە نێوانیانەوە.

هـ- بەشێك لەو حزب و رێکخراوانە لە سەردەمێکدا کە دامەزراون، زۆری نەبردووە خۆیان هەلوەشاندۆتەوە یان چالاکیەکانیان کۆتایی پێ هاتووە، بەڵام هەندێکی تریان ئەگەر لە سەردەمێك بە ئاشکرا کاریان کردبێ ئەوا ناچار بوونە لە سەردەمێکی دیکەدا بە نهێنی کار بکەن.

و- هەندێ لەو حزبانە کە چالاکییەکانیان لەپێناو ئازادی و دیموکراسی و دادوەری کۆمەڵایەتی بووە و هەموو شێوازێکی خەباتیان لەو پێناوە پێڕەو کردووە، کاتێکیش خۆیان گەیشتونەتە دەسەڵات هەمان هەڵوێستی دەسەڵاتیان هەبووە بەرامبەر حزبەکانی ئۆپوزسیون.

ز- لەو دیاردانەی لە عێراق سەرنج رادەکێشێ، دروستکردنی حزب و رێکخراوی سیاسی کارتۆنییە بۆ پشتگیری کردنی دەسەڵات.

لە چوارچێوەی ئەم نووسینەدا، هەوڵمداوە بە کورتی باس لە دامەزراندنی نزیکەی چوارسەد حزب و رێکخراو و کۆمەڵەی سیاسی عیراقی بکەم کە زانیاریم لەسەریان دەست کەوتووە.

هیوادارم سوودێکم بە کتێبخانەی کوردی گەیاندبێ..

بەشی یەکەم

حزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان پێش ساڵی ١٩٥٨

روونکردنەوەیەك بۆ ژیانی سیاسی و حیزبایەتی لەو سەردەمە:

پێش ساڵی ١٩٠٨ لەو وڵاتەی کە پێی دەوترێ عێراق، هیچ جۆرە ڕێکخستنێکی سیاسی بەمانا نوێیەکەی بەدی نەکراوە، شۆڕشی دەستووری ساڵی ١٩٠٨ لەسەر دەستی چەند ئەفسەرێکی سوپای عوسمانی بەرپا بوو، کە سەر بە کۆمەڵەی (اتحاد و ترقی) بوون[٢]. هەڵسوڕاوانی ئەو کۆمەڵەیە دەستیان کرد بە پڕوپاگەندە بۆ بیرو باوەڕەکانیان لە ڕێگای هوشیارکردنەوەی سیاسی و کردنەوەی لق بۆ کۆمەڵەکەیان لە شارە گەورەکانی وەك بەغداو بەسرە. هەروەها پاش ئەو مێژووە چەندین کۆمەڵەی بچووك لەو شارانە پێکهاتوون، وەك: کۆمەڵەی راوێژکاری، کۆمەڵەی نیشتمان، کۆمەڵەی دەستەی سوور، کۆمەڵەی العراقیة.

ئەو عێراقیانەی لە پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی (ئاستانە) ژیاون، بەشداریان کردووە لە پێکهێنانی چەندین کۆمەڵەو حیزب و ڕێکخراوی سیاسی کە بە شێوازی نهێنی یان ئاشکرا کاریان کردووە، وەك: کۆمەڵەی برایەتی عەرەبی عوسمانی، کۆمەڵەی ئاڵای سوور، کۆمەڵەی دەستی ڕەش، کۆمەڵەی پەیمان (العهد).

ئەم پەرەپێدانە لە ژیانی سیاسی دەرئەنجامی لاوازی و پەککەوتوویی دەوڵەتی عوسمانی بوو کە بەهۆیەوە دەرفەت رەخسا لەبەردەم لایەنی بەرهەڵستکاران بۆ چالاکی نواندن.

هەروەك سەردەمی لاوازی دەسەڵاتی عوسمانییەکان سەردەمی گەشەکردنی کاری سیاسی بووە، داگیرکردنی عێراقیش لەلایەن لەشکری بەریتانیا لەماوەی جەنگی جیهانی یەکەم، کاتێکی گونجاو بوو بۆ پێکهێنانی ڕێکخراوە سیاسیە نوێیەکان بە ئاشکرا بێت یان بە نهێنی.

ئەزموونی سیاسی حزب لەو سەردەمە ئەزموونێکی هەژار بوو لەڕووی ئاڕاستە کردنێکی دروست بۆ چالاکییەکان، دەکرێ بووترێ پیادەکردنی سیاسەتێك بوو بۆ گۆڕانکارییەکان کە بارودۆخ سەپاندبووی بەسەر گۆڕەپانی سیاسیدا.

لەماوەی داگیرکاری راستەوخۆی بەریتانیا بۆ عێراق لەنێوان ساڵانی (١٩١٤ _ ١٩٢١) چەندین کۆمەڵەی نهێنی دامەزرا، لەوانە: کۆمەڵەی ئیسلامی، کۆمەڵەی سەربەخۆیی، کۆمەڵەی پەیمانی عێراقی.

لەو سەردەمەی عێراق کەوتووبوە ژێرباری سیستمی راسپاردن (أنتداب)ی بەریتانیا لەنێوان ساڵانی (١٩٢١ _ ١٩٣٢) زیاتر لە دە حزب بە شێوەیەکی فەرمی دروست بوون، کە

هەنـدێکیان کاریگـەریی ئاشـکرایان هـەبووە لەسـەر رووداوەکـان و بـەڕێوەبردنی کاروبـاری حکومـەت، سـەرەڕای چـەندین رێکخـراو و کۆمەڵـەی نهێنـی، کـە سیسـتمی عەشـایەری و دەرەبەگایەتی لە سەردەمی حوکمڕانی پاشایەتی لە عێراق کە لـە خەسـلەتە کاریگـەرەکانی ناو کۆمەڵگە بوونەو رێگر بوونە لەبەردەم گەشەسەندن و پێشکەوتنی بـاری کۆمەڵایـەتی و سیاسی وڵات.

گەلی عێـراق کـە زۆرینـەی لـە دوو نەتـەوەی عـەرەب و کـورد و چـەندین کەمـە نەتـەوەو ئاینی دیکە پێکهاتووە، ئەم گەلە بەم جۆرە کۆمەڵێکی سیاسی و کۆمەلایەتی گونجاو نـەبووە و ململانێ و ناکۆکی لە ئاکارەکانیدا بە زەقی دەرکەوتووە.

پێکهاتەی چین و توێژە کۆمەلایەتییەکان لە سەردەمی پاشایەتی جێگیر نەبووە[٣]، لەبـەر چـەندین هۆکـار لەوانــە خێـرا پێکهێنـانی دامــەزراوەکانی دەوڵـەت و زۆربـوونی ژمـارەی دانیشتوان و پەرەسەندنی بواری ئابوری بەهۆی زۆری داهاتی نەوت، هەروەها جیاوازییـەکی گـەورە هـەبووە لـەڕووی ژیـان لـەنێوان دانیشـتوانی شـار و گونـدەکان. بۆیـە تـەنها زامنـی پێشکەوتن و پەرەسەندن بڵاوبوونەوەی دیموکراسـی و ئـازادی بـووە لـە پێنـاو دامەزرانـدنی سیستمێکی سیاسی سەقامگیر.

لەماوەی (٣٠) ساڵی یەکەمی دامەزراندنی دەوڵـەتی پاشـایەتی لـە عێـراق پەرەسـەندنێکی سەرنج راکێش بەدی دەکرێ لەبواری دامەزراندن و فرەیی حزبی، ئەگەرچـی دەسـەڵات لـەم سـەردەمەدا لایـەنگیری ئاشـکرای هـەبووە بـۆ ژیـانی حزبایـەتی، بـەڵام ئـەم لایەنگیرییـە سنورداربووە و بەپێی هەندی مەرج و پێوەر بووە.

ژیانی حزبایەتی لە عێراق لەماوەی حوکمڕانی پاشایەتی بە گشتی ژیـانێکی سـەرکەوتوو نەبووە لەبەر چەندین هۆکار، دەکرێ ئاماژە بۆ گرینگەکانی بکەین[٤]:

١- کارو چالاکی حیزبایەتی لەسەر بنچینەی رێکخستنی جەماوەری نەبووە.

٢- بێ توانایی لەڕووی رێکخراوەییەوە.

٣- حیزبایەتی ببووە ئامرازێك بۆ ژیان و وەك پیشە بەکارهاتووە.

٤- لاوازی متمانەی جەماوەر بەو رێکخراوانە.

٥- کاریگەری دەرەکی لەسەر سیاسەتمەداران و سەرکردەی حیزبەکان.

ئەم سەردەمە لە مێژووی عێراق لەسەر ئاستی ناوخۆ و سیاسەتەکانی بە چەند خەسڵەت ناسراوە، وەك:

١- **تەسك كردنەوەی بواری دیموكراسیی و دەسەڵاتی یاسادانان، بەهۆی ساختەکاری لە هەڵبژاردنەکان و گەندەڵی سیاسی و سەپاندنی نوێنەرەکانی سەر بە رژێم لە پەرلەماندا.**

٢- **خنكاندنی ئازادییە بنچینەییەکان وەك ئازادی ڕا دەربڕین و ڕۆژنامەگەری و پەخش.**

٣- **دان نەنان بە مافەکانی کەمە نەتەوایەتییەکان و بەکارهێنانی توندوتیژی بەرامبەریان.**

٤- **هاوپەیمانیەتی لەگەڵ چینی دەرەبەگ و سەرۆك هۆز و سەرمایەداران.**

٥- **دەس تێوەردانە دەرەکییەکان، کە بوونەتە هۆی قوڵکردنەوەی ناكۆكییە ناوخۆییەکان[٥].**

ئەو حزب و کۆمەڵەو یانانەی پێش دروستبوونی دەوڵەتی عێراق دامەزراون:

ژ	ناوی قەوارە	ساڵی دامەزراندنی
١	کۆمەڵەی کاثولیکی	١٨٨٩
٢	حزبی راوێژکردن (الشوری)	١٩٠٨
٣	کۆمەڵەی نیشتمانی	١٩٠٨
٤	کۆمەڵەی دەستەی سوور (العصابة الحمراء)	١٩٠٨
٥	کۆمەڵەی عێراقیە	١٩٠٨
٦	لقی ـ حزبی (اتحاد وترقی)	١٩٠٨
٧	یانەی ترقی (جعفری) عوسمانی	١٩٠٨
٨	لقی ـ حزبی ـ ناوەندی ـ الوسط	١٩١١
٩	کۆمەڵەی ئەدەبی کلدانی لە عشتار	١٩٠٩
١٠	کۆمەڵەی زانستی ئەدەبی لە بەسرە	١٩١٠
١١	کۆمەڵەی ـ الاتحاد ـی عوسمانی	١٩١١
١٢	کۆمەڵەی چاکسازی بەسرە	١٩١٢
١٣	یانەی نیشتمانی	١٩١٢
١٤	یانەی بەغدادی	١٩١٢
١٥	کۆمەڵی پەیمان	١٩١٣
١٦	یانەی زانستی	١٩١٣
١٧	یانەی یەکێتی لاوان	١٩١٠

حزب و ڕێکخراوه سیاسیەکان له سەردەمی داگیرکاری بەریتانیا:

له ساڵی ١٩١٤ز جەنگی جیهانی یەکەم هەڵگیرسا، لەو سەردەمەدا عێراق بەشێك بووه له دەوڵەتی عوسمانی، بۆیه ئاسایی بوو پەلامار بدرێت لەلایەن لەشکری بەریتانیاوه.

بەم جۆره له مانگی تشرینی یەکەمی ١٩١٤ لەشکری بەریتانیا گەیشته کەنداو و هەر له هەمان ساڵ گەیشته ناوچەی بەسره، ئەم هێرشه له ساڵی ١٩١٥ تووشی بەرگرییەکی تووند بۆوه له شاری کوت و شکستی پێ هێنرا.

لەشکری بەریتانیا درێژەی به هێرشەکانیدا و له بەرواری ١١/ئازار/١٩١٧ گەیشته بەغداد و له مانگی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ گەیشته شاری موصل له کاتێکدا بوو که ئاگربەست لەنێوان هەردوو بەرەی شەڕ ڕاگەیەندرا. بەم شێوه دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر عێراقدا کۆتایی هات که چەند سەدەیەکی خایاند.

وڵاتی عێراق لەماوەی (١٩١٨ ـ ١٩٢١) ڕاستەوخۆ لەلایەن بەریتانیاوه کاروباری بەڕێوه دەچوو. فەرمانڕەوای بەریتانی هەموو دەسەلاتەکانی بەدەستەوه گرتبوو.

لەو ماوەیەدا چەندین حزب و کۆمەڵەی سیاسی دروست بوون، لەوانه:

١- حزبی ئازادی و هاوپەیمانی (الحرية والائتلاف)(٧)

ئەم حزبه لەلایەن کۆمەڵه گەنجێکی ڕۆشنبیری عێراقی دامەزرا، که دژایەتی دەسەڵاتی عوسمانیەکانی دەکرد له ساڵی (١٩٠٩) له شاری بەغداد. زمان حاڵی ئەم حزبه ڕۆژنامەی (نێوان هەردوو ڕووبار) (بين النهرين) بوو که له ڕۆژی ٦/کانوونی یەکەم/١٩٠٩ یەکەم ژمارەی دەرچوو.

له ساڵی (١٩١١) لقی دووەمی ئەم حزبه له شاری (بصرة) دامەزرا به سەرپەرشتی (طالب النقيب) و ژمارەیەکی زۆری هاوڵاتیان له هەموو چین و توێژەکان پەیوەندییان لەگەڵ کردووه.

له ئامانجه بنچینەییەکانی ئەم حیزبه:

١- گێڕانەوەی مافه ڕەواکانی عەرەب.

٢- تێكۆشان بۆ بەرژەوەندی وڵاتە عەرەبییەكان.

٣- یەكسانی لەنێوان هەموو دانیشتوان.

پاش دەرچوونی یاسای باری نائاسایی لەلایەن دەسەڵاتەوە بە مەبەستی ڕێگرتن لە ڕێكخستنی جەماوەری و ئازادییە دەستورییەكان و بەربەرەكانیكردنی چالاكییەكان، سەركردایەتی حزب بڕیاری ڕاگرتنی چالاكیەكانی خۆیدا تا ماوەیەك، بەڵام لە مێژووی ١٥/ئازاری/١٩٥٠ حزب بڕیاریدا دووبارە چالاكی سیاسی خۆی دەست پێ بكاتەوە تا دەرچوونی بڕیاری دەسەڵات بە ڕاگرتنی چالاكی حزبایەتی.

٢- كۆمەڵەی پەیمانی عێراقی (العهد العراقي):[٨]

ئەم كۆمەڵە لەناو ئەفسەرە عێراقییەكانی سوپای عوسمانی دامەزرا لە هەردوو نەتەوەی عەرەب و كورد ساڵی ١٩١٤ز، لە كتێبی (موسوعة العراق الحديث ـ بەرگی یەكەم-) مێژووی دامەزراندنی ئەم كۆمەڵەی بە ساڵی ١٩١٩ز دیاریكردوە). بە سەرۆكایەتی ئەفسەری بەناوبانگ (عزیز علی میسری) و (طه الهاشمي) كە لە كەسە یەكەمەكانی بوون. كۆمەڵە بە نهێنی كاری دەكرد.

ئامانجی كۆمەڵە بە دیهێنانی (خود موختاری) بوو بۆ وڵاتە عەرەبییەكان لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی.

پاش ماوەیەك چەندین ئەفسەری دیكە پەیوەندیان بەو كۆمەڵەیە كرد وەك ئەفسەری كورد (حسنی البرازي) كە دواتر لە ساڵانی پەنجاكان بووە سەرۆك وەزیرانی سوریا، هەروەها ئەفسەران (بكر صدقي ـ رشيد المدفعي ـ جميل المدفعي ـ نوري السعيد).

بەڵام عبدالرزاق الحسنی لە كتێبەكەی ـ تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، بەم جۆرە ناوی ئەندامانی كۆمەڵە دەخاتە ڕوو:

لقی بغداد: حمدی الپاچچی. رشيد الخوجة ـ عبدالحميد الشالجي ـ عاصم الچلبی ـ تحسين العسكری ـ تحسين علي.

لقی موصل: ياسين الهاشمی ـ علي جودة ـ مولود مخلص ـ عبدالله الدليمي ـ شريف الفاروق ـ مجيد حسون.

لقی بصره: مزاحم الپاچچی ـ طالب النقيب[٩].

له کتێبی ـ الاحزاب السياسية في العراق ـ السرية والعلنية ـ هادی حسن عليوی، بەم جۆرە باسی ئەم کۆمەڵەیە دەکات:[10]

١- **لقی بەغداد:**

لە سەرەتای ساڵی (١٩١٨) دووبەرەکیەك لەناو کۆمەڵەی (پەیمان) روویدا، بەهۆیەوە بوونە دوو باڵ، باڵێکیان لە سوریا، ئەوی دیکەیان لە عێراق.

باڵەکەی عێراق لە مانگی تموز/١٩١٩ لقی بەغدادیان دامەزراند.

ئامانجەکانی کۆمەڵە:[*]

١- سەربەخۆیی بۆ عێراق، سەربەخۆییەکی تەواو لە چوارچێوەی یەکێتی عەرەب.
٢- عێراق ئازادە لە هەڵبژاردنی ئەو گەلانەی هاوکاری دەکەن لە بوارەکانی هونەری و ئابوری.
٣- هەستانەوەو بوژاندنەوەی گەلی عێراق.
٤- هەوڵدان بۆ خزمەت کردنی نەتەوەی عەرەب بەگشتی.

دەستەی کارگێڕی ئەم لقە پێکهاتبوو لە:

١- شێخ سعيد نقشبدنی ـ سەرۆك.
٢- ئەندامان: أحمد عزت الاعظمي ـ حسن رضا ـ علاءالدين النائب ـ بهاءالدين شيخ سعيد ـ نوري فتاح ـ أمين زكي ـ سامیی النقشلي ـ أنور النقشلي ـ بەڵام پاش کۆچی دوایی ـ شێخ سعيد نقشبندي ـ هەڵبژاردن بۆ جێگاکەی ئەنجامدرا و (سليمان فيضی) بە سەرۆك دياريكرا.

هەروەها ئەم ناوانەش:

احمد عزت الاعظمي ـ حسن رضا ـ علاءالدين النائب ـ بهاءالدين شيخ سعيد ـ نوري فتاح ـ أحمد سامي ـ سليمان فتاح ـ بهجت زينل ـ عبدالعزيز السنوي ـ قاسم العلوي ـ

موسوعة العراق الحديث تأليف ـ خالد عبدالمنصم العاني ـ بەرگی ١ چاپی ١٩٧٧/١ ـ لاپەڕە/١٨٤.

سامي النقشلي ـ انور النقشلي ـ عبدالله حاج حمودي ـ ابراهيم الواعظ ـ عبدالواحد محمد ـ عبدالغفور البدري ـ امين زكي.

لـەم ماوەیـەدا کۆمەڵـە رۆژنامـەی ـ اللسـان ـی وەك ئۆرگـانێکی ناوەنـدی دەرکـرد کـە خاوەنەکەی علي رضا الغزالي بوو.

ئـەم رۆژنامەیـە بـەهۆی شۆڕشـی سـاڵی ١٩٢٠ وەسـتا لـە دەرچـوون، پـاش کۆتـایی هـاتنی شۆڕش، کۆمەڵە رۆژنامەی (الاستقلال)ی دەرکرد.

کۆمەڵـە بـە چـەندین چـالاکی جـۆراو جـۆر هەڵسـاوە دژ بـە سیاسـەتی بـەریتانیا و پشتگیریکردنی شۆڕشی ساڵی ١٩٢٠ و داواکردنی سەربەخۆیی بۆ عێراق.

٣- لقی موصل:

له کۆتایی ساڵی (١٩١٣) عبدالله الدلیمی له شاری (ئاستانه) پایتەختی دەوڵەتی عوسمـانی، گەرایـەوە شـاری موصـل. گەڕانەوەکـەی بـۆ ئـەوەبوو کـە لقێکـی کۆمەڵـە لـە شـاری موصـل دامەزرێنێ.

پاش هەوڵێکی زۆر لەگەڵ چەند کەسایەتیەکی نیشتمان پەروەر توانی لقەکە پێکبهێنێ، کە لەم کەسانە پێکهاتبوون:

مولود مخلص ـ محمد شریف العمـري ـ یاسـین الهاشمي ـ د. داود الچلبی ـ بـەڵام بـەهۆی هەڵگیرساندنی جەنگی جیهانی یەکەم لە ساڵی ١٩١٤ چالاکییەکانی ئەم لقە پەکی کەوت.

پاش کۆتایی هاتن بە جەنگ بارەگای لقەکە لە شاری موصل لـە بـەرواری ٢٤/مایسـی/١٩١٩ کرایەوە.

٣- حزبی ئازادی میانڕەو (الحر المعتدل):[١١]

ئەم حزبە لە مانگی ئابی ساڵی ١٩١١ز، لقێکی لە شاری (بصرة) دامەزرا، بەرنامەی سیاسی بەکورتی بریتیە لە: بوونی نوێنە رایەتیکردنێکی رێژەیی بۆ نەتەوە جیاوازەکان لە ئەنجومەنی (نێراوان) و لە حکومەت و فەرمانگە گشتییەکان.

هەروەها بەکارهێنانی زمانە ناوچەییەکان لە هەموو ویلایەتە عوسمانییەکان شان بە شانی زمانی تورکی.

دامەزراندنی ئەم حزبە بە مەبەستی دژایەتیکردنی سیاسەتە ناڕەواکەی کۆمەڵەی (یەکێتی و پێشکەوتنی) عوسمانی بووە.

٤- کۆمەڵەی زانستی نیشتمانی (النادي العلمي الوطني):[١٢]

کۆمەڵە لە ساڵی (١٩١٢)ز لە شاری بغداد دامەزراوە، لەلایەن دەستەیەکی رۆشنبیری عێراقی بە سەرۆکایەتی ـ مزاحم الپاچچی ـ کۆمەڵە رۆژنامەی ـ رابوون ـی دەردەکرد کە زمان حاڵی کۆمەڵە بوو، گوزارشت لە بیروباوەڕە نەتەوایەتیەکانی دەکرد. ئامانجەکانی بە کورتی، خەباتکردن لە پێناوی نەتەوەی عەرەب و بەرژەوەندییەکانی[١٣]. هەروەها لە ئەندامەکانی ئەم کۆمەڵەیە: حمدی الپاچچی ـ محمد باقر الشبيبي ـ محمد رضا الشبيبي ـ رزوق غنام ـ الشيخ مبدر فرعون ـ تحسين العسكري -.

٥- کۆمەڵەی چاکسازی ـ بصرة ـ (البصرة الاصلاحية):[١٤]

کۆمەڵە لەبەرواری (١٨/شوبات/١٩١٢) دامەزرا بە سەرۆکایەتی (طالب النقيب) بەرنامەی سیاسی کۆمەڵە لە (٢٧) بەند پێکهاتبوو، گرینگترینیان بریتیە لە بەندی ٣:

فەرمانڕەوا خەڵکی وڵات بێت و شارەزای بارودۆخی وڵاتەکەی بێت.

زمانی فەرمی لە هەموو دام و دەزگا حکومیەکان زمانی عەرەبی بێت.

کۆمەڵە بانگەوازی بۆ هزری عەرەبچێتی دەکرد، هەروەها پەیوەندییەکانی لەگەڵی[١٥] کەسایەتیە ناسیونالستە عەرەبەکان توند دەکرد لە وڵاتانی میسر و لوبنان.

كۆمەڵـە لـە شـارى (المحمـرة) كۆنگرەيـەكى بەسـت بـە ئامـادەبوونى سـەرۆك ناوچـەكانى (المحمـرة ـ الكويـت) و بـە ئامـادەبوونى سـەرۆكى كۆمەڵـە طالـب النقيـب بـۆ گفتوگـۆ كـردن دەربارەى ئايندەى عێراق. بە داگیركردنى عێـراق لەلايـەن بـەريتانياوە كۆمەڵـە كۆتـايى پـێ هات.

كۆمەڵە بەشـدارى لـە هەڵبژاردنـەكانى ساڵى ١٩١٣ كـرد و چـەند پـاليۆراوێكى سـەركەوتن وەك: طالب النقيب ـ أحمد نعيم كحالة ـ عبدالله صائب ـ عيسى روحي ـ عبدالرزاق النعمة ـ كۆمەڵە رۆژنامەى ـ الدستور-ى دەركردوەو خاوەنەكەى عبدالله الزهير بوو.

٦- كۆمەڵەى (موصل)ى نهێنى (الموصل السرية):(١٦)

كۆمەڵـە لـە شـارى موصـل سـاڵى ١٩١٣ بـە شـێوەيەكى نهێنـى لەلايـەن ـسـليمان فيضـيـ دامەزراوە. ژمارەيەك لە كەسايەتى و نيشتمان پەروەران پەيوەندييان لەگەڵى كردوە.

ئامانجەكانى كۆمەڵە بريتى بوو لە خەباتكردن لـەپێناو كێشـەى عـەرەب. دەكـرێ بـوترێ يەكـەم كۆمەڵـە بـووە لـە شـارى موصـل دامـەزراوە. بـەڵام هـەر بـە ماوەيـەكى كـورت پـاش دامەزراندنى رۆڵى بەرەو لاوازى هات بێ ئەوەى بەهيچ چالاكيەك هەستێ.

٧- كۆمەڵەى زانست (العلم):(١٧)

كۆمەڵـە لـە سـاڵى (١٩١٤)ز بەشـێوەيەكى نهێنـى دامـەزرا لەلايـەن (ثابـت عبـدالنور) لـە دانيشتوانى شارى موصل. ناويان لێنا كۆمەڵەى ـ العلم ـ زانست بەهۆى ترس لـە دەسـەڵات. لە راستيەكەى ناوەكەى ـ العَلَمْ - ئـاڵا بـووە، كـە ئاماژەيـە بـۆ ئـاڵاى عـەرەب بـە هـەر چـوار ڕەنگەكەيەوە.

كۆمەڵە لە بەروارى ٢٤/ئايارى/١٩١٩ پشتگیرى خۆى بۆ بەرنامەكـەى كۆمەڵـەى (پـەيمان)ى عێراقى دەربڕى كە ناوەندى لە سوريا بوو لقێكى لەشارى موصل دامەزرا.

كۆمەڵـە كاريگـەرى بەسـەر بـەرپا بـوونى راپـەڕين هـەبووە لەناوچـەكانى بادينـان لـە كوردستانى عێراق، بەتايبەتى لەبوارى هاندانى ئاينى دژ بـە دەسـەڵاتدارى بـەريتانيا. يـەك لە دامەزرێنەرانى كۆمەڵە بـەناوى ـ عبـدالمنعم الغلامـي ـ پەيوەنـدى بـە شـێخ (بهاءالـدين) بامـەرنى كـردووە و توانيويـەتى پشـتگیرى دوو لـە براكـانى بەدەسـت بهێنـى. هـەروەها

پەیوەندی بەم ناوانەوە کردوە: رەشید بەگی بەرواری، حاجی شعبان ئامێدی، محمد صالح ئەفەندی، لە ناودارانی مزوری، طاهر ئاغا هەمزانی، مصطفی ئاغای بێسفکی، محمد ئاغای حاجی ئاغای شەرەفانی، کە یاداشتێکیان ئاراستەی کۆمەڵەی نەتەوەکان کردووە.

هەروەها پەیوەندی کراوە بە فارس ئاغای زێباری، شێخ رقیب سورچی، عبدالله گۆران، ابراهیم پاشای دزەیی. هەوڵدراوە رازیان بکەن بۆ پشتگیریکردن دژ بە تورکەکان و داواکردنی سەربەخۆیی عێراق.

لە کتێبی ـ موسوعة الاحزاب العراقیة ـ ئاماژە بۆ چەند ناوێك دەکات کە لە دامەزرێنەرانی ئەم کۆمەڵەیە بوونە، ناوەکان: مکي الشربتی، محمد رؤوف الغلامي، رؤوف الشهواني، عبدالمجید شوقي البکري، محمد سعید الجلیل عبدالمنعم الغلامي[١٨].

٨- کۆمەڵەی رابوونی ئیسلامی (النهضة الاسلامیة):[١٩]

کۆمەڵە ساڵی (١٩١٧)ز لە شاری (النجف) دامەزراوە لەلایەن ژمارەیەك لە زانایانی ئاینی و سەرۆك هۆزو عەشیرەتەکانی ناوچەی فوراتی ناوەڕاست.

لە ئامانجەکانی کۆمەڵە: بانگەواز بۆ جیهاد و رزگارکردنی عێراق لە داگیرکاری بیانی. کۆمەڵە دەستی هەبووە لە کوشتنی فەرمانڕەوای سیاسی شاری (النجف) کابتن مارشال لە بەرواری ١٩/ئازاری/١٩١٨. بۆیە دەسەڵاتدارانی بەریتانیا بۆ ماوەی (٤٥) رۆژ بڕیاری گەمارۆی شارەکەیان داوەو پاشان (١١) کەسیان لە سێدارە داوەو ژمارەیەکیان خستۆتە بەندیخانەو (١٢٣) کەسیان لێ دوورخستونەتەوە بۆ وڵاتی هیندستان.

لە کتێبی (لاهوت السیاسة) باس لەوە دەکات کە شێخ محمد جواد الجزائری[٢٠] بانگەوازی بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەکە کردووە. هەروەها لە ئامانجەکانی هەوڵدان بۆ بەدی هێنانی یەکێتی موسڵمانەکان و دامەزراندنی جامیعەی ئیسلامی کە ژمارەی ئەندامانی (١٢) ئەندام بێت وەك ئاماژەیەك بۆ ژمارەی (١٢) ئیمامەکەی مەزهەبی شیعە.

نووسەری کتێبی (موسوعة الاحزاب العراقیة) ئاماژە بۆ چەند ناوێکی دیکە دەکات لە[٢١] ئەندامانی کۆمەڵە کە وەك: محمد علي بحر العلوم ـ سەرۆکی کۆمەڵە.

محمد جواد الجزائري ـ جێگری سەرۆك، محمد علی (نهێنی گر)، عباس أسد الخلیلي ـ سکرتێر. هەروەها چەندین سەرۆك عەشیرەت و کەسایەتی تری ناوچەکە.

٩- كۆمەڵەی پاسەوانانی سەربەخۆیی (حرس الاستقلال):[٢٢]

كۆمەڵە لـە مـانگی شـوبات/١٩١٩ لەلایـەن كۆمەڵـە گـەنجێكی خـوێن گـەرم دامـەزرا لەوانـە (علی بازرگان ـ جعفر ابو التمن ـ بهجت زینل ـ جلال بابان ـ محمد باقر الشبیبی) كۆمەڵە (محمد الصدر)ی وەك سەرۆكی رێزلێنان دیاریكرد، پاشتر یوسف السویدی بـوو بـە ئەنـدامی كۆمەڵە و بەشدارییەكی چالاكانەی لە كاروباری دەكرد دژ بە عوسمانیەكان.

زۆربـەی ئەنـدامانی كۆمەڵـە پێشـتر ئەنـدام بـوون لـە كۆمەڵـەی ـ پـەیمان ـ و كۆمـەڵی ـ یانـەی زانسـتی نیشـتمانی ـ كـە هـەڵگری بیروبـاوەڕی نەتەوایـەتی عـەرەبی بـوو لەلایـەن دەستەیەكی رۆشنبیر بە سەرۆكایەتی ـ مزاحم الپاچچی ـ دامەزرا بوو، رۆژنامەی (النهضة) یان دەر دەكرد. كۆمەڵە چالاكیەكانی خۆی لە مێژووی ١٢/ئاب/١٩٢٠ راگرت.

لـە كتێبـی ـ تـاریخ الاحـزاب السیاسـیة العراقیـة ـ ئامـاژە بـۆ چـەند ناوێـك دەكـات وەك دامەزرێنەرانی كۆمەڵە، لەوانە: جلال بابان، محمد رامز، عارف حكمت، سعید حقـی، شـاكر محمـود، حسـین شـلال، علـی بازرگـان، عبدالحمـدي یوسـف، عبـداللطیف حمیـد، محـي الـدین السهروردی[٢٣].

هەروەها كتێبی ـ موسوعة الاحزاب العراقیة ـ باسی لە ئامانجەكانی كۆمەڵـە دەكـات كـە بەم خاڵانە كورتی دەكاتەوە[٢٤].

١- هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی تەواوی وڵاتە عەرەبیەكان.

٢- دانـان بە پاشایەتی یـەك لـە كورەكـانی (شـەریف حسـین كـوڕی علـی) وەك پاشـایەكی دەستوری دیموكراسی.

٣- كاركردن بۆ ئەوەی عێراق ببێتە بەشێك لە یەكێتی عەرەب.

١٠-حزبی (النجف) نهێنی (النجف السري):[٢٥]

له بەرواری ٣/تموز/١٩١٨ لەسەر دەستی کۆمەڵە زاناو رۆشنبیرێکی شاری (النجف) ئەم حزبە دامەزراوە. له شارەکانی (بغداد ـ کربلاء ـ حلة ـ عفك ـ دغارة ـ رمیثة ـ هاشمیة) لق و نوێنەری هەبووە.

جێگای بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی ژووری مەلا کازمی خوراسانی بووە له شاری (النجف). له ئەندامە دامەزرێنەرەکانی:

(سعد صالح ـ عبدالکریم الجزائري ـ محمد رضا الشبیبي ـ سعید کمال الدین ـ محمد رضا الصافي ـ محمد باقر الشبیبي ـ حسین کمال الدین ـ محمد جواد الجزائري ـ علي الشرقي ـ أحمد الصافي) له ناوچەی فوراتی ناوەڕاست چەند سەرۆك هۆزێك پەیوەندییان بەم حزبەوە هەبووە لەوانە: عبدالواحد حاج سکر، علوان الساسري، کاظم العزاوي، شعلان أبو الجون، محسن شلاش، هادي زوین، عبدالرزاق عودة.

حزب بەشداری لە رووداوەکانی شۆڕشی ساڵی (١٩٢٠) کردووە، پاشتر ناوی گۆڕاوە بۆ حزبی نیشتمانی. رۆژنامەیەکی بەناوی ـ الفرات ـ دەرکردوە له ٧/ئاب/١٩٢٠ که خاوەنەکەی محمد باقر الشبیبی بووە، پاشان رۆژنامەیەکی تری بەناوی ـ الاستقلال دەرکردوە لە مانگی تشرینی یەکەم/١٩٢٠ که خاوەنەکەی محمد عبد الحسین بوو.

پاش تێکشکانی شۆڕشی ١٩٢٠ ئەم حزبە هەڵوەشاوەتەوە.

١١- بزووتنەوەی نەتەوایەتی نهێنی (القومية السرية):[٣٦]

ڕێکخستنێکی ناسیۆنالستی نهێنییە لە ساڵی ١٩٢٩ دامەزراوە لەلایەن ژمارەیەك لە خوێندکارانی عەرەب، ئەوانی لە زانکۆی ئەمەریکی لە شاری بیروت و لە زانکۆکانی (لەندەن) دەیانخوێند، پاشان گەڕانەوە بۆ وڵات.

ئەم بزووتنەوەیە هزری نەتەوایەتی عەرەب و یەکێتی عەرەب، بنەمای چالاکیەکانیان بوو.

سەرکردایەتی بزووتنەوە چەند کەسانێك پێی هەستابوون بە دووایەکدا، کە ئەم ناوانە بوون: قسطنطين زريق، درويش المقدادي، يونس السبعاوي.

بزووتنەوە لە نامیلکەیەکدا دەستورێکی گشتی و بەرنامەیەکی سیاسی بۆ خۆی دارشت لەژێر ناوی (کتێبی نەتەوایەتی عەرەب) کە بە نهێنی کاریان پێدەکرد. لە نامیلکەکەدا پێناسەیەکیان بۆ بابەتی نەتەوایەتی هێنابووەوە، بەم جۆرە: نەتەوایەتی گوزارشت لە بزووتنەوەیەك دەکات کە عەرەب پێی هەڵدەستن بۆ رزگاربوونیان لە ئیستعمار و چەوساندنەوە و نەخۆشی و نەزانین و هەموو جۆرە نەخۆشیەکانی تر. بۆ ئەوەی خۆیان کۆبکەنەوە و یەکبگرن لە دەوڵەتێکی عەرەبی شارستانی.

بەم جۆرە قەوارەی مادی و مەعنەوی خۆیان دەپارێزن و ئاستی خۆیان بەرز رادەگرن و بەردەوام دەبن لە بەئەنجامگەیاندنی پەیامە مرۆڤایەتیەکەیان و شارستانیەتیان.

١٢- کۆمەڵەی ڕاوێژ (المشورة):[٣٧]

ئەم کۆمەڵە لەلایەن کۆمەڵە گەنجێکی ناسیونالستی عەرەب دامەزرا لە شاری بغداد ساڵی ١٩١٢. ئامانجیان بەرهەڵستی کردنی چالاکیەکانی حزبی (اتحاد)ی تورکی بوو هەروەها داواکردنی حوکمی زاتی. ئەو کەسانەی کۆمەڵەیان پێکهێنا بریتی بوون لە: عبدالرحمن النقيب، عيسى أفندي الجميل، عبدالرحمن پاشا الحيدري، محمد فاضل الداغستانی، کاظم پاشا، جميل افندى أمين، الملا نجم الدين الواعظ، عبدالوهاب النائب، سعيد النقشبندي، مصطفى الشهربانی.

کۆمەڵە نەیتوانی ببێتە ڕەوتێکی سیاسی جەماوەری کاریگەر.

- ٢ -

حزب و ڕێکخراوه سیاسییەکان لەماوەی
١٩٢١ — ١٩٥٨

له حوزەیرانی ١٩٢٠ ڕاپەڕینێکی جەماوەری چەکداری بەشی زۆری ناوچەکانی عێراقی گرتەوە کە چەند مانگێکی خایاند، هۆیەکانی ئەو ڕاپەڕینە زۆرن و لێرەدا جێگای مەبەست نییە بەڵام گرینگترینیان سەپاندنی سیستمی (انتداب) بووە بەسەر عێراق لەلایەن بەریتانیاو هاوپەیمانانەوە.

دەرئەنجامی ڕاپەرین و ڕووداوە سیاسیەکان گۆڕانکاری گەورە بوو لە سیاسەتی حکومەتی بەریتانیا و هاوپەیمانان لە ئاست عێراق، لەو گۆڕانکاریانە بڕیاردان لەسەر ڕژێمی پاشایەتی و دانانی میر (فیصل کوڕی حسین) بە پاشای عێراق و بە شێوەیەکی فەرمی لە مانگی ئابی ١٩٢١، هەروەها بەستنەوەی عێراق بە ڕێککەوتنێکی (پەیمانێکی) سیاسی لەنێوان هەردوولا.

لەو سەردەمە چەندین حزب و ڕێکخراوی سیاسی پێکهاتوون کە هەندێکیان ئاشکراو مۆڵەتی فەرمیان وەرگرتووە و بەشێکیانیش بە شێوەیەکی نهێنی کاری کردوە دژ بە ڕژێم.

١- حزبی نیشتمانی عێراقی (الوطني العراقي):[(٢٨)]

ئەم حزبە لەسەردەمی دووەم حکومەتی عێراق بە سەرۆکایەتی _ عبدالرحمن النقیب _ لە مێژووی ١٤/ئاب/١٩٢١ پێکهات و (جعفر ابو التمن) بە سەرۆکی حزب هەڵبژێردرا.

ئەم حزبە دژایەتی سیاسەتی داگیرکارانەی بەریتانیای دەکرد و بانگەوازی بۆ سەربەخۆیی و پێکهێنانی حکومەتی نیشتمانی دەکرد کەملکەچی دەسەڵاتی (أنتداب) نەبێت.

حزبی نیشتمانی بە هاریکاری حزبی ڕابوون (النهضة) و بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ڕووداوەکان کە وڵات پێیدا تێپەڕ دەبێت، هەڵوێستی هاوبەشی نیشتمانی جۆراو جۆریان هەبووە. هەردوو حزب بەیەکەوە خۆپیشاندانێکی گەورەیان سازکرد لە بەرواری (٢٣/ئاب/١٩٢٣، بۆیە دەسەڵات سەرکردەکانی هەردوو حزبی دوورخستەوە بۆ دوورگەی

(هنگام) له کەنداوی عەرەبی و هەردوو رۆژنامەی (المفيد ـ الرافدين) یان لە بڵاوکردنەوە راگرت[29].

عبدالرزاق الحسنی لە کتێبەکەیدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەوانەی بناغەی ئەم حزبەیان پێکهێناوە لە سەرەتای مانگی ئەیلول/١٩٢١ کۆبونەوە و بریتی بوون لە:

(بهجت زينل ـ حمدی الپاچچی ـ عارف حكمت ـ عبد الحسين الچلبی ـ مهدي البصير ـ محمد جعفر أبو التمن).

بەڵام ئەوانی یاداشتی دامەزراندنیان بەرزکردەوە بۆ وەزارەتی ناوخۆو لەسەر یاداشتەکە ئیمزایان کردبوو، بریتی بوون لە:

(محمد صدرالدين الكاظمي ـ محمد الكاظمي ـ أحمد الشيخ داود ـ مولود مخلص ـ محمد جعفر ابو التمن ـ على بازرگان ـ عبدالحسين الچلبی).

ئەم حزبە جارێکی تر لە بەرواری ٩/تموز/١٩٢٨ چالاکیەکانی دەس پێکردەوە و سەرکردایەتیەکەی پێکهاتبوو لە: محمد جعفر ابو التمن ـ محمد مهدي البصير ـ بهجت زينل ـ مولود مخلص ـ عبدالغفور البدري ـ محمود رامز ـ احمد عزت الاعظمي - علي الشيخ محمود).

٢- کۆمەڵەی رابوونی عێراقی (النهضة العراقية):[30]

ئەم رێکخراوە کۆمەڵەیەکی سیاسی بوو، بۆ رازی بوونی حکومەت لەسەر مۆڵەتپێدانی فەرمی نزیکەی یەك ساڵی خایاند، تا لە بەرواری ١٩/ئاب/١٩٢٢ رێگای پێدرا بە فەرمی کار بکات.

دەستەی دامەزرێنەری بریتی بوون لە:

محمد أمين الچرچفچی ـ مهدی الچرچفچی ـ شيخ أحمد الظاهر ـ عبدالرسول كبه ـ محمد حسن كبه ـ عبدالرزاق الارزي ـ عبدالجليل عوني آل سوز ـ مهدي البير ـ آصف وقائي قاسم آغا ـ أسدالله الحسني.

کۆمەڵە سەرەڕای رێگرتن لە فراوان بوونی، بەڵام رۆڵی خۆی هەبووە لەسەر گۆڕەپانی سیاسی لە عێراق.

ئامانجی سیاسی هەروەك لە یاسای بنچینەیی کۆمەڵەدا هاتووە، بریتیە لە چەسپاندنی کۆڵەکەکانی سەربەخۆیی تەواو بۆ گەلی عێراق.

بەڵام لە مێژووی ٢٤/ئاب/١٩٢٢ بەهۆی چەند هەڵسوکەوتێکی سیاسی ئازایانە لەلایەن چەند سەرکردە و ئەندامێکی هەردوو حزبی نیشتمانی عێراقی و کۆمەڵەی رابوونی عێراقی کە دژ بە کاربەدەستان و سیاسەتی بریتانیا بوو لە عێراق، بەشێك لەو سەرکردەو بەرپرسانەی هەردوو حزب لە وڵات دوور خرانەوە و کارو چالاکی حزبەکانیان راگیرا. تا رۆژی ٣٠/تشرینی دووەم/١٩٢٤ کە رێگا درا بە گەڕانەوەی بەرپرسە حزبیەکان و گێڕانەوەی بەڵگەنامەکانیان، بەمە هەردوولا چالاکیەکانیان دەسپێکردەوە.

کۆمەڵەی رابوونی عێراقی دەستەی کارگێڕییەکەی هەڵبژاردەوە کە لەم کەسانە پێکهاتبوون: محمد أمین الچرچفچی ـ عبدالرسول کبە ـ مهدی البیر ـ مجید مکیة ـ جعفر باقر ـ خلیل محمد علي ـ محمد حسن الجوهر ـ حسین علاوي.

کۆمەڵە چەندین لقی لە شارەکانی (کربلاء – نجف – بصرة – سماوة – حلة – موصل) کردۆتەوە. هەروەها رۆژنامەی ـ رابوونی عێراقی ـیان دەرکرد لە مێژووی ١٠ /ئاب/١٩٢٧.

٣- چەند حزبێك بۆ بەرگریکردن لە موصل:(٣١)

لە شاری موصل سێ حزب پێکهات بۆ بەرگریکردن لە کێشەی موصل، پاش یەکلاکردنەوەی کێشەکە ئەم حزبانە هەڵوەشانەوە. ناوەکانیان:

أ- **حزبی سەربەخۆیی عێراق (الاستقلال العراقي)**: لە مانگی ئەیلولی ١٩٢٤ دامەزرا بە سەرۆکایەتی ئاصف ئاغا جلمیران.

عبدالرزاق الحسنی لە کتێبەکەی ـ تاریخ الاحزاب السیاسیة العراقیة(٣٢) ـ باس لە دەستەی کارگێڕی و ئامانجەکانی دەکات:

ئاصف وفائی آل قاسم ـ سەرۆك.

محمدصدقی افندی ـ معتمد.

مکی بگ الشربتي ـ سکرتیر.

ئەندامان: سعید ثابت ـ ابراهیم عطار باشی ـ عبدالوهاب حاجي علي ـ د. أحمد محفوظ ـ د. جمیل دلالي ـ شریف صابونجي.

ئامانجی حزب هەروەك لە چوارچێوەی پێڕەوی ناوخۆی ئاماژەی بۆ کراوە:

١- سەربەخۆیی تەواوی عێراق و دامەزراندنی حکومەتێکی دیموکراسی.
٢- پەرەپێدان بە بزووتنەوەی یەکێتی عەرەب.
٣- لە سیاسەتی دەرەکی پەیوەندیکردن بە وڵاتانی پێشکەوتوو لەروی شارستانیەوە.

حزب رۆژنامەی (العهد) دەرکردو یەکەم ژمارەی لە ٢٠/کانوونی دووەم/١٩٢٥ دەرچووە. پاشان رۆژنامەی _ فتى العراق _ دەرکرد.

ب- کۆمەڵەی بەرگریکردنی نیشتمانی (الدفاع الوطني):

بە سەرۆکایەتی (احمد فخري) دامەزرا لە مێژووی ٢٦/کانوونی یەکەم/١٩٢٥. لیژنەیان لە چەند قەزاو ناحیەیەك پێکهێنا.

دەستەی بەڕێوەبردنەکەی پێکهاتبوو لە:

أحمد فخري: سەرۆك.

ئەندامان (حبيب الجيدي مصطفى الصابونجي _ أمين الجليلي _ فتح الله سرسم _ آصف قاسم ئاغا _ عبدالفتي النقيب _ ناظم العمري _ رشيد العمري _ د. عبدالاحد _ ابراهيم كمال _ پارێزەر محمد صدقي _ علي الامام _ ضياء شريف.

جـ- حزبی نیشتمانی عێراقی (الوطني العراقي):[٣٣]

ئەم حزبە لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٢٥ دامەزراوە. جودایە لە حزبی نیشتمانی عێراقی کە پێشتر باسکراوە. ئەنجومەنی بەڕێوەبردنەکەی پێکهاتبوو لە:

عبدالله آل سليمان: سەرۆك.

عبدالله العمري: جێگری سەرۆك.

ئەندامان: مجيد العمري _ أحمد الجليلي _ أحمد الشربتي _ مجدي النائب _ د. محمد محفوظ _ د. ستار جيان _ توفيق النائب.

لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی عێراقی سەرکەوتنیان بەدەس نەهێناوە. بۆ جاری دووەم هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبردنیان ئەنجامداوە.

بەهۆی بارودۆخی سیاسی لە عێراق حزب توانای بەڕێوەبردن و ڕاپەڕاندنی چالاکیەکانی نەبووە. زۆربەی ئەندامانی کشاونەتەوەو چوونەتە پاڵ حزبەکانی تر.

بنەماڵە بورجوازی و گەورە سەرمایەدارو موڵکدارە کشتوکاڵیەکان بەشداری چالاکیان کردووە. چالاکیەکانی حزب کۆتایی پێهات پاش ڕێککەوتنە نهێنیەکەی نێوان بەریتانیا و تورکیا بەپێدانی بری ٢٥٪ لە داهاتی نەوتی کوردستان بە تورکیا بۆ ماوەی (٢٥) ساڵ.

٤- حزبی پێشکەوتن (التقدم):[٣٤]

ئەم حزبە لە ڕۆژی ٢٦/حوزەیران/١٩٢٥ دامەزرا لەلایەن سیاسەتمەداری بەناوبانگ (عبد المحسن السعدون) بەمەبەستی پالپشتی کردنی دووەم حکومەتەکەی لەلایەن ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق. حزبی پێشکەوتن هیچ لق و نووسینگەی نەبووە سەرەڕای نەبوونی کۆبونەوەی ڕێکوپێك، هەروەها کاری بۆ بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕەکانی نەکردووە لەناو هاوڵاتیان، تەنها ئامانج لە دروستبوونی پێکهێنانی زۆرینەیە لە ئەنجومەنی نوێنەران هەورەها کۆشش کردن بۆ جێبەجێکردنی پەیمانی نێوانی (عێراق ـ بەریتانیا) و هەوڵدان بۆ هەموارکردنی، هەروەك لە بڕیارەکانی ئەنجومەنی دامەزرێنەری حزب ئاماژەی بۆ کراوە.

ئەم حزبە بەڵێنیدا کار بۆ ئەوە بکات کە عێراق لە کۆمەڵەی نەتەوەکان وەربگیرێت و پارێزگاری خاکی عێراق بکات بەو سنورەی دیاریکراوە و سەربەخۆیی تەواو بەدەس بێنی و پشتگیری بەریتانیا بکات.

دەستەی دامەزرێنەری حزب هەروەك لە نوسراوی وەزارەتی ناوخۆ لە مێژووی ٢٢/ئاب/١٩٢٥ ئاماژەی بۆ کراوە، پێکهاتووە لە:[٣٥]

عبدالمحسن السعدون: سەرۆك.

ارشد العمري: معتمد

ئەندامان: محسن ابو طبيخ، گاطع العوادي، فخري جميل، محمد سعيد العبدالواحد، امين زكي، ابراهيم يوسف.

لەپاش روخاندنی حکومەتەکەی عبدالمحسن السعدون لە ١/تشرینی دووەم/١٩٢٦ ئەرکی پێکهێنانی وەزارەت بە جعفر العسکری سپێردرا، جعفر دوای ئەوەی توانی زۆرینەی دەنگی

ئەندامانی پەرلەمان بەدەس بێنی کە لە حزبی پێشکەوتن پێکهاتبوو، بڕیاریدا ببێ بە ئەندامی ئەو حزبە. دەستەی بەڕێوەبردنی حزب بە داواکەی رازی بوون و کرایە سەرۆکی حزب، هەروەها عبدالمحسن السعدون لە ناوپەرلەمان بووەوە بە سەرۆکی پەرلەمان. بەڵام هەر دوای ئەوەی جعفر العسکری دەستی لە کارکێشایەوەو لە سەرۆکایەتی وەزارەت نەماو بە گەڕانەوەی عبدالمحسن السعدون بۆ سەرۆکایەتی وەزارەت جارێکی تر، جعفر العسکری لە سەرۆکاتی حزبیش لادراو عبدالمحسن السعدون گەڕایەوە بۆ ئەو جێگایە. حزب رۆژنامەیەکی لەژێر ناوی ـ پێشکەوتن ـ دەردەکرد ـ یەکەم ژمارەی لە رۆژی ١٦/تشرینی دووەم/١٩٢٦ دەرچووە.

کاروچالاکیەکانی ئەم حزبە بەرەو کۆتایی رۆیشت لە مانگی ئازار/١٩٣٠.

٥- کۆمەڵەی نێوان دوو روبار (بین النهرین):(٣٦)

بەهۆی ئەو هەڵسوکەوت و رێ و شوێنانەی حکومەتی عبدالمحسن السعدون پێی هەستا لە سەرەتای دامەزراندنی حکومەتەکەی، کۆمەڵە زانایەکی شیعە لە باشورو ناوەڕاستی عێراق بەرەو ئێران کۆچیان کرد. ئەوانە لەنێوان ساڵانی (١٩٢٢ ـ ١٩٢٣) کۆمەڵەیەکیان پێکهێنا بەناوی کۆمەڵەی (بین النهرین) نێوان دوو روبار.

لەو زانایانەی بەشداری پێکهێنانی کۆمەڵەیان کرد: مهدي الخالصي، محمد علي البهبهاني، آية الله الكاشاني).

ئامانج لە دروست بوونی کۆمەڵە پشتگیریکردنی گەڕانەوەی زاناکان بوو بۆ عێراق و بەهێزکردنی پەیوەندییەکانی نێوانیان.

٦- كۆمەڵەی ـ المحدية ـ[٣٧].

بریتیە لە یەكتێتیەك لەنێوان سەركردە كوردەكانی ناوچەی بادینان، ئەوانەی رووبەڕووی لەشكری بەریتانیا بوونەوە. بەپێی بەڵگەنامەكانی بەریتانی و عوسمانی ئامانجی ئەم كۆمەڵەیە دامەزراندنی دەسەڵاتێكی ئوتونومی بووە لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی.

كۆمەڵە رابەرایەتی بزووتنەوەیەكی چەكداری كرد دژ بە بەریتانیا بەهۆیەوە حاكمی بەریتانیا لە شاری زاخۆ كوژرا لە بەرواری ١٠/نیسان/١٩١٩.

لە كەسایەتیە سەرەكیەكانی كۆمەڵە (محمد صالح أفندی) ئامێدی، فەرمانبەر لە شاری ئامێدی.

٧- حزبی گەل (الشعب):[٣٨]

ئەم حزبە لەلایەن كۆمەڵە ئەندامێكی پەرلەمانی عێراقی لەبەرواری ٢٥/تشرینی یەكەم/١٩٢٥ دامەزرا. ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبردن بریتی بوون لە:

ياسين الهاشمی: سەرۆك

محمد رضا الشبيبي: جێگری سەرۆك.

احمد الداود: معتمد.

ئەندامان: فخري جميل ـ رشيد الخوجة ـ نصرة الفارسي ـ سعيد ثابت ـ ابراهيم كمال ـ ثابت عبدالنور ـ محمد رامز ـ مزاحم الپاچچي ـ عبداللطيف الفلاحي.

حزب دروشمی (دڵسۆزی ـ هاوكاری ـ فیداكاری) بەرز كردبووە.

ئەو ماوەیە لە مێژووی عێراقدا، خەڵكی بەسەر دوو لایەن دابەش ببوون:

لایەنی یەكەم: پشتگیریی هاوپەیمانی (عێراق ـ بەریتانیا) دەكرد كە سیاسەتمەدار نوری السعید پێشڕەوایەتی دەكرد.

لایەنی دووەم: دژایەتی ئەو هاوپەیمانیەتیەیان دەكرد، وەك: ياسين الهاشمی رشید عالی الگیلانی، كامل الجادرجی.

ئەم حزبە رۆژنامەی (نداء الشعب)ی دەردەكرد، یەكەم ژمارەی لە ٢٠/كانوونی دووەم/١٩٢٦ دەرچووە و تا رۆژی ٩/تەموز/١٩٢٧ بەردەوام بوو.

٨- حزبی عێراقی ئازاد (الحر العراقي):[٣٩]

ئەم حزبە لە رۆژی ٣/ئەیلول/١٩٢٢ دامەزرا بە سەرۆکایەتی (محمود عبدالرحمن النقیب). دەستەی دامەزرێنەری بریتی بوون لە (عبدالمجید الشاوي ـ فخري الجمیل ـ توفیق الخالدي ـ صدرالدین الشوان ـ بهاءالدین سعید ـ جمیل صدقي الزهاوي ـ یوسف رزق الله غنیمة ـ صلاح بابان ـ حیدر ابراهیم ـ طه حاجی یاسین ـ حسن غصیبة).

دروشم و سیاسەتەکەی بریتی بوو لە رێککەوتن لەگەڵ بەریتانیا، چەندین دەرەبەگ و سەرمایەدار و بازرگانی لەخۆ گرتبوو.

چالاکی ئەم حزبە کۆتایی پێهات بەدەس کێشانەوەی وەزارەتەکەی (طالب النقیب) کە خۆی هەڵوەشاندەوە و لە گۆڕەپانی سیاسەت دوورکەوتەوە بەهۆی نەبوونی هیچ بەرنامەیەکی سیاسی و پێڕەوێکی ناوخۆ. پەیوەندی توندی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی بەریتانیا.

رۆژنامەی ناوەندی حزب لەژێر ناوی ـ العاصمة ـ یەکەم ژمارەی لە ٥/تشرینی دووەم ١٩٢٢ دەرچوو و بەردەوام بوو تا رۆژی ٢٤/ئاب/١٩٢٣.

٩- حزبی نەتەوە (الامة):[٤٠]

دەستەیەکی گەنج لە رۆشنبیرو پارێزەران لە رۆژی ١/تەموز/١٩٢٤ کۆبونەوە بۆ پێکهێنانی حزبێك لەژێر ناوی حزبی نەتەوە (الامة). ئامادەبووانی کۆبونەوەکە بریتی بوون لە:

ناجي السویدی ـ عبدالله ثنیان ـ داود السعدي ـ علي محمود الشیخ علي ـ أحمد الشیخ داود ـ قاسم العلوي ـ محمود خالص ـ عبدالعزیز ماجد ـ عبدالغفور البدري ـ جعفر الشبیبي ـ أنطوان شماس ـ عبدالهادي الظاهر ـ نصرة الفارسي ـ أحمد القشطیني ـ خلیل زکي ـ شفیق نوري السعدي).

دوابەدوای ئەو کۆبونەوانە لەلایەن دەستەیەکی دامەزرێنەر کە پێکهاتبوو لە: (داود السعدي ـ نصرة الفارسي ـ عبدالهادي الظاهر ـ عبدالعزیز ماجد ـ قاسم العلوي ـ محمود خالص ـ أحمد القشطیني ـ علي محمود الشیخ علي).

داواکارییەکان بۆ وەزارەتی ناوخۆ بەرزکردەوە بەمەبەستی وەرگرتنی رەزامەندی لەسەر دامەزراندنی حزبی نەتەوە.

وەزارەتـی نـاوخۆ لـە سـەردەمی حکومەتەکـەی یاسـین الهاشمی لەبـەرواری ١٩/ئـاب/١٩٢٤ رەزامەندی خۆی دەربری لەسەر دامەزراندی حزبی نەتەوە.

ئامەنجـەکانی ئـەم حزبـە کـورت دەکرێتـەوە لـە هەوڵـدان بـۆ بڵاوکردنـەوەی دەسـتورو بـەهێزکردنی پەیوەندییـەکانی خۆشەویستی و برایـەتی لـەنێوان چـین و توێـژەکانی گـەل. هەروەها داواکردن لە حکومەت بۆ ئەوەی پەلەبکات لە پێکهێنـانی ئەنجومـەنی نیشـتمانی و هەموارکردنی پەیمانی نێوان عێراق و بەریتانیا.

چالاکیەکانی حزب پاش ماوەیەکی کەم بەرەو کۆتایی هات.

١٠- حزبی پەیمانی عێراقی (العهد العراقي):[٤١]

سیاسەتمەداری بەناوبانگی ئـەو سـەردەمە (نـوری السعید) لـە تشـرینی یەکـەم/١٩٣٠ ئـەم حزبەی دامەزراند.

ئامانج لە دامەزراندنی حزبی (العهد) زاڵبوون بوو بەسەر ئـەو لایەنـە بەرهەڵسـتکارانەی ناو پەرلـەمانی عێراقی و تێپـەڕکردنی رێککەوتنی نێـوان (عێـراق ـ بـەریتانیا)، هـەروەها سەرۆکاتیکردنی حکومەت بوو، ئەم حزبە لە پێکهاتنیدا پشتی بـەو چـین و توێژانـە بەسـت کە بریتی بوون لـە کەسـانی کۆنـە پـارێزو سـەرۆك هـۆزو سیاسـەتمەدارانی هەڵپەرسـت لـەو سەردەمەدا.

کەسە بەناوبانگەکانی ئەم حزبە لەم ناوانە پێکهاتبوون، سەرەڕای نوری السعید: ابـراهیم الواعظ، عبـدالرزاق الروشـدي، عبـدالرزاق مـنیر، عبـدالرزاق الحصـان، نجیـب الـراوي، صـلاح الدین بابان، داود السعود، عبدالهادی الچلبی، صادق البصام، عبدالعزیز السنوي.

حزب رۆژنامەیەکی دەردەکرد لەژێرناوی (صدی العهد) ، کە لە رۆژی ٧/ئاب/١٩٣٠ یەکـەم ژمارەی دەرچووە.

نوری السعید، سەرۆکی حزب پاش ئەوەی توانی ئامانجەکانی خۆی لەم ماوەیە جێ بەجێ بکات و عێراق ببێتە ئەندام لە کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە ٣/تشرینی یەکـەم/١٩٣٢ کۆتـایی بـە رۆڵی هات و چالاکیەکانی حزبەکەی راگرت.

١١- حزبی برایی نیشتمانی (الاخاء الوطني): [٤٢]

ئـــەم حزبـــە لەلایـــەن چـــەند سیاســـەتمەدارێکی بـــەناوبانگی ئـــەو ســـەردەمە دامـــەزرا، بەمەبەستی بەرهەڵستی کردنی سیاسەتەکەی نوری السعید.

حزب لەم ناوانە پێکهاتبوو: یاسین الهاشمي، ناجي السویدي، علـي جـودت الایـوبي، رشـید عالی الگیلانی، حکمت سلیمان، محمد زکي، عبدالاله حافظ، کامل جادرجي.

داواکارییەکیان بۆ وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عێـراق بـەرزکردەوە، داوای دامەزرانـدنی حزبێکـی سیاسـیان کـرد لـەژێر نـاوی (حزبـی برایـی نیشـتمانی)، بەرنامـەی حزبەکەشـیان هاوپێچی داواکاریەکە کرد.

وەزارەت لە ٣٠/تشرین دووەم/١٩٣٠ ڕەزامەندی دەربڕی لەسەر دامەزراندنی حزب.

پاشان هەڵبژاردنی دەستەی سەرکردایەتی ئەنجامدرا کە بەم شێوەیە بوو:

رشید عالی الگیلانی: بریکاری گشتی

علي جودت الایوبي: سکرتێر

د. عبدالاله حافظ: ژمێریار

ئەندامان: یاسین الهاشمي ـ حکمت سلیمان ـ محمد زکي ـ رضا الشبیي ـ حاج عبدالواحـد سکر ـ محسن ابو الطبیخ ـ.

لە ١٠/کانونی یەکەم/١٩٣٠ بە بۆنەی دامەزراندنی حزب ئاهەنگێك سازکرا لەو ئاهەنگـەدا رشید عالی الگیلانی وتارێکی کورتی خوێندەوە تیادا باسی لە گرینگترین ئامانجەکانی حزب کرد، کە بریتی بوون لە:

١- کـارکردن بـۆ سـازدانی رای گشـتی بەمەسـتی پارێزگـاریکردنی ئازادییـە گشـتیەکان بەپێی دەستور.

٢- کارکرد بۆ هەموارکردنی پەیمانەکەی نێوان (عێراق ـ بەریتانیا).

٣- ئەنجومەنی نیشتمانی کە هەیە نوێنەرایەتی نەتەوە ناکات.

ژمارەیـــەکی زۆر لـــە رۆژنامـــەکانی ئـــەو ســـەردەمە بـــیروڕای حزبـــی برایـــی نیشـــتمانیان بڵاوکردەوە، وەك: رۆژنامەی (العالم العربي ـ الاخبار ـ الجهاد).

بەڵام سەرەڕای ئەوەش رۆژنامەیەکی تایبەتی خـۆی هـەبوو بـەناوی (الاخـاء الـوطني) لـە ٢/ئاب/١٩٣١ دەرچوو بەردەوام بوو تا رۆژی ٢٩/نیسان/١٩٣٥ کە چالاکی حزب راگیرا.

١٢- زبی یەکگرتنی نیشتمانی (الوحدة الوطنیة):[٤٣]

پاش کۆچی دوایی شا (فیصل)ی یەکەم لە ٨/ئەیلول/١٩٣٣ هاوسەنگی و بارودۆخی سیاسی و پەیوەندی نێوان هێزە سیاسیەکان تێکچوو. بۆیە سیاسەتمەدارانی ئەو سەردەمە خەریکی تێکەڵکردنی کێشە گشتیەکان و کاروباری حزبایەتی بوون، هەریەك لەوانە لە هەوڵی ئەوەدا بوو گەورەترین ژمارەی لایەنگر بۆ خۆی پەیدا بکات.

بۆ پشتگیریکردنی حکومەتەکەی کە خۆی سەرۆکایەتی دەکرد، علی جودت الایوبی بڕیاریدا حزبێکی سیاسی پێك بهێنێت، بۆیە لە مانگی کانوونی یەکەم/١٩٣٤ حزبێکی دامەزراند لەژێر ناوی _ الوحدة الوطنية _ یەکگرتنی نیشتمانی.

دەستەی دامەزراندنی بریتی بوو لە:

علی جودت الایوبی _ سەرۆك.

صالح باش اعیان _ جێگری سەرۆك.

سالم قاسم آغا _ سکرتێر.

ئەندامان: علي پاشا الدوغرمچی _ عبدالهادي الچلبی _ نجیب الراوي _ حازم شمدین آغا _ رابح العطیة _ بهاءالدین النقشبندي.

چالاکیەکانی ئەم حزبە تا ٣/ئازار/١٩٣٥ درێژەی کێشا.

١٣- كۆمەڵەی چاكسازی میللی (الاصلاح الشعبي):

لـه سـاڵی ١٩٢٦ چـەند خوێنـدكارێكی عێراقـی ئەوانـەی لـە زانكـۆی ئـەمریكی لەشـاری (بیروت) دەیانخوێند، كۆمەڵەیەكی سیاسی نهێنیان پێكهێنا لەژێر نـاوی میللیـەت (الشعبیة) لەو خوێندكارانە (عبدالفتاح ابراهیم، علي حیدر سلیمان، جمیل توما، عبـدالله بكـر، نـوری روفائیل، محمد حدید، درویش الحیدري، ابراهیم بیثون... هەروەها لە ساڵی ١٩٣٣ جعفر أبـو التمن بوو بە ئەندامی كۆمەڵە.

ئامانجیـان رزگـاركردنی وڵات و بەرزكردنـەوەی ئاسـتی گـوزەرانی گـەل و بڵاوكردنـەوەی فێربوون و زاڵبوون بەسەر گەندەڵیدا بووە[٤٤].

دوواتر لـە سـاڵی ١٩٣٢ عبـدالفتاح ابـراهیم لـە نووسـینێكدا بـە نـاوی میللیـەت (الشعبیة) هـزری ئـەو كۆمەڵەیـەی خسـتە روو كـە تێكەڵاوییەكـە لـەنێوان بنـەماكانی دیموكراسـی و سوسیالستی.

كۆمەڵەی ـ الاهالی ـ بە باشیان زانی ئەنجومـەنێكی جێبـەجێكردن دروسـت بكرێـت وەك شێوازێكی رێكخستنی نهێنی، كەسەكانی ئەو ئەنجوومەنە پێكهاتبوون لـە: حكمـت سـلیمان ـ جعفـر ابـو الـتمن ـ كامـل جـادرجي ـ محمـد حدیـد ـ عبـدالفتاح ابـراهیم) ئـەركیان پەیوەندیكردن بوو بە كەسایەتیە ناسـراوەكانی ئـەو سـەردەمەو كۆكردنـەوەیان لـە بازنـەی چالاكیەكانیان، ئەو ئەنجومەنە ناوی لێنرا ـ چاكسازی.

پاش كودەتاكەی سەر حكومەتەكەی یاسین الهاشمي لە ٢٩/تشرینی یەكەم/١٩٣٦، كۆمەڵـەی الاهالی دركیـان بـەوەكرد كـە هێزیـان پشـت بـەكاری رێكخراوەیـی دەبەسـتێت بۆیـە بڕیـاری پێكهێنانی رێكخراوێكی سیاسیاندا.

لـە ١٥/تشـرینی دووەم/١٩٣٦ داواكاریـەیك بـۆ وەزارەتـی نـاوخۆی حكومـەتی عێـراق بـەرز كرایەوە، بە مەبەستی دامەزراندنی رێكخستنێكی سیاسی لەژێر ناوی ـ كۆمەڵـەی چاكسـازی میللی ـ كە ئەم ناوانەی لەسەر بوو:

(عبدالقادر اسماعیل، كامل جادرجي، یوسف ابراهیم، صـادق كمونـە، مكـي جمیـل، محمـد صالح القزاز، عبدالله سالم).

پاش وەرگرتنی رەزامەندی، دەستەی بەرێوەبردن لەم ناوانە پێكهات:

کامل جادرجی ـ سکرتیر.

صادق کمونه ـ جێگری سکرتێر.

محمد صالح القزاز ـ ژمێریار.

بەهۆی تاوانبارکردنی ئەم کۆمەڵەیە بە (شیوعیەت) لەلایەن کاربەدەستانی حکومەت، پاش ماوەیەکی کەم بڕیاری ڕاگرتنی چالاکیەکانی درا لەلایەن حکومەتەوە[٤٥].

١٤- یانەی (المثنی)ی رۆشنبیری (المثنی الثقافي):[٤٦]

یانەی (المثنی) لە شاری بغداد لە ٢٥/نیسان/١٩٣٥ دامەزرا، پاش ئەوەی مۆڵەتی فەرمی وەرگرت لە وەزارەتی ناوخۆی دووەم حکومەتەکەی یاسین الهاشمی. یانەیەکی رۆشنبیری هزری کۆمەڵایەتیە، جێگای کۆڕو کۆبوونەوەو وتار خوێندنەوەی رۆشنبیری و مێژوویی و کۆمەڵایەتی بوو. لە دامەزراندنی کۆمەڵە گەنجێکی رۆشنبیر بەشداریان کردووە بە سەرۆکایەتی (د. صائب شوکت) و (محمد مهدي کبە).

چەندین ئەندامی ئەم یانەیە هەڵگری بیروباوەڕی ناسیونالیستی عەرەبی دژ بە سیاسەتی بەریتانیا بوون. دامەزراندنی یانەکە لەگەڵ سەرەتاکانی دەرکەوتنی بیری ناسیۆنالستی نوێ لەعێراق یەکیان گرتۆتەوە.

لە کتێبی[٤٧] (موسوعة الاحزاب العراقية) ناوی چەند کەسایەتیەك هاتووە وەك ئەندام لە دەستەی بەڕێوەبردنی یانەکە لەوانە (متی عقراوي، خالد الهاشمي، درويش المقدادي، المقدم فهمي سعيد، د. صبري رشيد) گەشەپێدانی گیانی نەتەوایەتی عەرەبی و هوشیارکردنەوەی هاولاتیان و کارکردن بۆ زیندوکردنەوەی کەلەپوری نەتەوایەتی و بلاوکردنەوەی کەلتوری عەرەبی لەناو کۆمەڵانی خەڵك لە عێراقدا بەشێك لە بیرو باوەڕەکانی یانەکەبووە.

چالاکیەکانی یانەکە سنوری ناوچەی بغدادی تێپەڕکردبوو، لە زۆر شارو ناوچەکانی عێراق بڵاوبۆتەوە، دوو لقی کراوەتەوە یەکیان لە شاری (بصرة) بەناوی (یانەی الثغر)ی رۆشنبیری، ئەویتریان لە شاری موصل لەژێر ناوی یانەی (الجزيرة)ی رۆشنبیری.

پێش دامەزراندنی ئەم یانە رۆشنبیریانە، رەوتی ناسیونالستی عەرەبی لە عێراق خاوەن حزبێکی سەربەخۆی هەڵگری ئەزموونی حزبایەتی نەبووە، بەڵام چەند کەسێك کاریان

لەناو حزبەكانی تر كردووە لە ئاستی سەركردایەتی و پلە جۆراو جۆرەكان كە لەسەر رەوتی نەتەوایەتی عەرەبی ئەژمار كرابوون.

پاش سەربەخۆیی و بوونی عێراق بە ئەندام لە كۆمەڵەی نەتەوەكان ساڵی ١٩٣٤، عێراق بووە خاوەن پێگەیەك بۆ بانگەواز بۆ یەكێتی عەرەب و بووە جێگای بایەخ و تێڕوانین لەلایەن وڵاتانی عەرەبی دیكە.

دیارترین ئەو حزبانەی لەم یانەوە سەریان هەڵدابێ، بریتی بوون لە:

كۆمەڵەی پاسەوانانی سەربەخۆیی (حرس الاستقلال)، حزبی ئازاد، حزبی نەتەوە، حزبی سەربەخۆیی، كۆمەڵەی چاكسازی میللی.

ئەم یانەیە بە بڕیاری وەزارەتی ناوخۆ لە ٧/ئازار/١٩٤١ لەكار راگیرا.

١٥- كۆمەڵەی رۆشنبیری (الرابطة الثقافية)[٤٨]

لە مانگی كانوونی یەكەم/١٩٤٣ دامەزراوە. مەبەست لە دامەزراندنی ئەوە بوو كە ببێتە ناوكەیەك بۆ حزبێكی سیاسی دیموكراسی و سۆسیالستی رادیكاڵ.

لە دامەزرێنە سەرەكیەكانی كۆمەڵە: عبدالجبار الجلبي، محي الدين يوسف، عبدالفتاح ابراهيم، جمال نظمي، خدوري خدوري، حازم نامق، مجيد عبدالله. ئامانجەكانی كۆمەڵە بڵاوكردنەوەی گیانی دیموكراسیەت و هاندانی چالاكی زانستی و كۆمەڵایەتی بووە. چالاكیەكانی كۆمەڵە بوارەكانی رۆشنبیری و بڵاوكردنەوە و نووسینی گرتۆتەوە.

لە سەردەمی وەزارەتی ارشد العمری لە ١/حوزەیران/١٩٤٥ كۆمەڵە كارو چالاكیەكانی وەستاوە و هەڵوەشاوەتەوە.

١٦- كۆمەڵەی كۆنگرەی ئیسلامی (المؤتمر الاسلامي):[٤٩]

ئەم كۆمەڵەیە لەسەر داواكاری و بانگەوازی یەكەم كۆنگرەی ئیسلامی پێكهات كە لە كانونی یەكەم/١٩٣١ لە فەلەستین بەسترا، هەروەها وەك بەدەنگەوە هاتنێك بۆ بڕیارەكانی ئەو كۆنگرەیەو بە مەبەستی رونكردنەوەی كێشەی فەلەستین، دەستەی كارگێڕی كۆمەڵە پێكهاتبوو لە: شيخ محمد حسين آل كاشف الفطاء، حاجي نعمان الاعظمي، حسن رضا، ماجد القرغولي، عبدالحسين الازري، كمال الدين الطائي، هاشم الالوسي. یەكەم كۆبونەوەیان لە

٩/ئایار/١٩٣٣ بەست. ئامانجەکانی کۆمەڵە: بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی، پاراستنی جێگا پیرۆزەکان لە ڕۆژهەڵات.

کۆمەڵە چالاکیەکی زۆری نواند لە بواری سازدانی ئاهەنگی ئاینی و بۆنەی نیشتمانی هەروەها وتار خوێندنەوە بە مەبەستی هوشیارکردنەوەی کۆمەڵانی خەڵك. کۆمەڵە ڕەنجێکی زۆریدا بۆ کۆکردنەوەی پیتاك و یارمەتی دارایی بە مەبەستی پارێزگاری و نۆژەنکردنەوەی شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام.

١٧- کۆمەڵەی ڕێی ڕاستی ئیسلامی (الهدایة الاسلامیة):[٥٠]

کۆمەڵە لە ڕۆژی ١/کانوونی دووەمی/١٩٣٠ لە شاری بغداد دامەزرا، ئامانجەکانی بەرهەڵستیکردنی بێ باوەڕی و پڕوپاگەندەکانی دژ بە ئیسلام بوون بە پیادەکردنی ڕێگا شەرعیەکان.

ئەنجومەنی دامەزرێنەری پێکهاتبوون لە: ابراهیم الراوي، اسماعیل الواعظ، علي قەرەداغی، کمال الدین الطائي، ابراهیم عثمان، محمد صالح السهروردی.

کۆمەڵە پاش وەرگرتنی مۆڵەتی فەرمی، دەستەی کارگێڕی بەم جۆرە پێکهات:

ابراهیم الراوی: سەرۆك

بهاءالدین شیخ سعید: جێگری سەرۆك

کمال الدین الطائي: سکرتێر

ابراهیم عثمان: خزنەدار

ئەم ناوانەش بوون بە ئەندام: حاجی نعمان الاعظمي، طه الراوي، عبدالعزیز الشواف، منیر القاضي، عبدالکریم الشیخلي، خلیل الراوي، محمد صالح الجرجیس، نجم الدین الواعظ.

کۆمەڵە پاش ڕووداوەکانی ١٩٤١ خۆی هەڵوەشاندەوە.

١٨- ڕێكخراوی لاوانی موسڵمان (الشباب المسلم):[٥١]

ڕێكخـراوی لاوانـی موسـڵمان بـە سـەرەتاكانی ڕێكخسـتنی ئیسـلامی سیاسـی دادەنرێـت، ئەگەرچی شێوازێكی حزبـی وەرنـەگرتوە. ئـەم ڕێكخـراوە خـاوەن چالاكیەكی دوو لایەنـەی ئـاینی و سیاسـیە. دامەزرێنەرەكـەی (شـیخ عزالـدین الجزائـري)یـە، سـاڵی ١٩٤٠ لـە شـاری (النجف) دامەزرا.

هەرچەندە ئامانجەكانی ئیسلامیە بەگشتی، بەڵام مۆركێك و شێوە پەیكەرێكی شیعە باوەڕی پەتی پێوە دیارە.

لـە راسـتیدا چـالاكیەكانی ئـەم ڕێكخـراوە سـاڵی ١٩٤١ دەسـتی پێكـرد بـە دروسـتكردنی شـانەكانی ڕێكخسـتن لـە شـاری (النجـف) پاشـان پـەلی هاویشـت بـۆ شـارەكانی وەك بەغـداد، كەربەلا.

دروشمـی ڕێكخراوەكـە بریتـی بـوو لـە (دەوڵـەتێكی ئیسلامی، بـەختیاری دونیـاو خۆشـی دوواڕۆژ).

عزالدین الجزائري بە دامەزرێنەری كاری ئیسلامی و هەڵگری بیروباوەڕ دادەنرێـت، هـەر بە كارتێكردنی ناوبراو دوواتر هەردوو حزبی (جعفری) و (دعوة) دامەزراوە.

جـەزائری لـە كـاری سیاسـیدا خـاوەن ئـاواتێكی گـەورە بـووە، روكـارێكی تـری بـۆ ئـەم ڕێكخراوە پێكهێناو ناوی لێنا (موسڵمانانی بیروباوەڕ) ئـەم ڕێكخـراوە لـە نـاو خوێنـدكارانی زانكۆكـانی بغـداد بڵاوبوونـەوە، دوو هێڵـی ڕێكخسـتنی هـەبوو لـە هـەردوو زانكـۆی بغـداد و بصرة. جەزائری سەرپەرشتی ئەو كارو چالاكیانەی دەكرد، ئاقلانە توانی سەركەوتوبێت بە لەبەرچاوگرتنی لایەنی رۆشنبیری وەك روكارێك بۆ لایەنە سیاسیەكەی.

ئـەم ڕێكخـراوە بەرنامـە و پێـڕەوی نـاوخۆی هـەبووە، هـەروەها چـەندین بڵاوكـراوەی مانگانەی هەبووە.

١٩- حزبی سەربەخۆیی (الاستقلال)[٥٢]

حـزب لـە ١٣/ئـازار/١٩٤٦ دامـەزراوە و مۆڵـەتی فـەرمی لـە حكومـەت لـە ٢/نیسـان/١٩٤٦ وەرگرتوە، یەكەم كۆنگرەشی لە نیسانی/١٩٤٦ بەست.

دەستەی سەركردایەتی بەم جۆرەی خوارەوە هەڵبژارد:

١- محمد مهدي كبه: سەرۆك.

٢- ابراهيم الراوي: جێگری سەرۆك.

٣- داود السعدي: معتمد (بریکار).

٤- خلیل کنه: جێگری یەکەمی بریکار.

٥- عبدالرزاق طاهر: جێگری دووەمی بریکار.

٦- فائق السامرائي: سکرتێری گشتی.

٧- اسماعل الغانم: ژمێریاری گشتی.

٨- عبدالرحمن خضر: خەزنەدار.

ئەم حزبە ئەندام و لایەنگرانی تا دەهات ژمارەیان زۆرتر دەبوو، بەرادەیەك پاش یەك ساڵ لە دامەزراندنی ژمارەی ئەندامانی گەیشتە (٥٤٥٠) ئەندام.

ئۆرگانی ناوەندی حزب رۆژنامەی (لواء الاستقلال) بوو یەکەم ژمارەی لە ٤/ئاب/١٩٤٦ دەرچووە.

دروشمی حزبی (الاستقلال) بریتی بوو لە لاکێشەیەك لە چوار رەنگ: سور، رەش[٥٣]، سەوز، سپی، کە هەمان دروشمی شۆڕشی عەرەب بوو ساڵی ١٩١٦ دژ بە عوسمانی. لە دوای دەرچوونی یاسای حزبەکان ساڵی ١٩٥٤ لەلایەن حکومەتەوە، حزب بە شێوەیەکی نهێنی کاری دەکرد، لەگەڵ لایەنەکانی دیکەی بزووتنەوەی نیشتمانی بەشداری رووداوە سیاسیەکانی کردووە. ئەندام و سەرکردەکانی تووشی گرتن و لێپرسینەوە هاتوون لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی حکومەت.

حزبی (الاستقلال) لەدایکبووی بیروباوەڕەکانی یانەی (المثنی)یە. ساڵانی نێوان ١٩٤٦ _ ١٩٥٨ قۆناغە بنچینەییەکانی گەشەکردنی حزب بوون.

ئەگەرچی ئەم حزبە هەڵگری بیروباوەڕی ناسیۆنالستی عەرەبی بووە، بەڵام لەرووی رێکخراوەییەوە چالاکیەکانی سنوری عێراقی تێپەڕنەکردووە.

جێگای زۆربەی کۆبونەوەکانی حزب لە شاری بغداد لە قوتابخانەی (التفیض) بوو رۆشنبیری و هۆشیارکردنەوەی ئەندامانی بەرێگای کۆڕوکۆبونەوە و دەرکردنی بلاوکراوە و رۆژنامەکەی بووە.

ناكۆكی و ململانێی زۆر لەنێوان ریزەكانی پەیدابووە لەبەر زۆر هۆكار، بەشی زۆری هۆیەكان كەسێتی بوون.

٢٠- حزبی ئازادیخوازان (الاحرار):[٥٤]

پاش جەنگی جیهانی دووەم و تێشكانی بەرەی (محور)، گۆڕانكارییەكی زۆر لەسەر ئاستی ناوخۆیی و جیهانی روویدا كە بۆ بەرژەوەندی پرس و لایەنەكانی دیموكراسیەت و پەرەپێدانی كۆمەڵایەتی دەگەڕایەوە. بۆیە بەرپرسان هەستیان بە پێویستی تێگەیشتن و لەخۆگرتنی ئەو رووداوانە كرد. یەك لەو بوارانەی گۆڕان گرتیەوە، دامەزراندنی چەندین حزب و بیروباوەڕی نوی و پێشكەوتنخوازانە بوو.

بۆیە لەمانگی نیسانی/١٩٤٦ كۆمەڵە سیاسەتمەدارێكی میانڕەو لە بیروڕای سیاسی، خۆیان رێكخست و داواكاریەكیان ئاراستەی وەزارەتی ناوخۆی عێراق كرد، بەمەبەستی دامەزراندنی حزبێكی سیاسی بەناوی ـ حزبی ئازادیخوازن ـ. ئەم داواكاریە لەلایەن ئەم ناوانەی خوارەوە مۆركرابوو.

حاجی داخل شعلان، عبدالقادر باش أعیان، حسین (كەسایەتی شاری نجف)، محمد فخري جمیل، كامل خضیری، عبدالعزیز سنوی، عباس سلیمان، نوری أورفلی. پاشان دەستەی بەڕێوەبردنی ناوەند هەڵبژێردرا بەم شێوەیە خوارەوە:

١- كامل خضیري: سەرۆك
٢- داخل شعلان: معتمد. (بریكاری گشتی)
٣- محمد فخري جمیل: سكرتێر

سیاسەتمەدار نوری السعید لە سەرەتادا لە پشت دامەزراندنی ئەم حزبە بوو، بەڵام لەبەر ئەوەی كاروبارەكان بەپێی بیرو بۆچوونەكانی ئەو دەرنەچوو، هەڵوێستی دژایەتی وەرگرت و كاری بۆ سەرنەكەوتنی حكومەتەكەی توفیق السویدی كرد، كە مۆڵەتی فەرمی بە حزبەكە دابوو.

حكومەتی توفیق السویدی بەهۆی بەرەنگارییەكان ناچار بوو دەست لەكاركێشانەوەی خۆی رابگەیەنێت لە ٣٠/مایس/١٩٤٦، بۆیە وەك هەڵوێست وەرگرتن (توفیق السویدي)

لەگـەڵ ٧ وەزیـری چـوونە پـاڵ حزبـی ئـازادیخوازان، هـەر بۆیـە بـەم شـێوە، ئەنجومـەنی بەڕێوەبردنی ناوەندی حزب گۆڕانی بەسەر داهات:

توفیق السویدي: سەرۆكی حزب.

سعد صالح، عبدالوهاب محمود: دوو جێگری سەرۆك.

حزب ژمـارەی ئەنـدامانی زۆر زیـادی كـرد تـا گەیشـتە (٣٢٦٧)، بـەڵام بـەهۆی بـارودۆخی نالەبار، ئەندامانی وردەوردە دووركەوتنەوە لێی.

هەورەها بەهۆی بەربەرەكانی كردنی حزب لەلایەن حكومەتەكەی (مزاحم الپاچچی) لـە رۆژی ١/كانوونی یەكەم/١٩٤٨ حزب بڕیاری هەڵپەساردنی چالاكیەكانیدا.

٢١- حزبی نیشتمانی دیموكراسی (الوطني الدیمقراطي):[٥٥]

حزبی نیشتمانی دیموكراسی بە رەوتێكی میـانڕەو دادەنرێت لـە بزووتنـەوەی چـەپ لـە عێراقـدا، كـە پێكهـاتبوون لـە هـەردوو حزبـی گـەل و یـەكێتی نیشـتمانی و حزبـی شـیوعی عێراقی.

دامەزراندنی حزب:

لە رۆژی ٥/ئازار/١٩٤٦ یاداشتێك لەلایـەن (كامـل چادرچـی، محمـد حدیـد، حسـین جمیـل، عبـدالوهاب مرجـان، عبـدالكریم الازری، عبـود الشالچـی، یوسـف حـاج الیـاس) بـۆ وەزارەتـی ناوخۆ بەرزكرایەوە بە مەبەستی دامەزراندنی حزبێكی سیاسی بەناوی ـ حزبـی نیشـتمانی دیموكراسی -.

وەزارەتی نـاوخۆی عێـراق رەزامەنـدی لەسـەر دامەزرانـدنی ئـەم حزبـە دەربـڕی. پاشـان هەڵبژاردن بۆ ئەنجومەنی كارگێڕی ناوەندی حـزب ئەنجامـدرا لـە رۆژی ٢٦/نیسـان/١٩٤٦ بـە ئامادەبوونی (٧٦٠) ئەندام. ئەوانەی سەركەوتن:

كامـل چادرچـی، محمـد حدیـد، حسـین جمیـل، صـادق كمونـة، عبـدالكریم الازري، عبـود الشالجي، زكي عبدالوهاب.

كارەكان بەم جۆرە دابەشكرا لەنێوانیاندا:

كامل چادرچی: سەرۆك.

عبدالكريم الازري: جێگری سەرۆك

حسين جميل: سكرتێر

عبود الشالجي: ژمێریار

لە کۆنگرەی دووەمی حزب کە لە رۆژی ٢٨/تشرینی دووەم/١٩٤٦ بەسترا، ئەنجامی هەڵبژاردنی دەستەی ئەنجومەنی ناوەند بەم جۆرە هات:

كامل چادرچی، محمد حديد، حسين جميل، ناظم حميد، حسين فوزي، نائل سميحري، رجب علي الصفار.

رۆژنامەی ناوەندی حزب لەژێر ناوی ـ الاهالي ـ دەردەچوو، رۆژانە ژمارەکانی پڕبوون لە رەخنەی توند و ئاڕاستەی حکومەتەکەی نوری السعيد دەکرا. بۆیە ئەو حکومەتە لە ٢/ئەيلول/١٩٥٤ بڕیاری راگرتنی چالاکیەکانی حزبیدا.

٢٢- حزبی گەل (الشعب):[٥٦]

حزبی گەل چالاکیەکانی بەشێوەیەکی نهێنی لە ساڵی (١٩٤٢)وە دەس پێکردبوو، کە بریتی بوو لەو پەخشنامە نهێنیانەی لە بوارێکی تەسکدا بڵاو دەکرانەوە.

لە رۆژی ٢٧/کانوونی یەکەم/١٩٤٣ ئەم ناوانەی خوارەوە داوا کارییەکیان بۆ وەزارەتی ناوخۆ لە حکومەتەکەی نوری السعيد بەرزکردەوە، ناوەکان: يحى قاسم، عبدالرحمن شريف، عبدالامير أبو تراب، محمود صالح السعيد، توفيق منير، يوسف جواد المعمار، أبراهيم الخضري، ابراهيم الدركزللي.

تیایدا داوای دامەزراندنی حزبێکی سیاسیان کرد لەژێر ناوی ـ حزبی گەل ـ لەگەڵ ئەم داوا کارییە پرۆگرام و پێڕەوی ناوخۆی حزبیان هاوپێچ کردبوو. بەڵام بەدرێژایی ماوەی حکومەتەکەی نوری السعيد رەزامەندی لەسەر داواکاریەکەیان نەدرا.

جارێکی تر لە ٢٢/ئازار/١١٩٤٦ داواکارییەك لەلایەن ئەم ناوانە بۆ وەزارەتی ناوخۆ بەرز کرایەوە: عزيز شريف، عبدالرحيم شريف، عبدالامير ابو تراب، توفيق منير، حميد هندي، أبراهيم الدركزللي، نعيم شهرباني، جرجيس فتح الله، سالم عيسى، وديع طليا). بۆ وەرگرتنی مۆڵەتی فەرمی بۆ کاری حزبی.

وەزارەتـی نـاوخۆ رەزامەنـدی لەسـەر دامەزرانـدنی حزبـی گـەل پیشـاندا، حـزب یەكـەم كۆنگرەی خۆی لە ٢٦/نیسان/١٩٤٦ سازدا بۆ هەڵبژاردنی كۆمیتـەی ناوەنـدی، كـە ئـەم ناوانـە سەركەوتن: عزیز شریف، توفیق منیر، عبدالامیر ابو تراب، خلیل مهدي، حمید هندي، ودیع طلیا، عبدالوهاب ماشطة).

حزبی گەل هـەر لـە سـەرەتای دامەزراندنیـەوە وەك حزبێكـی ئۆپوزسـیون كـاری دەكـرد، بەردەوام لە دژایەتی و رەخنەگرتن بوو بەرامبەر هەموو ئەو حكومەتانەی پێكـدەهاتن. لـە ٢٩/ئەیلول/١٩٤٧ لە سەردەمی وەزارەتەكەی صالح جبر بڕیاری داخستنی حزب درا، هـەورەها بڕیاری دەسگیركردنی سەر كردەكانی دەرچوو.

حزبـی گـەل رۆژنامەیـەكی هـەبوو لـەژێر نـاوی ـ الـوطن دەردەچـو، كـە عزیـز شـریف بەرپرسی بوو.

٢٣- حزبی یەكێتی نیشتمانی (الاتحاد الوطني):[٥٧]

چەند هەوڵێك درا بۆ یەكگرتنی هەردوو حزبی: یەكێتی نیشتمانی و حزبی گەل لەیەك حزبدا، لەسەر ئەو بنەمایەی كە هەردوو حزب چەپن و لە زۆر بیروڕای سیاسی و پێكهاتەی چینایەتی بەیەك دەگەن، لەسەر ئاستی بنكەكانیان بێت یان سەركردایەتی.

بەڵام هەموو ئەو هەوڵانە نەگەیشتنە هیچ ئاكامێك لەبەر چەندین هۆ، كە جێكـای بـاس نییە.

سـەركردەی حزبـی ـ یـەكێتی نیشـتمانی ـ عبـدالفتاح ابـراهیم پێشـتر ئەنـدام بـوو لـە كۆمەڵەی ـ رۆشنبیری ـ كە چەندین كەسانی چەپی توندڕەوی لـەخۆ گرتبـوو، وەك: نـاظم الزهاوي، كامل قەزانچی، عبدالجبار عبدالله، یوسف زلخة ـ جمال عمر نظمي. بەربـەرەكانی كردنـی ڕەوتـە كۆنەپەرسـتەكان و بڵاوكردنـەوەی رۆشـنبیری نەتەوایـەتی دیموكراسـی بـووە كارو چالاكیان، زۆربەی ئەندامانی كۆمەڵە بوون بە ئەندام لـە حزبـی (یـەكێتی نیشـتمانی)، كە دواتر دامەزرا.

لە ئازاری/١٩٤٦ لەلایەن ئەم ناوانە: عبدالفتاح ابراهیم ـ محمـد مهـدي الجـواهري، جمیـل كبە، عطا البكري، أدور قلیان، موسی الشیخ راضي، موسی صبار، ناظم الزهاوي. داواكارییەك

ئاراستەی وەزارەتی ناوخۆ کرا بۆ دامەزراندنی حزبێکی سیاسی بەناوی یەکێتی نیشتمانی، وەزارەتی ناوخۆی عێراق رازی بوو لەسەر پێدانی مۆڵەتی فەرمی بەو حزبە.

ئەم حزبە چەند رۆژنامەیەکی هەبوو، کە بیرو باوەڕەکانی بڵاودەکردەوە لەوانە: رۆژنامەی: الرأي العام، السياسة، صوت السياسة.

یەکێتی نیشتمانی لە ٢٨/نیسان/١٩٤٦ یەکەم کۆنگرەی خۆی بەست، کۆنگرە ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی هەڵبژارد، کە بریتی بوون لە:

عبدالفتاح ابراهیم، ناظم الزهاوي، جمیل کبە، ناصر الگیلانی، عبدالله مسعود، محمد الجواهري، أدور قلیان، عطا البکري، عزیز عجینة، صالح بحر العلوم، نیازی فرنکول، کاظم الدجیلي، ناجی الدهو، موسی صبار، حیدر علي، موسی الشیخ راضي.

حزبی شیوعی عیراقی کە بەشێوەیەکی نهێنی کاری دەکرد، رێنمایی ئەندامانی و لایەنگرانی خۆی دەکرد کە بچنە ریزەکانی ئەم حزبەوە.

لە ٢٩/ئەیلول/١٩٤٧ وەزارەتی صالح جبر بڕیاری ڕاگرتنی چالاکیەکانی ئەم حزبەی دەرکرد.

٢٤- کۆمەڵە بەرنگاربوونەوەی زایونیزم (مكافحة الصهيونية):[٥٨]

بەهۆی رێگرتن و چاودێریکردنی توندی حزبی شیوعی عێراقی لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی حکومەت، ئەو حزبە پەنای بۆ چەندین رێگاو شێوازی جۆراوجۆر بردوە بۆ ئەوەی بتوانێ چالاکیەکانی ئەنجام بدات.

لە ١٢/ئەیلول/١٩٤٥ داواکارییەك لەلایەن کۆمەڵە جولەکەیەکی عێراقی بەرزکرایەوە بۆ وەزارەتی ناخۆ، بە مەبەستی دامەزراندنی کۆمەڵەی بەرەنگار بوونەوەی زایۆنیزم لە عیراق، ناوەکان:

یوسف هارون، سلیم منشي، نسیم حسقیل بهودا، مسرور صالح قطان، ابراهیم ناجي، یعقوب مصري، میر یعقوب کوهین، یعقوب اسحق، موشی یعقوب.

لەم داواکارییە ئاماژە بۆ ئەوە کرابوو کە زایۆنیزم بە مەترسی دەزانن بۆسەر جولەکە هەروەك مەترسیە بۆسەر عەرەب و یەکێتی نەتەوایەتیان. هەروەها ئەوەیان ئاشکرا کردبوو کە مەبەست لە دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە بەرەنگاربوونەوەی بزووتنەوەی

زایۆنیزمـه. هـەر بـۆ ئـەم مەبەسـتە لـە رۆژنامـەو گۆڤارەکانـدا چـەندین وتـارو بابـەتی جۆراوجۆریان بڵاوکردەوە لەسەر بابەتی زایۆنیزم.

داواکارییەکـە لـە سـەرەتادا پشـتگوێ خـرا، بـەڵام وەزارەتـی نـاوخۆی عێـراق لەسـەر راسـپاردەی بـاڵیۆزی عێـراق لـە (لنـدن) لـە رۆژی ١٦/ئـازار/١٩٤٦ رازی بـوو لەسـەر داواکارییەکەیان، هەروەها رەزامەندی پیشاندا بە دەرکردنی رۆژنامەیەك بـەناوی (العصبة) کە سەرنووسەرکەی پارێزەر محمد حسین بوو.

ئەم رۆژنامەیە بووە سەرچاوەیەك بۆ بڵاوکردنـەوەی وتـارو بابـەتی جۆراوجـۆری دژ بـە دەسـەلات، هـەروەها بارەگـای کۆمەڵەکـە بـووە جێگـای کۆبونـەوەی بەرهەڵسـتکارانی دژ بـە رژێم.

بۆیـە حکومـەتی عێـراق بڕیـاری راگرتنـی رۆژنامەکەیـدا لـە حـوزەیرانی/١٩٤٦، هـەروەها بڕیاری داخستنی کۆمەڵەکەی لە ٢٩/حـوزەیران/١٩٤٦ دەرکـرد و ئەنـدامانی دامەزرێنەریشـی دەسگیر کرد.

٢٥- حزبی چاکسازی (الاصلاح):(٥٩)

لە تشرینی دووەمی/١٩٤٩ داواکارییـەك لەلایـەن ئـەم ناوانـەی خـوارەوە، بەرزکرایـەوە بـۆ وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عێراق (سـامي شـوكت، عبدالحمیـد عبدالمجیـد، مكـي الشـربتي، عبـدالرزاق حسـین، ابـراهیم زهـدي، فریـق المزهـر، محمـد الچرچفچـی، دیـوالی دوسـكي). بـۆ دامەزرانـدنی حزبێکـی سیاسـی بـەناوی حزبـی چاکسـازی، بەرنامـەی سیاسـی حزبەکـەیان هاوپێچی داواکارییەکە کرد.

وەزارەتی ناوخۆ رەزامەندی دەربڕی لەسەر دامەزراندنی ئەم حزبە، هەروەها دەرکردنـی رۆژنامەیەك بەناوی _ الاصلاح _ لە ٢٦/ئازار/١٩٥٠.

ئەو بابەت و وتارانەی لەو رۆژنامەیە بڵاودەکرایەوە پڕ بوون لە رەخنەو ئاماژەکردن بـۆ بارخراپی گوزەرانی خەڵکی و کەم و کـورتی، لەگـەڵ داواکـردن بـۆ چاکسـازی لـە بـارودۆخی سیاسی و ئـابوری وڵات، سـەرەڕای بانگـەواز کـردن بـۆ نەهێشـتنی پارچـە پارچـەیی وڵاتـانی عەرەب و هێنانە دیی یەکێتی عەرەب.

ئـەم حزبـە مـاوەی (١٨) مـانگ درێـژەی بـە چـالاكیەكانیدا، كاتـێ صـالح جـبر لـە حوزەیرانی/١٩٥١ حزبی ـ الامة الاشتراكي ـ دامەزراند، حزبی چاكسازی خۆی هەڵوەشانەوە و تێكەڵ بەو حزبە نوێیە بوو. چونكە بە بیروڕای دامەزرێنەرانیان بە تایبەتی (سامي شوكت) ئامانجەكانی هەردوو حزب لەیەك نزیكن.

٢٦- حزبی یەكێتی دەستوری (الاتحاد الدستوري):[٦٠]

نـوری السعید، سیاسـەتمەداری ناسـراو لـە سـەردەمی پاشـایەتی، هەوڵیـدا حزبێـك پێـك بهێنێت بۆ پشتگیریكردنی بیروباوەڕ و سیاسەتەكانی، لەم بـارەوە خـەریكی ئـەوەبوو لەگـەڵ صالح جبر هاوكاری بكات بۆ دامەزراندنی ئەو حزبە، بـەلاّم بـیرو بۆچوونەكانیان دەربـارەی كەسەكان جیاواز بوو، بۆیە نوری السعید بەتەنها كاری بۆ دامەزراندنی ئەو حزبە كرد.

نوری السعید لەگەڵ ئەم ناوانەی خـوارەوە (موسـى الشابندر، محمـد علـي محمـود، خليـل كنه، جميل الأورفلي، عبـدالوهاب مرجـان، سـعد عمـر، د. عبدالمجيـد عبـاس، أحمـد العـامر). داواكارییەكیان بـۆ وەزارەتـی نـاوخۆی عێـراق بـەرزكردەوە بـۆ پێكهێنـانی حزبێكـی سیاسـی بەناوی (یەكێتی دەستوری)

وەزارەتــی نــاوخۆ رەزامەنــدی دەربــڕی لەســەر دامەزرانــدی ئــەو حزبــە لــە بــەرواری ٢٤/تشرینی دووەم/١٩٤٩.

ئەم حزبە ئەندامانی زیاتر پێكهاتبوون لە سەرمایەدارو دەرەبەگەكان بـۆ پشـتگیریكردنی حكومەتەكەی نوري السعید.

لە ٢٣/كانونی یەكەم/١٩٤٩ حزب یەكەم كۆنگرەی خۆی بەست بۆ هەڵبـژاردنی دەسـتەی بەڕێوەبردنی، كە بەم شێوەیە پێكهات:

نوریی السعید: سەرۆك

عبدالوهاب مرجان: جێگری سەرۆك

خلیل كنە: سكرتێری یەكەم

أحمد العامر: سكرتێری دووەم

رشید الچلبـي: خەزنەدار

حزب رۆژنامەیەکی دەرکرد بەناوی _ الاتحاد الدستوري _ لە ٤/نیسان/١٩٥٠ ئەم حزبە لە مانگی ئاب/١٩٥٤ خۆی هەڵوەشاندەوە.

٢٧- حزبی نەتەوەی سوسیالستی: (الامة الاشتراكي)[٦١]

لە رۆژانی ٢٠/حوزەیران/١٩٥١ داواکارییەك بۆ وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عێراق، بەرزکرایەوە لەلایەن: صالح جبر، السید عبدالمهدي، عبدالكاظم الشمخاني، جواد جعفر، عبدالرزاق الازري، د. حنا خطاط، احمد الجلیل، عزالدین (کەسایەتی لە مندلی)، محمد (کەسایەتی لە هەولێر)، نظیف الشاوي، شیخ حبیب الطالباني (کرکوك). بە مەبەستی دامەزراندنی حزبێکی سیاسی بەناوی حزبی نەتەوەی سوسیالستی.

پرۆگرام و پێڕەوی ناوخۆی حزب هاوپێچی داواکاریەکە کرا.

پاش وردبوونەوەی لایەنی پەیوەندیدار لە وەزارەتی ناوخۆ لە داواکارییەکەو پێڕەوی ناوخۆی حزبەکە، دەرکەوت کە بەندی (٢)ی پێڕەوی ناوخۆی ئەم حزبە رێگای داوە هەندێ کەسایەتی معنوی ئەوانی لەرووی یاساییەوە دانیان پیانراوە وەك (سەندیکا، کۆمەڵە، یانەی رۆشنبیری، کۆمەڵایەتی، وەرزشی...هتد) ببن بە ئەندام لەو حزبە.

هەر لەبەر ئەوەی بەندەکانی (٣ _ ٦ _ ١١) لە یاسای کۆمەڵەکان مافی بوون بە ئەندام لە حزب و کۆمەڵە سیاسیەکان سنوردار کراوە و تەنها بە کەسە سروشتیەکان دراوە نەك کەسایەتیە دەسەڵاتدارەکان (أشخاص حكمیة)، بۆیە وەزارەتی ناوخۆ ناڕەزایی دەربڕی لەسەر ئەو داواکارییە.

بۆیە ئەنجومەنی دامەزرێنەر بڕیاری سڕینەوەی ئەو بەندەیدا، بەم جۆرە لە ٢٤/حوزەیران/١٩٥١ مۆڵەتی کارکردنی فەرمی پێدرا.

بەڵام کاتێ نوری السعید لە ٣/ئاب/١٩٥٤ وەزارەتی ژمارە (١٢)ی پێکهێناو بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی حزبی (یەکێتی دەستوری)دا، داواشی لە لایەنەکانی دیکە کرد بە هەمان رەفتار هەڵسن.

لەناو حزبی نەتەوەی سوسیالستی دەربارەی ئەم کێشەیە دووبەرەکی رویدا، جێگری سەرۆکی حزب (توفیق وهبي) و چەند کەسانێکی تر لەسەر کردایەتی بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی حزبیاندا.

ئـەم بڕیـارە هەڵوێسـتێکی چـاوەڕوان نـەکراو و کتـوپڕ بـوو لەلایـەن بەشـەکەی تـری ئەندامانی سەرکردایەتی، بۆیە لە ٢٠/ئاب/١٩٥٤ کۆبونەوەو بڕیار لەسەر دەرکردنی هەریـەك لە: توفیق وهبي، كمال السنوي، فاضل معلة) درا.

دوای ئەوەی زۆرینەی ئەندامانی سەرکردایەتی حزب ئامادە نەبوون داواکاریەکەی نـوری السـعید جێبــەجێ بکــەن، فــەرمانی پاشــایەتی ژمــارە (١٩)ی ســاڵی ١٩٥٤ دەرچــوو بــە هەڵوشاندنەوەی هەموو حزبە سیاسیەکان.

٢٨- بەرەی میللی یەکگرتوو (الجبهة الشعبية المتحدة):[٦٢]

هەرچـەندە وەزارەتەکـەی (توفیـق السـویدی) لـە مـاوەی حوکمڕانیـدا مۆڵـەتی فـەرمی کارکردنی ئاشکرای بە (٥) حزبی سیاسیدا لـە ٢/نیسـان/١٩٤٦، بـەڵام چـەند پەرلـەمانتارێکی سەربەخۆ هەستیان بەوە کرد کە بوونی دەسـتە گەرییـەك لـە نـاوەوە و دەرەوەی پەرلـەمان پێویستە بـۆ ڕووبـەڕوو بوونـەوەی ڕەفتـارە نائاسـاییەکانی حکومـەت هـەورەك بـاس دەکـرا. ناوکـەی ئـەو دەسـتەگەرییە لـەناو پەرلـەمان ئاشـکرابوو، پـاش هەڵبژاردنـەکانی سـەردەمی حکومەتی نوری السعید لـە شـوبات/١٩٤٧ بـۆ پەرلـەمان، کـە ڕێگـای خۆشـکرد بـۆ پێکهێنـانی وەزارەتەکەی صالح جبر لە ٢٩/ئازار/١٩٤٧.

ئەو کۆمەڵە پەرلەمانتارە ناویان لە خۆیان نا (بەرەی دەستوری پەرلەمانی) کە بریتـی بوون لە:

(نصرة الفارسي، محمد رضا الشبيبي، جعفر حمنـدي، ذيبـان غيّـان، عبـدالرزاق الشـيخلي، نجيب الصائغ).

ئەم دەستە پەرلەمانتارە ڕۆڵێکی گرنگیان هـەبووە لـە بەرهەڵسـتی کردنـی وەزارەتەکـەی صــالح جــبرو بەشــداریکردن لــە ڕاپەڕینەکــەی مــانگی کــانونی دووەمــی/١٩٤٨ دژ بــە ڕێککەوتننامەی (پورتسموث).

بە ڕۆیشتنی وەزارەتەکەی صالح جبر لە ٢٩/کانوونی دووەم/١٩٤٨ و هاتنی وەزارەتی محمد الصدر، هەڵبژاردنی نوێ بو پەرلەمانی عێـراق ئەنجامـدرا، لـەو کاتانـەدا دەسـتەگەری لـەناو پەرلەمان توندتر بوو ژمارەی ئەندامانی زۆرتر بوون، بۆیە پێویسـتی بـە حزبێکـی سیاسـی

نویٚ هەبوو کە لایەنە سیاسیە نیشتمانیە جیاوازەکان بەیەك بگەینێت و ئۆپۆزسیون بەرەو ئاراستەیەکی راست ببات.

لەبەر ئەو هۆیانە گفتوگۆ و پەیوەندی نێوان حزبەکانی ناو پەرلەمان (ئازادیخوازان و نیشتمانی و دیموکراسی) و بەرەی دەستوری پەرلەمانی دەستی پێکرد، بیرۆکەی پێکهێنانی بەرەیەکی میللی یەکگرتوو هاتە ئاراوە. رۆژنامەی بەرە بە ناوی (الجبهة) کە صادق البصام بەڕێوەی دەبرد، بەرگری لە بوونی ئەو بەرەیە دەکرد.

دامەزراندنی بەرە:

لە ١٤/نیسان/١٩٥١ داواکارییەك لەلایەن ئەم ناوانەوە: طه الهاشمي، مزاحم الپاچچی، محمد رضا الشبيبي، نصرة الفارسي، صادق البصام، كامل الچادرچی، جعفر حمندي، عبدالهادي الظاهرة، برهان الدين باش اعيان، عارف قفطان، صالح شكارة، عبدالرزاق الظاهر، خدوري خدوري، حسن عبدالرحمن، جميل صادق، جعفر البدر، خطاب الخضيري، محمود الدرّة، نجيب الصائغ، عبدالرزاق الشيخلي، عبدالجبار الجومرد، عبدالرحمن الجليلي، عبدالرزاق حمود. بۆ وەزارەتی ناوخۆ بەرزکرایەوە بە مەبەستی پێکهێنانی بەرەیەکی سیاسی لە چەندین حزب و ئەنجومەن و کەسایەتی بەناوی (بەرەی میللی یەکگرتوو).

هەر لەبەر ئەوەی دەقی بەندی (٣) لە یاسای دامەزراندنی کۆمەڵەکان بەم جۆرە هاتبوو:

(کۆمەڵە ئەنجوومەنێك لە چەند کەسانێك پێکهاتوون، هەوڵ و زانیاریەکانیان یەکخستووە...).

بۆیە وەزارەتی ناوخۆ لە ١٩/نیسان/١٩٥١ رازی نەبوو لەسەر دامەزراندنی ئەم بەرەیە لە چەندین حزب و ئەنجومەن و تاکێك.

پاش وەرگرتنی بیروڕای وەزارەتی داد لەسەر کێشەکە، ئەو بەندەی ئاماژە بۆ (چەند حزب و ئەنجومەن و تاکێك) دەکات لە پێڕەوی ناوخۆی بەرەی میللی سڕایەوە.

دوواتر حکومەت رەزامەندی پیشاندا لەسەر پێدانی مۆڵەتی فەرمی بە دامەزراندنی بەرە لە ١٦/ئایار/١٩٥١.

٢٩- کۆمەڵەی برایانی موسڵمان (الاخوان المسلمین):[٦٣]

له ڕاستیدا بزووتنەوەی ـ الاخوان المسلمین ـ له وڵاتی میسر ساڵی (١٩٢٨) لەسەر دەستی (حسن البنا) دامەزراوە.

یەکەم شانەکانی ئەم ڕێکخراوە له عێراق له شاری موصل لەسەر دەستی (عبدالله النعمة) دامەزراوە، ساڵی ١٩٤٨ چەند پیاوێکی ئاینی هاتنەریزی ڕێکخستنەکانی ـ الاخوان المسلمین ـ وەك: محمد محمود الصواف، تحسین عبدالقادر الفخري، علي خاطف، عبدالرحمن الشیخلي، منیب الدروبي، عبدالله شندالله، محمد فرج السامرائي.

ساڵی ١٩٥٨ چالاکیەکانی ئەم بزووتنەوەیه به شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش گەشەی کرد، له شاری موصل کادیری چالاك (عبدالله النعمة) ڕۆڵی بەرچاوی هەبوەو دەنگوباس و بیروباوەڕەکانی بزووتنەوەی گەیاندۆتە شارەکانی (بغداد و رومادي) سەرکردەکانی ـ الاخوان ـ پەرەیان به چالاکیەکانیاندا و چەند شێوازێکی جۆراوجۆریان گرتەبەر، لەوانە عبدالرحمن سید و محمد الصواف له شاری بغداد که چەند کۆمەڵەیەکیان بەناوی ترەوە دروست کرد وەك (کۆمەڵەی برایانی ئیسلام) بۆ چالاکیی نوواندن، ئەم کۆمەڵەیه رووکارێك بووە بۆ کاروچالاکیەکانیان ساڵی ١٩٦٠ پاش دەرچوونی یاسای پێکهێنانی کۆمەڵەکان، چەند سەرکردەیەکی ئەم بزووتنەوەیه داوایەکیان ئاراستەی وەزارەتی ناوخۆ کرد بۆ دامەزراندنی حزبێکی سیاسی لەژێر ناوی ـ حزبی ئیسلامی ـ بەڵام وەزارەتی ناوخۆ رازی نەبوو لەسەر داواکاریەکەیان، بۆیه سەرکردەکانی ـ الاخوان ـ پەنایان بردە بەر دادگا که بڕیارەکەی له بەرژەوەندی ئەوان بوو مۆڵەتی فەرمیان وەرگرت. بەڵام ساڵی ١٩٦١ ئەم مۆڵەتەیان لێ وەرگیرایەوە و چەند سەرکردەیەکیان خرانە بەندیخانە.

بزووتنەوەی ـ الاخوان ـ له سەردەمی هەردوو سەرۆك کۆمار (عبدالسلام عارف و عبدالرحمن عارف) جارێکی تر کەوتنەوە چالاکی و توانیان له ساڵی ١٩٦٧ کۆنگرەیەك ببەستن له شاری بغداد به ئامادەبوونی (٤٠) کادیرو بەرپرس. خاڵی ناکۆك له ناو کۆنگرە هەڵوێست بوو له ئاست حکومەتی ئەو سەردەمە.

ساڵی ١٩٧١ دەسەڵات هەڵمەتێکی فراوانی دەست پێکرد دژ به ئەندام و سەرکردەکانی بزووتنەوە، هەندێکیان لەسێدارە دران وەك: عبدالغني شنداله، محمد فرج الشیخلي

(ئەفسەری پلە بەرز لەناو سوپا). ئەو هەڵمەتە دژ بە ڕێکخستنەکانی بزووتنەوە درێژەی کێشا تا ساڵی ١٩٧٢ کە ئەنجامێکی رووخێنەری هەبوو بەسەر ڕێکخستنەکانی بزووتنەوە.

ساڵی ١٩٨٢ ریکخراوێك بەناوی (گروپی ئیسلامی بۆ رزگار کردنی عێراق) بەدەرکەوت، کە یەك لە ڕێکخستنەکانی بزووتنەوەی (الاخوان المسلمین) بوو لە عێراق، ئەم گروپە شەش ڕێکخراوی گرتە خۆی کە بریتی بوون لە:

بزووتنەوەی ئیسلامی، حزبی ئیسلامی، کۆمەڵەی سامی الدروبی، سوپای ئیسلامی کوردی، بزووتنەوەی ئەفسەرانی ئیسلام، بزووتنەوەی برایانی موسڵمان). بەڵام بوونیان درێژەی نەکێشا.

لە راستیدا دەسەڵات لە عێراق و لە وڵاتانی تری عەرەبی سیاسەتێکی تایبەت و جیاکاریان هەیە لە ئاست بزووتنەوەی (اخوان المسلمین) بە بەراورد لەگەڵ ڕێکخراوە ئیسلامیە توندڕەوەکانی تر لەبەر چەند هۆیەك:

أ- بزووتنەوەی (اخوان المسلمین) لە راستیدا بزووتنەوەی دایکە بۆ هەموو بزووتنەوە و ڕێکخراوە سیاسیە ئیسلامیەکانی تر، کە سروشتێکی رادیکالانەیان هەیە.

ب- بزووتنەوەی (اخوان المسلمین) دیدو بۆچوونی میانڕەوانەیە بۆ گۆڕانکارییەکان بە بەراورد لەگەڵ دیدو بۆچوونی بزووتنەوە ئیسلامیە توندڕەوەکانی وەك (الجهاد) و (التفكير والهجرة).

جـ- بەردەوام ئەم بزووتنەوەیە زیاتر لە بزووتنەوە ئیسلامیەکانی تر، پەرۆشی ڕێککەوتن و گونجان و دوورکەوتنەوەیە لە توندوتیژیی لەگەڵ ڕژێمەکان.

٣٠- حزبی جعفری:[٦٤]

ئـەم حزبـە لـە شـاری (النجـف) سـاڵی ١٩٥٢ دامـەزرا. ئەنجومەنەکـەی لـە دووایـدا بـووە بناغەیـەك بـۆ دامەزرانـدنی حزبـی (الـدعوة)ی ئیسـلامی. لـە ئەنـدامانی ئـەم حزبـە (عبدالصاحب دخیل، حسن شبر، صادق القاموسی) بوون.

چالاکیەکانی بەنهێنی ئـەنجام دەدرا (ئەنـدامانی حـزب بـیرو بۆچـوونەکانیان بـە پێنـوس کۆپی دەکرد و بەشێوەیەکی نادیار لەسەر لاپەڕەکان دەیاننووسی، بۆ ئەوەی بەسەر کەسـانی ئایندار دابەشی بکەن).

حزبی جعفری سەرەتای دامەزراندنی حزبە ئاینیەکان بوو لەسـەر ڕێبـازی شـیعە کـە لـە بنچینەدا پشـتی بـە شـیعە تونـدڕەوەکان بەسـتبوو، لـە راستیشـدا زیـاتر بایـەخ دان بـوو بـە سیاسەت.

ئـەم حزبـە لـەژێر دوو فشـار دروسـت بـوو : یەکـەمیان دەسـەڵاتی پاشـایەتی بـوو لـەو سەردەمە، کە ڕێگای کاری حزبایەتی قەدەغە کرد بەناوی ئاینەوە، دووەمیان بـەهێزتر بـوو کە ئەویش (مرجعیة)ی شیعە بوو لە شاری نجف.

هۆی ناولێنانی ئەم حزبە بە (جعفر)ی نەك ئیسلامی یان هەر ناوێکی تر، ئەوی زانـراوە بۆ دوورخستنەوەی هەر تاوانێك بەرامبەر دامەزرێنەرانی، بەوەی کە ئەو کەسانە (وهاب)ی بن، کە بەلای شیعەوە تاوانێکی ترسناکە.

٣١- ڕێکخراوی موسڵمانی بیروباوەڕداران (المسلمين العقائديين):[٦٥]

ڕێکخراوێکی ئیسلامیە بایەخ بە فێربوون و پەروەردەکردن دەدات لەسەر خواپەرستی و دادوەری و خۆڕاگرتن بەپێی شەریعەتی ئیسلامی. ساڵی ١٩٥٣ لەسەر دەستی شێخ عزالدین الجزائري دامەزراوە، بایەخ بە کێشەکانی رۆژانەی جەماوەر و داواکاریەکانی دەدا لەبارەی ژیانەوە.

ئامانجی: پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی موسڵمان و دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامیە.

دروشمەکانی، تێکۆشانی بەردەوام و رێك و پێك بۆ ئاشتی و دادو خۆشگوزەرانی ئەم ڕێکخراوە لە هەموو ئەو ریکخراوانە پێگەیشتووتر بوو کە عزالدین الجزائري دروستی کردبوون، چونکە هەڵگری رۆشنبیرییەکی باڵا بووە لە ڕێکخستن و ئەرکەکانی کاری حزبی لەنێوان ئەندامان دیاریکردووە. کەسانی خاوەن بیروباوەڕ کە ئەندامی ڕێکخراوەکە بوونە، پلە بە پلە سەردەکەون لە لایەنگرییەوە بەرەو پشتیوان و پاڵێوراوی و تا دەگاتە پلەی ئەندامی. ڕێکخراوەکە چەندین بلاَوکراوەی هزری حزبی دەرکردووە.

چالاکی ڕێکخراوەکە پەرەی سەندو زۆر ناوچەی گرتەوە وەك بغداد، کوت، سماوە.

ژمارەی ئەندامانی ڕێکخراوەکە رکابەری ژمارەی ئەندامانی حزبی (دعوە)ی ئیسلامی دەکرد.

٣٣- یانەی بەعسی عەرەبی (البعث العربي):[٦٦]

ئەم یانەیە لەلایەن کۆمەڵە گەنجێکی نەتەوە خوازەوە پێکهات لە مانگی حوزەیران/١٩٥٠ وەك هەوڵدانێك بۆ کۆکردنەوەی هێزە ناسیونالستە عەرەبەکان لە کۆمەڵەیەك، کە رەنگە هەنگاوێکی هاوکار بێت بۆ دامەزراندنی حزبێکی سیاسی فراوان، کە هەڵگری مۆرکێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو.

له پێڕەوی بنچینەیی یانەکەدا هاتووە:

ئامانجی یانە بڵاوکردنەوەی بیرۆکەی نەتەوایەتی و گەشەپێدانی هەستی نەتەوایەتیە. هەروەها هاندانی توێژینەوەی زانستیە لە کێشە گشتیەکان لەگەڵ گونجان لەنێوان هەوڵدانی بیرمەندان و کارمەندان لە خزمەتکردنی نیشتمانی عەرەبی بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابوری.

ئەم یانەیە لە ٣٠/حوزەیران/١٩٥١ بەرنامەی نەتەوایەتی خۆی بڵاوکردەوە کە لە (٢٢) بەند پێکهاتبوو دەربارەی پێکهاتەی نیشتمانی عەرەبی و رەگەزە نەتەوایەتیە عەرەبیەکان و سیستمی سیاسی دەوڵەتی عەرەبی یەکگرتوو.

ئەم یانەیە لەکاتی دامەزراندنی لەلایەن عبدالمجید محمدەوە سەرکردایەتی کراوە، پاشان عبدالرحمن البزاز جێگای گرتەوە.

٣٤- کۆمەڵەی خوێندکارە عێراقیەکان (الطلبة العراقيين):(٦٧)

کۆمەڵە خوێندکارێکی عێراقی بوون، هەڵگری بیروباوەڕی دیموکراسی و مارکسی، لە زانکۆکانی بەریتانیا دەیانخوێند، کۆمەڵەیەکیان پێکهێنا لەژێر ناوی ـ کۆمەڵەی خوێندکارە عێراقیەکان ـ ساڵی ١٩٥٢.

لە ئەندامانی ئەم کۆمەڵەیە: د. رحيم عجينة، أنيس عجينة، أبراهيم الشيخ نوري، نوري عبدالرزاق حسين، مصطفى ماجد مصطفى، نوزاد ماجد مصطفى.

کۆمەڵە چەند چالاکیەکی جۆراوجۆری ئەنجامداوە، سەرەڕای بەشداربوونی لە چەندین کۆنگرەو فێستیڤاڵ لە ناوچە جیاوازەکانی بەریتانیا.

کۆمەڵە پەیوەندی فراوانی هەبووە لەگەڵ رێکخراوەکانی خوێندکاران و حزبە سیاسیەکان و سەندیکا و رێکخراوە کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتیەکان لە بەریتانیا.

بەهۆی ئەو چالاکی و پەیوەندییانە کۆمەڵە توانیویەتی هاوکاری و یارمەتی ژمارەیەکی گەورەی خوێندکارە عێراقیەکان بدات لە بواری جۆراوجۆر.

هەروەها کۆمەڵە پەیوەندی بەتینی هەبووە لەگەل بزووتنەوەیرزگارکردنی ناوچە داگیرکراوەکان کە لەلایەن ئەندام پەرلەمانی بەریتانیا (ڤنر بووکوی) سەرکردایەتی دەکرا.

٣٥- حزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالست (البعث العربي الاشتراكي):[٦٨]

چالاکیە سەرەتاییەکانی ئەم حزبە لە ساڵی (١٩٤٠)وە دەستی پێکردوە لە وڵاتی سوریا لەسەر شێوەی بزووتنەوەیەکی سیاسی ناسیۆنالستی کە پێکهاتەکەی خوێندکارو رۆشنبیران بوونەو لە دەوری هەر یەك لە (میشل عفلق) و (صلاح البیطار) کۆببوونەوە. یەکەم کۆنگرەی دامەزرێنەری لە شاری دمشق بەست لە ٧/نیسان/١٩٤٧ وخۆی بەناوی (حزبی بەعسی عەرەبی) راگەیاند.

بۆ دانانی بەرنامەو دەستوری حزب لیژنەیەك پێکهات لەم ناوانە (میشیل عفلق، صلاح البیطار، وهیب الغانم، عبدالمنعم الشریف، صدقی اسماعیل، جمال الاتاسی، عبدالبرعیون السود).

لەماوەی کۆنگرەی دامەزراندن، ئەنجوومەنێکی جێبەجێکردن هەڵبژێردرا لەم ناوانە:

میشل عفلق، سکرتێر.

ئەندام: صلاح البیطار، جلال السید، وهیب غانم.

[٦٩]لەماوەی ساڵانی (١٩٤٧ _ ١٩٥٨) حزب بە چەند گۆڕانێکدا تێپەڕ بوو، لە کۆتایی ساڵی ١٩٥٢ لەگەڵ حزبی (بەعسی سوسیالست) بە سەرۆکایەتی اکرم الحورانی یەکیان گرت و ناوەکەی گۆڕا بە (حزبی بەعسی عەرەبی سوسیالست).

[٧٠]حزب لە ساڵی ١٩٥٤ دووەم کۆنگرەی بەست و یەکەم سەرکردایەتی نەتەوایەتی هەڵبژارد. ساڵی ١٩٥٨ رۆڵێکی سەرەکی هەبوو لە دروستبوونی یەکێتی نێوان هەردوو وڵاتی سوریا و میسر.

ساڵی ١٩٦٣ پاش کودەتایەکی سەربازی لە ٨ی شوبات لە عێراق، حزب گەیشتە دەسەڵات، بەڵام بۆماوەیەکی کەم، کە عبدالسلام عارف سەرکۆماری عێراق لەو ماوەیەدا توانی زوو حزب دووربخاتەوە لە دەسەڵات.

رێکخستنەکانی بەعس لە عێراق بۆ ساڵی ١٩٤٨ دەگەڕێتەوە، لەو سەردەمەدا کە بیروباوەڕی ناسیونالستی عەرەبی بەرەو گەشەکردن دەهات لەناو رێکخستنەکانی (حزبی ئیستقلال) یەکەم شانەکانی حزبی بەعسی پێکهات بەهۆی خوێندکارە عێراقیەکان لە هەر دوو زانکۆی دمشق و بیروت.

ساڵی ١٩٥٣ ڕێکخستنی بەعس لە عێراق ڕۆژنامەیەکی ناوخۆی دەرکرد لەژێر ناوی (العربي الجديد) پاشان ناوەکەی گۆڕا بۆ (الاشتراكي).

ژمارەی ئەندامانی حزبی بەعس لە عێراق بەرەو گەشەکردن دەهات، لە ساڵی ١٩٥١ ژمارەی ئەندامانی نزیکەی (٥٠) ئەندام دەبوو، ئەم ژمارەیە لە (١٩٥٥) گەیشتە (٢٨٩) ئەندام. لەماوەی کودەتاکەی ٨/شباط/١٩٦٣ سەرکردایەتی هەرێمایەتی بەعسی لە عێراق لەم ناوانە پێکهاتبوون: علي صالح السعداوي، ئەمینداری گشتی:

(حازم جواد، طالب شبيب، حمدي عبدالمجيد، كريم شنتاف، حميد خلخال، محسن شيخ راضي، فيصل حبيب الخيزران) ئەندامان.

[٧١]حزب لەماوەی دوو کودەتا لە ١٧/تموز و ٣٠/تموزی ساڵی ١٩٦٨ گەڕایەوە سەر دەسەڵات. یەکەم کودەتایان بەسەر ڕژێمی عبدالرحمن عارف بوو بە هاوکاری چەند ئەفسەرێکی پلەبەرز لەناو دامەزراوەی سەربازی ڕژێم، کودەتای دووەمیان بەسەر ئەو چەند کەسە بوون، کە هاوکار بوون بۆ کودەتای یەکەم.

حزب بە شێوەیەکی ئاسایی کارو چالاکیەکانی بەڕێوەدەچوو، ڕووی لە گەشەکردنێکی گەورە کرد و لایەنگرانی سەرانسەری عێراقی گرتەوە. لەماوەی ساڵانی حەفتاکان بەعسیەکان پێگەی دەسەڵاتی خۆیان باش بەهێز کرد تا ڕادەیەك کە هەموو چالاکیە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و ڕۆشنبیرییەکان لە عێراقدا کەوتە ژێر دەسەڵاتیان بە تەواوی. هەموو سەندیکاو ڕێکخراو و کۆمەڵەی هونەری و جوتیاری و کرێکاری و ڕۆشنبیری و کۆمەلایەتی بوونە ڕووکار بۆ حزب. دەزگا ئەمنیەکانی وڵات و سوپای عێراق، لەگەڵ بوارەکانی خوێندن و ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندن بەتەواوی لەلایەن بەرپرس و کادیرانی حزبی بەعس بەڕێوەدەچوو لە چوارچێوەی بیروباوەڕی حزبدا ئاراستە دەکران.

سەرەڕای هەموو ئەو هەنگاوانە لە ساڵی ١٩٧٤ بڕیار لەسەر یاسایەکی مەترسیدار درا، کە ئەویش یاسای حزبی سەرکردەیە (الحزب القائد) بە ژمارە (١٤٢) لە ١٩٧٤.

ساڵی ١٩٧٩ صدام حسين پێگەی کەسی یەکەمی گرتە دەست لە عێراقدا تا ساڵی ٢٠٠٣ ساڵی ڕوخاندنی ڕژێمەکەی لەلایەن هێزی هاوپەیمانانەوە، لەم ماوەیەدا صدام حسين کەسی یەکەم بوو لە دەسەڵات و هەموو بڕیارێك بۆ ئەو دەگەڕایەوە. هەر بۆ ئاسانکردنی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات چەند نووسینگەیەکی دروست کرد لەوانە: نووسینگەی

پەیوەندییە گشتیەکان، کە دواتر بووە دەزگای هەواڵگری گشتی، هەروەها نووسینگەی کاروباری ئابوری، نووسینگەی کاروباری یاسایی، نووسینگەی کاروباری باکور، نووسینگەی کاروباری عەرەبی.. حزبی بەعس لە یەکەم رۆژی سەرکەوتنی کودەتاکەیان ئەنجومەنێکیان پێکهێنا بەناوی ئەنجومەنی [٧٢]سەرکردایەتی شۆڕش کە بەرزترین دەسەلأت بوو لە ولأتدا.

شێوازی رێکخستنی حزبی بەعس بەم جۆرە بووە:

سەرکردایەتی نەتەوایەتی، سەرکردایەتی هەرێمایەتی، نووسینگە ناوەندییەکان، لقەکانی حزب، هۆبە (شعبة)، رێکخراو و شانەکان.

ساڵی ١٩٦٩ سەرکردایەتی هەرێمایەتی عێراق لەم ناوانە پێکهاتبوون:

احمد حسن البكر، سەرۆك

صدام حسين: جێگری سەرۆك

ئەندامان: صالح مهدي عماش، عبدالكريم الشيخلي، عبدااله سلوم السامرائي، عبدالخالق السامرائي، مرتضى الحديثي، طه ياسين رمضان، صلاح عمر العلي، عزت الدوري، عبدالله كريم.

٣٦- حزبی رزگاری ئیسلامی (التحرير الاسلامي):[٧٣]

سەرهەڵدان و پەرە پێدانی ئەم حزبە لە عێراق لە ساڵی ١٩٥٤وە دەستی پێکردوە. پشتی بەو کەسانە بەستبوو کە لە ولأتی (ئەردەن) دەگەڕانەوە لەگەڵ ئەو ئەندامانەی کۆمەڵەی ـ الاداب الاسلامية ـ و ـ گەنجانی موسڵمان ـ و ـ برایانی موسڵمان ـ کاریان دەکرد و باوەڕیان بە شێوازی چاکسازی و کاری پەروەدەکردن نەمابوو.

لەو کەسانەی هەرزوو پەیوەندییان بەم رەوتە ئیسلامیەوە کرد، عبدالعزيز البدری بوو کە ساڵی ١٩٥٦ سەرکردایەتی حزبی گرتە دەست و پاشان خۆی دورخستەوە.

لە رۆژی ١/شوبات/١٩٦٠ کۆمەڵێك لە دامەزرێنەرانی ئەم حزبەکە بریتی بوون لە:[٧٤] (عبدالجبار عبدالوهاب حاج بكر، محمد عبيد البياتی، عبدالجبار حسين الشيخلي، غصوب يونس الجبوري، صالح عبدالوهاب حاجی بكر، عبدالهادي علي النعيمي، محمد سليم

الكواز، علي فتحي، حسن سلمان التميمي، أحمد حامد الابراهيمي). داواكارييەكيان بۆ وەزارەتی ناوخۆی عێراق بەرز کردەوە بەمەبەستی دامەزراندنی حزبێك بەناوی حزبی ـ رزگاری ـ التحرير ـ ئەم داواكارييە هاوپێچی بەرنامەو پێرەوی ناوخۆی حزبەكە كرد. لەرۆژی ٢٧/ئازار/١٩٦٠ وەزارەتی ناوخۆی عێراق بە پەسەند نەکردنی ئەم داواكارييە وەڵامیانی دایەوە، هۆیەکەش بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە بەرنامەی حزبەکە بە پێچەوانەی ئاڕاستەکانی ئەو سەردەمە بوو.

دامەزرێنەرانی حزب سکاڵایان بۆ دادگای (تميزي) عێراق بەرزکردەوە دەربارەی وەڵامەکەی وەزارەتی ناوخۆ، بەڵام دادگای تمیز هەمان بڕیاری وەزارەتی ناوخۆی هەبوو.[٧٥]

بەپێی دەستوری حزب بنەماكانی دامەزراندنی دەوڵەت بیروباوەڕی ئیسلامە، هەر لەو دەستورە شێوەی حوكمڕانی لە ئیسلام دەخاتە روو كە (خەلیفە) بە رۆڵی سەرەكی هەڵدەستێ، ئەگەرچی خەلیفە (دەسەڵاتدار) لەلایەن نەتەوەوە دیاری دەكرێ، بەڵام دەسەڵاتی لادانی نییە.

حزب هەر لە سەرەتای ساڵی (١٩٦١)وە تووشی دووبەرەكی هات تا ساڵی (١٩٧١) كە چەندین گروپی لێ جودا بۆتەوە.

رابەرايەتی حزب ساڵی (٢٠٠٣) كەوتە دەستی عبدالقويم زلوم، ئەم حزبە لەم سەردەمە لەلايەن (شيخ عطا خليل) كە خەڵكی فەلەستينە رابەرايەتی دەكرێ، لقەكەی لە عێراق لقێكی چالاكە بەڵام بەشداری لە كاروباری وڵات ناكات.

٣٧- چەند ڕێكخراوێكی جولەكەكانی عێراق:[٧٦]

أ- كۆمەڵەی _ أحی عبیر -:

كۆمەڵە لە شاری بەغداد لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٩ بەدەست پێشخەریی كۆمەڵە گەنجێكی جولەكە دامەزراوە، لەوانە: الیاهو هیلل، مائیر میشل.

زاراوەی (أحی عبیر) بەمانای برای گەورە دێت لە زمانی جولەكە. ئامانجەكانی كۆمەڵە:

كۆكردنەوەی پیتاك و یارمەتی و گەیاندنی جولەكەكانی عێراق بەرەو وڵاتی فەلەستین بە ڕێگای یاسایی بێت یان پێچەوانە.

كاروباری بەڕێوەبردنی كۆمەڵە لەلایەن ژمارە مامۆستایەكی جولەكە ئەنجامدەدرا، ئەوانی لە فەلەستینەوە هاتبوون و قوتابخانەی (المدراش تلمود) یان كردبوە بارەگایان. بەڵگەنامەكانی وەزارەتی ناوخۆی عێراق ئاماژەی بۆ چەند شێوازێكی نهێنی كردوە لە چالاكیەكانی ئەم كۆمەڵەیە، سوود وەرگرتنی ئەندامانی لە كۆنگرە یان كۆبونەوە جیهانیەكانی پەیوەندار بەكێشەی فەلەستین. چالاكیەكانی كۆمەڵە بریتی بوو لە پڕوپاگەندەو زانیاری بڵاوكردنەوە دەربارەی ژیانی جولەكەكان و چەوساندنەوەیان لە عێراق.

لە ساڵانی سییەكان جیابوونەوەیەك لەناو كۆمەڵە ڕوویدا، چەند گەنجێكیان جیابوونەوە و كۆمەڵەیەكی نوێیان دامەزراند لەژێر ناوی (هشمیش).

كۆمەڵە هانی ئەندامانی خۆی دەدا كە فێری زمانی (عبری) و كاروباری كشتوكاڵی ببن بۆ ئامادە كردنیان لەپاش كۆچكردنیان بۆ فەلەستین.

ب- كۆمەڵەی ئەدەبی عبری:[٧٧]

كۆمەڵە لەلایەن چەند جولەكەیەكی عێراقی دامەزرا بە سەرۆكایەتی (شلوما روبین) كە ئەفسەرێكی جولەكە بوو لە ڕیزی پۆلیسی بەریتانی كاری دەكرد. سكرتێری كۆمەڵەش ناوی (سلیمان شینا) بوو، ئەم كۆمەڵەیە بە فەرمی مۆڵەتی كاركردنی پێدرا لە مانگی ئازار/١٩٢١. كۆمەڵە لقێك بوو لە ڕێكخراوی زایونیزمی جیهانی، كتێبخانەیەكی دروستكرد كە پڕبوو لە كتێبی ئەدەبی و ڕۆژنامەكانی جولەكە، لە ماوەیەكی كورتدا كۆمەڵە بووە مەڵبەندی چالاكیەكانی جولەكە.

کۆمەڵە رۆژنامەیەکی دەردەکرد بەناوی ـ یشرون ـ بە هەردوو زمانی عەرەبی و عبری.
لە کاتی دەرچوونی یاسای کۆمەڵە و حزبەکان لە عێراق، وەزیری ناوخۆ رێگای کارکردنی فەرمی لێگرت.

جـ- کۆمەڵەی گەنجانی ئیسرائیل:(٧٨)

کۆمەڵە لە بەرواری ٢٠/ئەیلول/١٩٣١ دامەزرا، پاش مۆڵەت پێدانی لەلایەن وەزارەتی ناوخۆی عێراق. لەو کەسانەی بەشداری دامەزراندنی کۆمەڵەیان کرد: روبین یعقوب، یعقوب دلح، ابراهیم صالح بنو، شکر روبین الویا، صالح عزرا عبدالنبی، ساسون بیرس.
ژمارەی ئەندامانی کۆمەڵە گەیشتە نزیکەی (١٥٠) ئەندام. لە ساڵی ١٩٣٢ کۆمەڵە هەڵوەشایەوە.
(تەماشای کتێبی ـ أعلام الیهود في العراق الحدیث ـ میر بصري ـ ٢٠٠٦ ـ چاپی لندن) بکە.

د- کۆمەڵەی لاوانی ئیسرائیل:(٧٩)

لە بەرواری ١٤/کانونی یەکەم/١٩٢٢ ئەم ناوانە داواکارییەکیان بۆ وەزارەتی ناوخۆ بەرزکردەوە: (کورجي شاؤل عوبدیا، کورجی شاؤل جوري، یوسف جوري، صهیون بصري، الیاس عوبدیا، خضوري شهربانی، الیاس زغبیر عوبدیا) بە مەبەستی دامەزراندنی کۆمەڵەیەك لەژێر ناوی (کۆمەڵەی لاوانی ئیسرائیل).
یەکەم ئەنجومەنی کارگێڕی کۆمەڵە لەلایەن (کورجی شاؤل عوبدیا) سەرۆکایەتی دەکرا هەروەها لە ئەندامە دیارەکانی (عزرا حسقیل حداد) بوو.
کۆمەڵە کەوتە ژێر چاودێری دەزگای ئاسایش، زانیاریان دەست کەوت کە پڕوپاگەندە بۆ پشتیوانی ئیسرائیل لەناو لاوان دەکرێت، بۆیە بڕیاری داخستنی درا.

هـ- کۆمەڵەی ـ صهیون ـ لە وڵاتی نێوان دوو روبار:(٨٠)

لە ٢٢/شباط/١٩٢١ لە شاری (بغداد) دامەزرا لەسەر داوای کۆمەڵەی زایۆنیزم لە شاری (قدس). مولەتی فەرمی لە ٥/ئازار/١٩٢١ وەرگرتووە، ماوەی یەك ساڵ بە ئاشکرا کاری

کــردوه، ئامــانجی کۆکردنــەوەی هاوکــاری و یارمــەتی بــوو بــۆ کۆچــکەرە جولەکــەکان. چالاکیەکانی کۆمەڵە هەرزوو کۆتایی پێهات بەهۆی رێگا پێنەدانی لەلایەن حکومەتەوە.

و- کۆمەڵەی _ المكابی _[81]

سەرەتا ئەم کۆمەڵەیە وەك پاشکۆیەك بۆ کۆمەڵەی _ صهیون _ دامەزرا لە ساڵی ١٩٢٧ لـە شاری بغداد. پاش کۆچکردنی دامەزرێنەری کۆمەڵە بۆ فەلەستین (ناوەکەی نەزانراوە) سێ گەنجی جولەکە لە خوێندکاران ئەرکی بەرێوەبردنی کۆمەڵەکەیان گرتە دەست، ناوەکانیان: (نسیم عطا، ابراهیم نجار، داود منصور).

ئەم سێ کەسـە هەسـتان بەرێکخسـتنی کاروبـاری کۆمەڵە وەك: دانـانی پێـڕەوەی نـاوخۆ، سەپاندنی ئابوونەوە بەسەر ئەندامان، لەبەرکردنی جل و بەرگی تایبەت.

ژمارەی ئەندامانی کۆمەڵە تا ساڵی ١٩٣٢ گەیشتە (٥٠) ئەندام.

ز- کۆمەڵەی (تنوعه بابل):[82]

رێکخراوێکی چەکداری جولەکـە بـوو، سـاڵی ١٩٤٣ دامـەزرا، ژمارەیـەکی گـەورەی گـەنجانی جولەکـە پـەیوەنییان پێـوە هـەبووە، ئامانجـەکانی ئاسـانکردنی کۆچـی جولەکـەکان بـوو لـە عێراقەوە بۆ فەلەستین، هەروەها فێرکردنی زمانی عبری.

کۆمەڵە بڵاوکراوەیەکی بە زمانی عبری دەرکردوە بـەناوی (نتیـب همشـکا) کـە بـە واتـای رزگاری دێت. کۆمەڵە ٨ لقی هەبووە لە عێراق.

دەزگا ئەمنیەکانی عێراق لە ١٤/تشرینی دووەم/١٩٤٩ توانی ژمارەیەك لـە ئەنـدامانی ئـەم کۆمەڵەیە دەسگیر بکات. سەرۆکی کۆڵەکە ناوی (برودنی) بووە.

ح- کۆمەڵەی - دورش توراة _[83]

ئەم کۆمەڵەیە لە سـەرەتای سـاڵی ١٩٤٠ دامـەزرا، یـەك لـە بڵاوکراوەکـانی ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەکات کە پێویستە هەموو جولەکەیەك تەوراتی پیرۆز بخوێنێتەوە بە بەردەوامی.

کۆمەڵە ئەرکی فێرکردنی گەنجانی جولەکـەی گرتـە ئەسـتۆ بـۆ فێرکردنـی رێ و شـوێنی ئاینی و تێگەیاندنی هەستی نەتەوایەتی.

ط- بزووتنەوەی پێشڕەوان (الحالوص):[٨٤]

ڕێکخراوێکــی نهێنــی جولەکــە بــوو، بەدەســت پێشــخەرییەك لەلایــەن هەڵســوڕاوی بزووتنــەوەی صــهیونی (ئــەنزو ســیرینی) دامــەزرا. نــاوبراو بەشــێوەیەکی نهێنــی لــە ٩/نیسان/١٩٤٢ گەیشتۆتە عێراق تا ئازاری/١٩٤٣ لە عێراق ماوەتەوە. ناوبراو لەگەڵ هـەردوو نوێنـەرانی بزووتنـەوەی صـهیونی (خضـوری و جوتمـان) ڕێککـەوت کـە هەوڵـدەن زمـانی جولەکە گەشەپێبدەن و گەنجان فێری بکەن. هـەروەها بـە هاوکـاری ژمارەیـەك لـە جولەکـە عێراقیـەکان تـوانی چـەند لقێـك لـە شـارەکانی (بصـرە ـ کرکـوك ـ موصـل ـ نجـف) بـۆ بزووتنەوەکە دامەزرێنن لە ساڵی ١٩٤٢.

ئـەم بزووتنەوەیـە بایـەخی بـە پڕوپاگەنـدە دەدا لـەماوەی وەرگێـڕان و بڵاوکردنـەوەی چەندین کتێب، وەك کتێبی (دەوڵەتی جولەکە) لە نووسـینی هرتـزل. هـەروەها ژمارەیـەکی زۆری ڕۆژنامـەی نهێنـی بڵاوکـردەوە، لەوانـە: ڕۆژنامـەی (هنیـف هتنوعـاە) کـە بـە واتـای باسەکانی بزووتنەوە دێت، ئەم بڵاوکراوەیە بۆ ماوەی یەك ساڵ دەرچوو لە ئـەیلولی ١٩٤٢ تـا ئەیلولی ١٩٤٣، سەرەڕای چەندین بڵاوکراوەی دیکە وەك: صهیون، پیشەنگی لاو.

بزووتنــەوە لــە هــەوڵی ئــەوەدا بــوو بیروبــاوەڕی زایــونیزمی بگەینێتــە قوتابخانــەی جولەکــەکان لــە ڕێگــای ئــەو مامۆســتایانەی ئەنــدامانی بزووتنەوەکــە بــوون بــەهۆی سوودوەرگرتن لە وانەکانی ئەدەب و زمان.

بزووتنەوە چەند ئامێرێکی چاپی هەبووە بە هەردوو زمانی عـەرەبی و عـبری لـە شـاری بەغداد لە ماڵێکدا شاردرابوونەوە.

بزووتنەوە بایەخێکی زۆری بە کچان داوە کە ببنە ئەندامی، بۆ ئەم مەبەستە ڕێکخراوی جولەکە ساڵی ١٩٤٣ ئافرەتێکی بەناوی (ملکە روقیة) نـاردە عێـراق بـۆ فێرکردنـی کچـان بـە زمانی عبری.

ی- ڕێکخراوی هشوراە:[٨٥]

ڕێکخراوێکی چەکداری سیاسی جولەکە بووە لە شاری بغداد ساڵی ١٩٤١ دامـەزرا. چـەندین جۆرە چەکی سووکی هەبووە، کە لە کڵێسەی (عـزرا داود) شـاردراوەتەوە. سـەرەڕای ئـامێری

چاپکردن به هەردوو زمانی ئینگلیـزی و عـەرەبی بـۆ راهێنـانی ئەنـدامانی خـۆی لـە شـاری بەغداد لە گەڕەکی (بەتاوین). سەرۆکەکەی ناوی (الیاهوگرجی) بوە.

ك- رێکخراوی بەرگری _ هاغانا-:[86]

ئەم رێکخراوە لقێکە لە رێکخراوی (هاغانا)ی جولەکە کە لە ساڵی ١٩٤٢ دامـەزرا. ژمـارەی دامەزرێنەرانی لە (٦) کـەس تێپـەڕی نـەدەکرد. چالاکیەکانی لـە هـاوینی ١٩٤٣ وەسـتا، پـاش ئەوەی ژمارە کۆچـکەرێکی جولەکـە بـۆ فەلەسـتین لەلایـەن پولیسـەوە دەسـگیر کـران لەبـەر ئەوەی بە شێوەیەکی نایاسایی کۆچیان کردبوو.

لە تەموزی/١٩٤٥ نوێنەرێکی ئـەو رێکخـراوە لـە فەلەسـتینەوە گەیشـتە بەغـداد، یەکسـەر دەستی بە رێکخستنی لقێکی نوێی ئەم رێکخراوە کرد لە شارەکانی (بصرة _ کرکوك).

پاش کۆچکردنی زۆربەی جولەکـەکان بـۆ فەلەسـتین لـەنێوان سـاڵانی (١٩٥٠ _ ١٩٥١) کـاری ئەم رێکخراوە کۆتایی هات.

لـە کەسـایەتیەکانی ئـەم رێکخـراوە لـەوانی کەوتنـە دەس پـۆلیس: صـالح شـلوم و یوسـف بصری بوو کە هـەردووکیان لـە سـێدارە دران و لـە وڵاتـی فەلستین لەلایـەن دەسـەڵاتدارانی ئیسرائیل هەریەکە سەرو پەیکەریان بۆ دروستکراوە بەناوی (اور _ یهودا).

ئەم رێکخراوە بە گرینگترین رێکخراوی چەکداری جولەکە دادەنـرێ لـە مـاوەی چلـەکاندا لە بەغداد.

ل- رێکخراوی لاوانی عبری:[87]

ئەم رێکخراوە لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٩ دامەزرا لە شاری بەغـداد بەدەسـت پێشـخەرییەك لـە لایـەن (یوسـف حـداد، کرجـی اسـحاق عبـود، مـائیر حـداد، نعـیم عـزرا) هـەموویان لـە خوێندکارانی خوێندنگای شماسی جولەکە بوون.

لـە ئامانجـەکانی رێکخراوەکـە: پڕوپاگەنـدەکردن بـۆ بزووتنـەوەی جولەکـە لـەناو لاو و خوێنـدکارانی جولەکـە لـە شـاری بەغـداد، هـەروەها دەرکردنـی بڵاوکـراوە و نامیلکـە،وەك کتێبی (دەوڵەتی جولەکە) کـە لەلایـەن هرتـزل نوسـرابوو. سـەرەڕای بڵاوکراوەیـەك لـەژێر ناوی (هشمیش). بڵاوکراوەکانیان هەمووی بە زمانی جولەکە دەردەچوو.

م- ڕێکخراوی جولەکە ئازادیخوازەکان:[88]

ڕێکخراوێکی جولەکەکانی شاری بەغداد بوو ساڵی ١٩٤٢ بەدەست پێشخەری لەلایەن (یوان قطاب، یعقوب شماس) دامەزرا. سێ ئامانجی هەبووە: فێربوونی زمانی عبری، کرینی چەك، کۆچکردن بۆ فەلەستین.

لە شاری بەغداد لە شەقامی (الرشید) خانوییەکیان بە بارەگا کردبوو. جولەکەکان فێری زمانی خۆیان دەکران و بڵاوکراوەی چاپ دەکرد و هانی دەدان کۆچ بکەن بۆ فەلەستین.

د. کاظم حبیب لە کتێبەکەی بەناوی (الیهود والمواطنة العراقیة)دەنووسێ:

چاودێریکردنی چالاکیەکانی بزووتنەوەی (زایونیزم) لە عێراق ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات لەنێوان ساڵانی ١٩٤١ _ ١٩٤٣ چەندین ڕێکخراوی جۆراوجۆری جولەکەکان هەبووە وەك:

١- ڕێکخراوی لاوانی ڕزگار کەر، کە بایەخی بە ڕاهێنانی سەربازی بۆ لاوە جولەکەکان داوە ساڵی ١٩٤١ دامەزراوە.
٢- ڕێکخراوی بابلی، کۆمەڵەی ڕۆژ (شمس)، کۆمەڵەی کابوتیس.

ئامانجەکانی ئەم ڕێکخراوانە لە چەند خاڵێك کورت دەکرێتەوە:

١- بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی زایونیزمی و هوشیارکردنەوەی جولەکەکان و کۆکردنەوە و ڕێکخستنیان و فێرکردنیان بە زمانی عبری و کۆچکردنیان بۆ فەلەستین.
٢- ڕاهێنانیان لەسەر بەکارهێنانی چەك.

٣٨- حزبی شیوعی عێراقی:

سەرەتاکانی:[٨٩]

یەکەم گروپی ڕێك و پێکی مارکسی لە شاری بەغدادەوە دەستی پێکرد لە بیستەکانی سەدەی بیستەمدا لەژێر ناوی (خوێندکارانی بیروباوەڕە ئازادەکان) بە سەرپەرشتی کەسایەتی ناسراوی بزووتنەوەی کۆمونیستی لە عێراق (حسين الرحال). ساڵی ١٩٢٧ هەوڵێکی زۆر درا بۆ دامەزراندنی حزبی شیوعی عێراقی، بەڵام هەوڵەکان بێ ئەنجام بوون. لە باشوری عێراق چالاکیە مارکسیەکان زۆر گەشەی کرد، کەسی دیار لەم بوارە (بطرس فاسيل) بوو، ناوبراو توانی بازنەیەکی کۆمونیستی لە شاری (بصرة) پێك بهێنێ ساڵی ١٩٢٧، لەو کەسانەی بەشداری ئەم بازنەیان کردبوو:

زکريا الياس دوکا، غالي زويد، يوسف سلمان يوسف، داود سلمان يوسف.

هەر بەهۆی بازنەی (بصرة) بازنەیەك لە شاری ناصریە دروست بوو، ئەم بازنانە وردە وردە پەرەی سەندو شارەکانی سماوە، دیوانیە و زۆر شوێنی تری گرتەوە. لە شاری بەغداد سێ بازنەی مارکسی پێکهاتبوو، پەیوەندییەکانی نێوان ئەو بازنانە توندو تۆڵ تر دەبوون، لە ئاکامدا ڕێکخستنێکی یەکگرتوو بۆ کۆمونیستە عێراقیەکان پێکهات بەناوی (لیژنەی بەرەنگاربوونەوەی ئیستعمار و چەوساندنەوە).

لە مانگی ئایار/١٩٣٥ یەکەم کۆمیتەی ناوەندی بۆ حزب پێکهات، کە بریتی بوو لەم ناوانە:

١- عاصم فليح: سکرتێر
٢- مهدي هاشم: بەرپرسی ناوچەی فوراتی ناوەڕاست.
٣- زکي خيري: بەرپرسی ناوچەی باشوور.
٤- يوسف متي: بەرپرسی ناوچەی بەغداد.
٥- قاسم حسن.

لە مانگی تەموز/١٩٣٥ کۆمیتەی ناوەندی بڕیاری گۆڕینی ناوی حزبیدا بۆ حزبی شیوعی عێراقی. لە مانگی تشرینی دووەم/١٩٣٥ حزب تووشی هەڵمەتێکی فراوانی گرتن و پەلاماردان هات لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی حکومەت بەهۆی ئاشکرا بوونی بەشێك لە

ڕێکخستنەکانی و دواتر تووشی هەڵمەتێکی گرتنی تر هات بەهۆی ئاشکرابوونی ڕێکخستنەکانی ناو سوپای عێراق و بەهۆیەوە سکرتێری یەکەم بەندکرا.

لە مانگی تشرینی یەکەم/١٩٣٨ یوسف سلمان یوسف (فهد) گەڕایەوە عێراق دوای ئەوەی خوێندنی حزبی لە یەکێتی سوڤیەت تەواو کردبوو، گەڕانەوەی (فهد) کاریگەرییەکی گەورەی هەبوو لە ڕاستکردنەوەی دۆخەکەو دەکرێ بووترێ کە (فهد) ڕزگارکەری شیوعیەکان بوو لەو سەردەمە لەو نوشیسستیەی تێی کەوتبوون. بە گەڕانەوەی دەستی کرد بە چالاکیەکانی و لەگەڵ (عبدالله مسعود) ڕێککەوتن کە بەیەکەوە کار بکەن بۆ دروستکردنی حزبێکی شیوعی عێراقی، بۆیە بڕیاریاندا کە ڕۆژنامەیەك بەناوی (الشرارة) دەربکەن وەك هەنگاوی یەکەم، ژمارەی یەکەمی لە کانوونی یەکەم/١٩٤٠ بڵاوبۆتەوە. دوواتر لە مانگی کانوونی دووەم/١٩٤١ لیژنەیەکی ناوەندییان پێکهێنا بۆ بەڕێوەبردنی ڕێکخستنەکان، کە لەم ناوانە پێکهاتبوو:

١- عبدالله مسعود/ سکرتێر.

٢- ئەندامان: یوسف سلمان یوسف (فهد)، جورج یوسف ستو، نعیم طویق، حسن حاج طە. دوای دەسگیرکردنی عبدالله مسعود لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی ڕژێم، فهد جارێکی تر لیژنە ناوەندییەکەی دامەزراندنەوە و بەم شێوەیە:

یوسف سلمان (فهد) سکرتێر.

عبدالله مسعود (لە بەندیخانە بوو)، ضفاءالدین مصطفی، حسین محمد الشبیبی.

ئەندامانی مەکتەبی سیاسی بوون.

بەڵام کۆمیتەی ناوەندی پێکهاتبوو لە: ذوالنون ایوب، أمینة الرحال، ودیع طلیا، داود الصائغ، زکي محمد بسیم، نعیم طویق.

لە شوباتی/١٩٤٥ حزب یەکەم کۆنگرەی بەست لەژێر دروشمی (ڕێکخستنی شیوعیەت بەهێز بکەن، ڕێکخستنی بزووتنەوەی نیشتمانی بەهێز بکەن). کۆنگرە لە شاری بەغداد بەسترا بە ئامادە بوونی (٢٧) نوێنەر لە لیژنەکانی حزب.

لە کۆنگرەدا بڕیار لەسەر پێڕەوێکی ناوخۆ درا هەروەها کۆمیتەیەکی ناوەندی نوێ هەڵبژێردرا و بەم جۆرە:

دەستەی مەکتەبی سیاسی:

١- **فهد ــ سکرتێر**
٢- **زكي محمد بسيم**
٣- **حسين محمد الشبيبي**
٤- **أحمد عباس.**

ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی: شريف ملا عثمان، كريكور بروسيان، مالك سيف، سامي نادر مصطفى، يهودا ابراهيم صديق.

لە بەرامبەر ئەو گەشە کردن و خۆ رێکخستنەوەیەی شیوعیەکان، دەزگا ئەمنیەکانی حکومەت هەوڵەکانی خۆی چڕکردەوە بۆ پەیدا کردنی زانیاری و گەیشتن بە کادیر و سەرکردانی حزب. پاش ماوەیەك لە هەوڵ و تەقەلا توانیان چەند کەسێکی بەکرێگیراوی خۆیان بخزێننە ناو ریزی رێکخستنە نهێنیەکانی حزب و چەند جێگاو خانویەك بناسن، کە کۆبوونەوە نهێنیەکانی کادیرانی حزبی تیادا دەبەسترێ. بەم جۆرە توانیان (حسين الشبيبي) دەسگیر بکەن و لە هەڵمەتێکی بەردەوام سەرکردەی حزب (فهد) و زکی بسیم و عبدالهادی عزیزیش دەسگیر بکرێن و بدرێنە دادگا و بڕیاری کوشتنیان لەسەر بدرێ. کە لە رۆژی ١٤/شوبات/١٩٤٩ جێبەجێ کرا.

پاش ئەو رووداوانە لە کانوونی دووەمی/١٩٤٩ سەرکردایەتی حزب کەوتە ئەستۆی (شلومو دلال)، بەڵام لەو ماوەیەدا رێکخستنی حزبی شیوعی تووشی چەندین دووبەرەکی و ململانێی ناوخۆیی هاتن و دەستە و گروپی جۆراوجۆریان لێ پەیدا بوو. وەك (القاعدة، النجمة، الحقيقة، الصواب، الاتحاد).

بەڵام سەرەڕای ئەو بارە شپرزەیە حزب توانی یەکبگرێتەوە و ریزەکانی خۆی یەك بخات و کۆمیتەیەکی ناوەندی پێك بهێنێت بە سەرکردایەتی (باسم) بهاءالدين نوری.

پاش شۆڕشی ١٤ تەموز/١٩٥٨ دەرفەتێکی فراوان و ئازاد کرایەوە لەبەردەم حزبی شیوعی عێراقی، بۆ گەشەکردن و چالاکیەکانی گەیشتە لوتکە لە هەموو بوارەکان و لە هەموو شار و ناوچەکانی عێراق، رێکخستنەکانی حزب پێشڕەوایەتی هەموو خۆپیشاندان و رێ پێوانێکیان دەکرد بۆ پشتگیریکردنی شۆڕش و سەرکردەکەی عبدالكريم قاسم، توانیان رۆڵی سەرەکی لەناو چەندین رێکخراو و سەندیکای جەماوەری ببینن. هەروەها پێگەی خۆیان لەناو سوپا بەهێز بکەن.

هـەر لـە مـانگی ئـەیلول/١٩٥٨ كونفرانسـێكیان بەسـت بـۆ بـاس كردنـی كێشـە و رووداوە هەنوكەییەكان، پاشان كۆمیتەیەكی ناوەندیان هەڵبژارد.

لەپاش كودەتـا سـەربازیەكەی ٨/شـوبات/١٩٦٣ حزبـی شـیوعی تووشـی شكسـتیەكی گـەورە هات، ژمارەیەكی زۆری كادیر و ئەندام و سەركردە تووشی گرتن و كوشتن هاتن.

دوای كودەتاكـەی ١٧/تـەموز/١٩٦٨ جـارێكی تـر پەیوەندییـەكانی نێـوان حزبـی بەعسـی عەرەبی سۆسیالست كە لە دەسەڵاتدا بوو، لەگەڵ حزبـی شـیوعی عێراقـی ئاسـایی بـووەوە و بەیەكـەوە لـەناو بەرەیەكـدا كۆبوونـەوە و حزبـی شـیوعی بەشـداری حكومـەتی كـرد، ئـەم بارودۆخە تا ساڵانی هەشتاكانی خایانـد، كـە جـارێكی تـر حزبـی شـیوعی و رێكخسـتنەكانی كەوتنە بەر هێرش و گرتن و كوشتن.

[٩١]لە مـاوەی نێـوان (١٠ ـ ١٥) تشـرینی دووەم/١٩٨٥ حـزب كـونگرەی چـوارەمی بەسـت بـە ئامادەبوونی (١٢٨) نوێنەر و پاش (٦) رۆژ لە كۆنگرە بەستن حـزب سـەركردایەتیەكی نـوێی هەڵبژارد كە بەم جۆرە پێكهاتبوو:

مەكتەبی سیاسی: ١- عزیز محمد ـ سكرتێر

ئەندامان: ٢- عمـر علـي الشـیخ، عبـدالرزاق الصافي، كـاظم حبیـب العطـار، فخـری كـریم، حمید البیاتی، سلیمان یوسف، أزخاجا دوریونیك، كریم احمد.

كۆمیتەی ناوەندی: رحیم عجینة، توما صادق، مهدی عبدالكریم، أحمد مەلا قـادر عـادل محمد، محمد سلیمان شیخ محمد، سلیمان محمد سلیمان.

مەكتەبی عسكری: سلیمان یوسف: رحیم عجینە، یوسف حنا.

بەرپرسی هەرێمی كوردستان: سلیم اسماعیل.

هێڵی رێكخراوەیی حزب لەسەر بنەمای ناوەندێتی دیموكراسی پێكهاتبوو. رێكخراوەكـانی لە سەرەوە بۆ خوارەوە بەم جۆرە پێكهاتبوو.

كـۆنگرە، كـۆنفرانس، كۆمیتـەی ناوەنـدی، مەكتـەبی سیاسـی، سـكرتێری گشـتی، لیژنـەی هەرێم، لیژنەی ناوچە، لیژنەی شار، شانە.

٣٩- حزبی شیوعی عێراقی لەبەر زۆر هـۆ تووشـی دووبـەرەكی و ململانـێ و جیابوونــەوە هــات، چــەندین رێكخــراو و دەســتەو گروپــی جۆراوجــۆری لێ جیابۆتەوە، لـە مـاوەی ئـەم سـەردەمەی باسـی دەكـەین دەكـرێ ئامـاژە بـۆ ئـەم رێكخراو و گروپانە بكەین:[٩٢]

أ- گروپی بەرەوپێش (الى الامام):

یەكەم جیابوونەوە بوو لە حزبی شیوعی عێراقی لەلایەن رۆژنامەنووس (ذوالنون أيوب) ئەندامی كۆمیتەی ناوەندی رابەرایەتی كرا. بەهۆی نەبوونی دیموكراسیەت لەناو خودی حزب هەروەها نەبوونی پێڕەوی ناوخۆ. ئەم گروپە لە مانگی تەموز/١٩٤٢ بڵاوكراوەیەكی نهێنی ناوخۆیان دەركرد بەناوی (الى الامام)، بۆیە ئەم ناوەیان بەسەر سەپێنرا، داوای بەستنی كۆنگرەیان دەكرد. بەڵام داواكەیان لەلایەن خودی ـ فهد ـ قبوڵنەكراو لە ١٦/ئاب/١٩٤٢ كۆمیتەی ناوەندی بڕیاری دەركردنی هەموویانیدا.

ب- گروپی ـ الشرارة ـ

ئەم گروپە لەلایەن عبدالله مسعود القريني رابەرایەتی دەكرا. ناوبراو دوای ئازادكردنی لە بەندیخانە لە ٢٧/نیسان/١٩٤٢ گەڕایەوە ناو كۆمیتەی ناوەندی و وەك جێگری ـ فهد ـ لە مەكتەبی سیاسی كاری دەكرد.

لە ماوەی رۆیشتنی ـ فهد ـ بۆ یەكێتی سۆڤیەت لە مانگی تشرینی دووەم/١٩٤٢ بە هاوكاری سێ ئەندامی تری سەركردایەتی حزب (صفاءالدين مصطفى، نعيم طويق، وديع طليا). دەستیان گرت بەسەر كەرەستەكانی چاپ و دەركردنی رۆژنامەی (الشرارة الجديدة). كونگرەیەكی گشتیان بەست بە ئامادە بوونی (٢٦) نوێنەر، لەو كۆنگرەیە كۆمیتەیەكی ناوەندیان هەڵبژارد لە (١١) ئەندام ناوی ـ فهد ـیش لەگەڵدا بوو.

بەڵام لایەنگرانی (فهد) دژی ئەم هەوڵە وەستان و كۆمیتەیەكی تریان پێكهێنا، هەر بە گەڕانەوەی (فهد) كاروبارەكانی دوبارە رێكخستەوە.

جـ- گروپی یەكێتی تێكۆشان (وحدة النضال):

ئەم گروپە لەلایەن كادری پێشكەوتوو (هارون زلخا) رابەرایەتی دەكرا لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٤. پێكهاتبوو لە پاشماوەی هەردوو گروپی (الى الامام) و (الشرارة). بڵاوكراوەیەكیان بەناوی (وحدة النضال) بڵاودەكردەوە هەر بەو ناوەش ناو بانگیان دەركرد، گفتوگۆ لەنێوان ئەم گروپە و سەركردایەتیەكەی دەستی پێكرد، بەپێی چەند مەرجێك گەڕانەوە ناو رێكخستنەكانی حزبی شیوعی عێراقی.

د- ڕێکخراوی شیوعیە عێراقیەکان:

رابەرایەتی ئەم گروپە لەلایەن نزیکترین کەسی (فهد) دەکرا کە داود الصائغ بوو. صائغ پاش دەرچوونی لە بەندیخانە لە ١٤/کانونی یەکەم/١٩٤٣ لە ڕێکخستنەکانی حزبی شیوعی عێراقی جیابۆوە و ڕێکخستنێکی پێکهێنا ناوی لێنا ـ رابطة الشيوعيين العراقين ـ هەروەها بڵاوکراوەیەکی نهێنی دەرکرد لەژێر ناوی ـ العمل ـ یەکەم ژمارەی لە نیسانی/١٩٤٤ دەرچوە و هێرشی توندی کردۆتە سەر کەسی ـ فهد ـ هەروەها داوای بەستنی کۆنگرەی کردووە.

ساڵی ١٩٤٧ داود الصائغ لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی حکومەت دەسگیرکراو ڕێکخراوەکەی هەڵوەشایەوە.

هـ- حزبی شیوعی کوردی (شۆڕش):

لقە کوردییەکەی ڕێکخستنی یەکێتی تێکۆشین ـ وحدة النضال ـ بڕیاریدا ببێتە حزبێکی شیوعی سەربەخۆ لە سنوری کوردستانی عێراق کار بکات.

لە پایزی ١٩٤٥ ئەم حزبە پێکهات، بەناوی (شۆڕش) ناسرا بەهۆی ئەو بڵاوکراوەیەی کە دەری دەکرد لەژێر ناوی شۆڕش.

کۆمیتەی سەرکردایەتی ئەم حزبە بریتی بوو لە:

صالح الحيدري: سکرتێر

(علي عبدالله، رشيد عبدالقادر، عبدالحميد محمد، نافع يونس، كريم توفيق، نورى محمد أمين) ئەندامانی ئەو کۆمیتەیە بوون.

و- کۆمەڵەی ئەستێرە ـ النجمة ـ:[٩٣]

ئەم کۆمەڵە کۆمونیستە پاش لەسێدارەدانی ـ فهد ـ سکرتێری حزبی شیوعی، جیا بوونەوەی خۆیان ڕاگەیاند لە سەرکردایەتی حزبی شیوعی عێراقی، کە جاسم الطعان بەرپرسی یەکەم بوو.

کۆمەڵە ڕێکخستنی خۆیان لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٤٩ ڕاگەیاند، بنکەی چالاکیان شاری سلیمانی بوو، لەسەرکردەکانی ئەم کۆمەڵەیە (اکرم یامولکی) بەرپرسی لیژنەی ناوچەی حزبی شیوعی لە سلێمانی)، عمر علی أمين، غفور کریم، أنور محمد ئاغا، أحمد شيخ حسن.

گروپی ئەستێرە بە توندی هێرشیان کردە سەر سەرکردایەتی حزبی شیوعی و خودی (فهد) یان تاوانبار کرد بە لاوازی و بێ توانایی لە ئاست ئەرکەکانی و ئەو شکستانەی بەسەر حزبدا هاتوە.

کۆمەڵە لە بواری کارکردنی سیاسی زۆر درێژەی نەکێشا و ناکۆکی کەوتە نێوانیان گروپێکیان کە پێك هاتبوو لە کریم صوفي، عمر علي أمين، کمال محمود، جیابوونەوە لە (اکرم یامولکی) و تاوانباریان کرد بە کەم و کورتی و هەڵەی رێکخراوەیی و هزریی و رێکخراوێکیان پێکهێنا لەژێر ناوی ـ یەکێتی ـ و رۆژنامەیەکیان بە هەمان ناو بڵاوکردەوە و دروشمی (یەکێتی شیوعیە عێراقیەکان لەژێر سەرکردایەتی پرۆلیتاریای ژێر ئەرکێکی مێژووییە) بەرزکردەوە.

دەزگا ئەمنیەکانی رژێم لە ١٦/تشرینی یەکەم/١٩٤٩ ئەم رێکخستنەیان بۆ ئاشکرا بوو، بەشێکیان دەسگیرکران، پاشماوەکەشی گەڕانەوە ناو ریزەکانی حزبی شیوعی عێرای.

ز- ئاڵای کرێکاران (راية الشغيلة):

پاش ئەو ناکۆکیانەی لەناو حزبی شیوعی عێراقی روویدا لە کۆتایی ساڵی ١٩٥٣ کۆمەڵە شیوعیەکی بەندکراو لە بەندیخانەی بەغداد، بەیاننامەیەکیان بڵاوکردەوە لە ٦/شوبات/١٩٥٣ و تیایدا ناڕەزایی خۆیان بەرامبەر بە (بهاءالدين نوري) دەربڕی ئەویش بڕیاری دەرکردنیانیدا لە ریزی حزبی شیوعی عێراقی.

ئەو گروپە لەناو بەندیخانە بڕیاریاندا بە پێکهێنانی (ناوەندێکی سەرکردایەتی) بۆ حزبی شیوعی و دەرکردنی رۆژنامەیەك بەناوی — راية الشغيلة — لە مانگی ئازاری/١٩٥٣.

لەو ناوانەی سەرکردایەتی ئەم گروپەیان دەکرد: عزيز محمد، عبدالسلام الناصري، عبدالرزاق الصافي، حمزة سلمان الجبوري، جمال الحيدري، حسين سلطان، بيتر يوسف.

سنوری چالاکی ئەم گروپە فراوانتر بوو پاش هەڵاتنی جمال الحيدری لە بەندیخانە و چالاکیەکانیان زۆر شاری وەك: بەغداد، کوت، هەروەها کوردستانی گرتەوە.

٤٠- حزبی شیوعی ئەرمەنی:[٩٤]

یەك لە لقەکانی حزبی کومونیستی عێراقی بوو لە مانگی کانوونی دووەمی/١٩٤٣ دامەزرا. بڵاوکراوەیەکی نهێنی هەبووە لەژێر ناوی (همك) واتا بنکە. حزب بەرەو لاوازی رۆیشت و بووە هۆی ئەوەی بڵاوکراوەکەی لە ساڵی ١٩٤٨ لە دەرچوون بوەستێت.

٤١- حزبی رزگاری نیشتمانی (التحرر الوطني):[٩٥]

کۆمەڵە کادیرێکی حزبی شیوعی عێراقی بوون، هەوڵی دامەزراندنی حزبێکیاندا کە ببێتە روکارێك بۆ چالاکیەکانیان لە بزووتنەوەی کۆمۆنیستیدا. بۆیە لە بەرواری ٢٢/ئەیلول/١٩٤٦ داواکارییەکیان بۆ وەزارەتی ناوخۆ بەرزکردەوە بە مەبەستی وەرگرتنی مۆڵەتی فەرمی.

داواکارییەکەیان هاوپێچی پرۆگرام و پێڕەوی ناوخۆی حزبەکە بوو، بەلام لەلایەن وەزارەتی ناوخۆ پەسەند نەکرا.

ئەنجومەنی دامەزرێنەر پێکهاتبوو لە:

حسين محمد الشبيبي، سەرۆك.

سالم عبيد النعماني، سکرتێر.

محمد حسين أبو العيسى، محمد صالح السعيد، محمد علي زرقا، محمد علي يوسف، عبدالجبار حسون، يوسف عبود. ئەندامانی حزبەکە بوون.

٤٢- حزبی یەکگرتنی کۆمۆنیستەکان لە عێراق (وحدة الشيوعيين في العراق):[٩٦]

رەگ و ریشەی ئەم حزبە بۆ حزبی گەل دەگەرێتەوە کە مۆڵەتی فەرمیان لێ وەرگیرایەوە لە مانگی ئەیلول/١٩٤٧ لەگەڵ داخستنی رۆژنامەکەیان (الوطن). سەرۆکەکەیان بەرەورووی رق و قینی شیوعیەکان بووەوە، بۆیە ناچاربوو بەناوی جۆراوجۆر کار بکات وەك: لیژنەی هۆشیاری مارکسی، لیژنەی هاورێیانی کۆریا، حزبی شیوعی عێراقی، رێکخستنی یەکگرتووی کۆمۆنیستەکان لە عێراق.

حزب رۆژنامەکەی بەناوی ـ النضال ـ دەردەچوو، دروشمی یەکێتی کۆمونیستەکانی بەرزکردبۆوە.

کۆنگرەیەکی حزبیان بەست کە چەندین ئەندام و کادیری تیادا بەشداربوو، مەکتەبی سیاسیان هەڵبژارد.

ئەم رێکخستنە لە مانگی نیسانی/١٩٥٦ هەڵوەشایەوە و رۆژنامەکەی لە دەرچوون وەستا پاش یەکگرتنەوەیان لەگەڵ گروپی ـ القاعدة ـ بێ هیچ مەرجێك.

٤٣- حزبی كۆنگرەی نیشتمانی ـ المؤتمر الوطني ـ:[97]

لـە ٢٦/حـوزەیرانی/١٩٥٦ پێـنج لـە سـەركردەكانی هەریـەك لـە حزبـی سـەربەخۆیی ـ الاستقلال - لەگەڵ حزبی نیشتمانی دیموكراتی (الوطني الدیموقراطي) داواكارییـەكیان بـۆ وەزارەتی ناوخۆ بەرز كردەوە بە مەبەستی دامەزراندنی حزبێـك بـەناوی حزبـی كـۆنگرەی نیشتمانی.

ئەوانی ناویان نووسرابوو لە حزبی (الاستقلال) محمد مهدي كبە، فائق السامرائي، محمـد صدیق شنشل، محمد أمین الریحانی، شهید الیاسري.

لە حزبی ـ الوطني الـدیمقراطي -: كامـل جـادرجي، محمـد حدیـد، حسـین جمیـل، جعفـر البدر، هدیب الحاج حمود.

بەڵام وەزارەتی نـاوخۆ داواكاریەكـەی پەسـەند نـەكرد لەبـەر چـەند هۆیـەك، كـە بـەپێی وەڵامدانەوەكە پەیوەندی بە بەرنامە سیاسەیەكەی ئەم حزبە هەبووە.

سـەرەڕای ئـەو هەلومەرجـە سـەركردەكانی هـەر دوو حـزب بـەردەوام بـوون لـە پەیوەندییەكانی نێوان خۆیان و كاركردن و چالاكی نواندن بەناوی حزبە نوێیەكە تا رادەی بەشداریكردن لە هەندێ چالاكی لە بواری عەرەبی و جیهانی.

چەند سەركردەیەكیان بەشداری لەپەیوەندییە عەرەبیـەكان كـرد وەك: فـائق السـامرائي، محمـد صـدیق شنشـل، حسـین جمیـل. هـەروەها كەسـانی وەك: محمـد مهـدي كبـە، كامـل جادرجي، بەشداریان لە كۆنگرەی میللی عەرەبی كرد لە شـاری (دمشـق) سـاڵی ١٩٥٦، لەگـەڵ بەشداریكردنی سەركردەكانی هەردوو حزب لە كۆنگرەی (هاوكاری گەلانی ئاسیاو ئەفریقیا) كە لە ساڵی ١٩٥٧ لە قاهرە بەسترا.

هـەر بـەهۆی دەسـدرێژییە سـێ قۆڵیەكـەی سـەر میسـر سـاڵی ١٩٥٦، هـەردوو حـزب بـە هاوكـاری حزبـی بەعسـی عـەرەبی سوسیالسـت و حزبـی شـیوعی عێراقـی رابەرایـەتی بزووتنەوەی بەرهەڵستیكردنی سیاسـەتەكانی ئیستعماریان كـرد، ئـەم چـالاكیە بـووە هـۆی دەسـگیركردنی هـەزاران كـەس، لەگـەڵ سـەركردەكانی وەك محمـد صـدیق شنشـل، فـائق السامرائي، كامل جادرجي.

٤٤- بەرەی یەکێتی نیشتمانی (جبهة الاتحاد الوطني):[٩٨]

ساڵی ١٩٥٤ بەشێوەیەکی نهێنی بەرەیەکی نیشتمانی دامەزرا کە ئەم لایەنانەی کۆکردبۆوە: (حزبی سەربەخۆیی، حزبی نیشتمانی دیموکراتی، پشتیوانانی ئاشتی (أنصار السلام)، حزبی شیوعی عێراقی، سەرەڕای چەند کەسایەتیەکی سەربەخۆ. هەموو ئەو لایەنانە لەنێوان خۆیاندا لەسەر پەیمانێك رێککەوتبوون بۆ بەشداریکردن لە هەڵبژاردنی پەرلەمان کە لە ئەنجامدا (١٠) کەسیان لێ سەرکەوت.

لە مانگی شوبات/١٩٥٧ بەرە (لیژنەی نیشتمانی باڵا) ی پێکهێنا وەك سەرکردایەتیەکی سیاسی، ئەرکی سەرشانی دانانی بەرنامەو پلانی کارکردن و چاودیریکردنی جێبەجێکردنیان بێت[٩٩]، ئەندامانی لیژنەکەش بریتی بوون لە (محمد حدید لە حزبی نیشتمانی دیموکراتی، فؤاد الرکابي لە حزبی بەعسی عەرەبی سوسیالست، محمد مهدي کبە لە حزبی سەربەخۆیی، عزیز الشیخ لە حزبی شیوعی عێراقی.

کۆبونەوەکانی بەرە بە رێکوپێکی بەڕێوە نەدەچوو، بەڵکو رووداو و گۆڕانکارییەکان کاریگەرییان بەسەر چالاکیەکاندا هەبووە.

بەرە لە یەکەم رۆژی دەست درێژییە سێ قۆڵیەکەی سەر میسر ساڵی ١٩٥٦ کۆبونەوە بۆ هەڵوێست وەرگرتن.

لە رۆژی ٩/ئازار/١٩٥٧ لیژنەی نیشتمانی باڵا بەیانێکی دەربارەی بارودۆخی سیاسی گشتی دەرکرد.

کۆبونەوەکانی سەرکردایەتی بەرە لە ماڵی ئەندامەکانی سازدەکرا لە کاتی جیاوازیشدا لەبەر بارودۆخی ئەمنی. بەرەچالاکیەکانی بەردەوام بووە تا هەڵگیرساندنی شۆڕش ١٤/تموز/١٩٥٨. بەڵام لەگەڵ ئەو مێژووە پەیوەندی و هاوکاری نێوان لایەنەکانی تێکچووە.

ئامەنجەکانی بەرە:[١٠٠]

لەرۆژی ٩/ئازار/١٩٥٧ لە بەیاننامەیەکدا بەرە ئامانجە نیشتمانیەکانی خۆی دیاریکرد:

١- لابردنی وەزارەتی نوری السعید و هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی نیشتمانی.

٢-دەرچوون لە پەیمانی بەغداد و پیادە کردنی سیاسەتێکی ئازادانەی عەرەبی.

٣-بەرهەڵستیکردنی دەستێوەردانی ئیستعمار لە کاروباری وڵات بە هەموو شێوەیەك.

٤- ڕێگادان بە ئازادییە دیموکراسیە دەستوریەکان.
٥- لە کارخستنی بڕیارەکانی باری نائاسایی و ئازادکردنی گیراوە سیاسیەکان و گێڕانـەوەی دوورخراوە سیاسیەکان لەسەر کار.

٤٥- بزووتنەوەی ئەفسەرانی ئازادیخواز (حرکة الضباط الاحرار):

بیرۆکـەی دروسـتبوونی بزووتنەوەیـەکی سیاسـی لـەناو هێـزە چـەکدارەکانی عێـراق دیاردەیـەکی کتـوپڕ نـەبووە، هـەروەها ئـەم کـارە بزووتنەوەیـەکی گشـتی و تەوەرەیـەکی ڕێکخراوەیـی نـەبووە لـەناو سـوپای عێـراق، بـەڵکو پـەرش وبڵاوبـووە و بریتـی بـووە لـە زنجیرەیەك پەیوەندی لەناو یەکە سەربازییەکان.

گەشـەکردنی هۆشـیاری سیاسـی و پێکهێنـانی شـانە نهێنیـەکان لـەناو ئەفسـەرانی سـوپای عێراق زیاتر بۆ چەند هۆکارێك دەگەڕێتەوە، وەك:[١٠١]

١- بـوونی جیـاوازی چـینایەتی و هەسـت کـردن بـە نـادادوەری کۆمەڵایـەتی، لـە کاتێکـدا زۆربەی ئەفسەران بە تایبەتی ئەفسەرە گەنجەکان لە چین و توێژی کۆمەڵایـەتی مـام ناوەندی و هەژار بوونە.
٢- کـارتێکردنی جـەنگی فەلەسـتین سـاڵی ١٩٤٨ و ئاکامـەکانی بەسـەر هەسـت و دەروونـی ئەفسەران.
٣- وابەستەیی سیاسەتی ڕژێمی پاشایەتی بەسیاسەتی حکومەتی بەریتانیا.
٤- کاریگەری شۆڕشی میسر لە ساڵی ١٩٥٢ لەرووی نەتەوایەتیەوە.

لە کۆتایی سـاڵی ١٩٥٢ ڕێکخسـتنی ڕاسـتەقینەی ئەفسـەرانی ئـازادیخواز دەسـتی پێکـردوە، هەریەك لە (نقیب) رفعت حـاج سـري و هاورێکـەی (رائـد) رجـب عبدالمجیـد، دوو ئەفسـەر بوونە ڕۆڵی ڕاستەقینە و کاریگەریان هەبووە لەناو ئەو بزووتنەوەیە و لە پێکهێنـانی شـانە نهێنیەکانی ناو سوپا، هەردووکیان هەڵگری بیروباوەڕی ناسیونالستی عەرەبی بوون.

لەناو سوپا چەندین گروپی جیاجیا لە ئەفسەرانی ئازادیخواز دروست ببوون، ژمارەیان تا دەهات بەرەو زۆر بـوون دەچوو، بـە کـارتێکردنی گۆڕانکـاری و دیـاردە سیاسـیە نـاوخۆیی و دەرەکیەکان. هەر بەهۆی پێگەیشتنی هەلومـەرجی لـەبارو گەشـەکردنی کـاری سیاسـی، ئـەو

گروپانە خۆیان لە سێ گروپ ڕێکخست پاشان بوونە دوو گروپ و لە کۆتایدا هەموویان لە یەك ڕێکخراو یەکیان گرتەوە.

پاش زنجیرەیەك کۆبونەوە و پەیوەندی پێش کۆتایی ساڵی (١٩٥٦) لیژنەی باڵای ئەفسەرانی ئازادیخواز پێکهات، ژمارەی ئەندامانی ئەو لیژنەیە (١٠) ئەفسەر بوون ناوەکانیان: زعیم رکن محي الدین عبدالحمید (سەرۆکی لیژنەی باڵا)، رجب عبدالحمید (ئەمینداری گشتی)، ناجي طالب، طاهر یحی، وصفي طاهر، عبدالکریم فرحان. لەلایەن ئەم لیژنەیە چەندین ڕێنمایی و بڕیار دەرچووە، دەربارەی ئەندامیەتی لە بزووتنەوەکە هەروەها ڕێکخستنی شێوازەکانی کارکردن، کە پێویست بوو پابەند بن بە شێوازی ناوەندییەکی توند و پشت بەستن بەڕێکخستنی شانەی بچووکی نهێنی.

لەمانگی کانوونی دووەم/١٩٥٧ پاش گەڕانەوەی زعیم رکن عبدالکریم قاسم، فەرماندەی (تیپی ١٩) لەگەڵ عقید عبدالسلام عارف فەرماندەی بەتالیونی ٣ لە هەمان تیپ، هەوڵیدا کە هەر دوو ڕێکخراوی ئەفسەرانی ئازادیخواز (ئەوی خۆی سەرکردایەتی دەکات لەگەڵ ڕێکخراوەکەی محي الدین عبدالحمید) یەك بگرن. دووای گفتوگۆیەکی زۆر لە نێوانیان لە مانگی ئازار/١٩٥٧ یەکیان گرت.

هەر لەبەر ئەوەی لەرووی سەربازییەوە پلەی عبدالکریم قاسم لەوانی تر بەرزتر بوو، بڕیاردرا کە بە سەرۆکی لیژنەی باڵا دابنرێ لە مانگی ئاب/١٩٥٧.

لە مانگی تشرینی یەکەم/١٩٥٧ ژمارەیەك کە نزیکی (٨٠) ئەفسەر دەبوون لە پلە بچووکەکان بە سەرپەرشتی نقیب عبدالستار عبداللطیف هاتنە پاڵ ئەم ڕێکخراوە سەرەکیەی ئەفسەران. هەر لە شاری موصل کۆمەڵەی ئەفسەرانی شۆڕشگێڕ کە نقیب محمود عزیز عبدالله ڕێکیانی خستبوو ژمارەیان (٣٤) ئەفسەری گەنج دەبوون لەلایەن ئەفسەرانی ئازادیخوازەوە ئاراستە دەکران.

ئەفسەرانی ئازادیخواز لەناو یەکە سەربازییەکانی سوپای عێراق هەڵسوڕاو و لایەنگرانی خۆیان پەیدا کرد بوو ژمارەشیان نزیکەی (٢٠٢) ئەفسەر دەبوو.

لیژنەی باڵای ئەفسەرانی ئازادیخواز لەنێوان تشرینی دووەمی/١٩٥٦ تا تموز/١٩٥٨ کە شۆڕشەکەیان سەرکەوت، نزیکەی (٤٠) کۆبوونەوەی بەستبوو[١٠٢].

ئەندامانی لیژنەی باڵای ئەفسەرانی ئازادیخواز ساڵی ١٩٥٨[١٠٣]

زنجیرە	ناو	پلە	ساڵی پەیوەندی
١	عبدالکریم قاسم	زعیم رکن	١٩٥٧
٢	محی الدین عبدالحمید	زعیم رکن	١٩٥٦
٣	ناجی طالب	زعیم رکن	١٩٥٦
٤	رجب عبدالحمید	عقید	١٩٥٦
٥	عبدالوهاب الامین	عقید رکن	١٩٥٦
٦	محسن حسین الحبیب	عقید رکن	١٩٥٦
٧	عبدالسلام محمد عارف	عقید رکن	١٩٥٧
٨	طاهر یحی	عقید (خانه نشین)	١٩٥٦
٩	عبدالرحمن عارف	عقید	١٩٥٧
١٠	رفعت الحاج سری	مقدم	١٩٥٦
١١	عبدالکریم فرحان	مقدم رکن	١٩٥٦
١٢	عبدالوهاب الشواف	مقدم رکن	١٩٥٨
١٣	وصفی طاهر	مقدم	١٩٥٦
١٤	صبیح علی غالب	رئیس رکن	١٩٥٦
١٥	محمد سبع	رئیس رکن	١٩٥٦

حزب و ڕێکخراوە سیاسیە کوردییەکان

٤٦- کۆمەڵەکانی: بەرزی وڵات، کوردستان، گزنگ، فیداکاری کورد، وەتەن پەروەران:[١٠٤]

لەماوەی جەنگی جیهانی یەکەم کەسێکی خەڵکی سلیمانی بەناوی -جمال عرفان- لەلایەن سوپای روسیا بەدیل گیرا. لەماوەی مانەوەی لە روسیا بیروباوەڕی مارکسی و کۆمۆنیستی سەرنجی راکێشاوەو ئاستێك هۆشیاری سیاسی پەیدا کردوە.

پاش گەرانەوەی بۆ شاری سلیمانی چەندین شانەو ڕێکخراوی پێکهێناوە لەماوەی ساڵی ١٩٢٠، وا دەردەکەوێت زۆربەی ئەوانەی پەیوەندییان بەو ڕێکخستنانەوە هەبووە، دژایەتی

ئاغاو دەرەبەگ و گەورە پیاوانی ئاینیان دەکرد، ئەم بیروباوەرە لە سلێمانیەوە گەیشتۆتە کۆیە لە ڕێگای چەند کەسانێك وەك: صالح قفطان، عزیز حمە فرج، احمد فخری علی شوقی.

ئەو جۆرە ڕێکخستنانەی پێکهاتبوون، خۆیان گۆڕی بۆ کۆمەڵەی سیاسی (ئەوانی لەسەرەوە ناویان نوسراوە) و خێرا چالاکیان دەست پێکردەوە.

أحمد خواجە لە کتێبەکەی (چیم دی) بەرگی ٣ دەڵێ: پێنج ئەنجومەن بەچری دەستیان بەکار کرد بەپێی بەرنامەیەکی ڕێکوپێك بۆ دژایەتی (میجەر سۆن) ئەو کۆمەڵانە زۆر بەنهێنی کاریان دەکرد، یەك بەرنامەیان هەبوو، هەروەها جۆرە شێوازێکی هاوبەشیان هەبووە لە بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندە چ لەناو شاریان لەناو فەرمانبەران. جمال عرفان لەبەرواری ١٢/کانونی یەکەم/١٩٢٢ لەلایەن کەسانێکی نەناسراو تیرۆرکراوە.

٤٧- أ- حزبی نیشتمانی کوردی:(١٠٥)

ئەم حزبە لە شاری سلێمانی دامەزراوە دوای دورخستەوەی شێخ مەحمود لە ساڵی ١٩١٩ بۆ وڵاتی هیندستان. دامەزرێنەرانی ئەم حزبە کۆمەڵە ئەفسەرو ڕۆشنبیرێك بوون، کە لەبواری سیاسەت کاریان کردوە. لە ئامانجەکانیان:

سەربەخۆیی کوردستان و دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی، هەروەها دامەزراندنی پەیوەندی باش لەگەڵ دەسەڵاتدارانی بەریتانیا.

ب- حزبی ئیسلامی:

ئەم حزبە لە شاری سلێمانی دامەزراوە دوای دورخستنەوەی شێخ مەحمود بۆ هندستان لە ساڵی ١٩١٩. دامەزرێنەرانی بریتی بوون لە پیاوانی ئاینی و سەرۆك عەشیرەت و دۆستانی شێخ مەحمود و چەند ئەفسەرێکی کورد لە سوپای عوسمانی لەوانە: عباسی محمود ئاغا، سید عبدالله سید حسن، سید محمد مفتي، کریم بەگ هەمەوەندی).

ئامانجەکانی حزب ڕێگرتن لە دەست تێوەردانی ئینگلیز لە کاروباری کورد و گێرانەوەی شێخ مەحمود و دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی.

جـ- كۆمەڵەی هاوار:

ئەم كۆمەڵەیە لە ساڵی ١٩٤٥ دامەزراوە لە شاری سلێمانی بەدەست پێشخەری (رشید مـەلا علی) و چەند مامۆستا و خوێندكارێك _ گۆڤارێكیان دەركردوە بەناوی (پشكۆ).

٤٨- كۆمەڵەی سەربەخۆیی كوردستان:[١٠٦]

حكومەتی بەریتانیا بیری لـەوە دەكـردەوە كـە بـۆ پڕكردنـەوەی ئـەو بۆشـاییە سیاسـیەی (شـێخ مـەحمود) بـەجێی هێشـتووە لەشـاری سـلێمانی كەسـایەتیەكی وەك (حەمـدی بـەگی بابان) دیاری بكات و ئەو جێگایەی پێ پڕبكاتەوە.

حەمـدی بـەگ لەنامەیەكـدا بـە مێـژووی ٦/ئـاب/١٩٢٠ پشـتگیری خـۆی بـۆ پڕۆژەكـەی بەریتانیا دەربارەی عێراق دەربڕیوە، بەڵام ئەو كوردستانی وەك بەشـێكی سـەربەخۆی جیـا لـە ناوچـەی دۆڵـی رافیـدەین دانـا، هـەروەها داوای دامەزرانـدنی دەوڵـەتێكی پاشـایەتی سـەربەخۆی كـرد لـە باشـوری كوردسـتان و لـەژێر (ئینتیـدابی بـەریتانیا). بـەپێی بەڵگەنامەیەكی بەریتانی حەمدی بەگ ئاماژەی بۆ ئەم پڕۆژەیە كردبوو.

(رەفیـق حلمـی) لـە یاداشـتەكانی باسی دامەزرانـدنی كۆمەڵـەی سـەربەخۆیی كوردسـتان دەكات و لەویستی حەمـدی بـەگ بـووە، بۆیـە پەیوەنـدی لـە نێوانیـان هـەبوە ئـەویش واتـا رەفیق حلمی بڕیاریداوە كار لە پێناو جێبەجێكردنی ئەو ئامانجە بكات.

لە هاوینی ١٩٢٠ رەفیق حلمی لە شاری سلێمانی هەوڵەكانی لەم بوارەدا دەست پێكـردوە و كـاری بـۆ دروسـتكردنی رێكخراوێكـی سیاسـی كـرد، كـە پێكهـاتبێ لـە گەنجـە نیشـتمان پـەروەرەكان و كەسـایەتی و شـێخ و مـەلاو ئاغـاو كاسـبكارو هەنـدێ سـەرۆك عەشـیرەتە ناسراوەكانی وەك عەشیرەتی پشدەر، جاف، هەورامان، هەمەوەند، جەباری.

بۆ دامەزراندنی كۆمەڵە هەریەك لە (ماجد مصطفی، محمـود جـودت، سـید عبـدالله سـید حسـین) رۆڵـی گـەورەیان هـەبووە لـە پەیوەنـدیكردن بـە شـێخ و سـەیدەكانی بەرزنجـە و قـەرەداغ و سـەنگاو و سـەرگەڵو و عەسـكەر. هـەر بـۆ بـەڕێوەبردنی كاروبـاری كۆمەڵـە لیژنەیەك لە (٧) ئەندامی چالاك پێكهات، دواتر بیر لەوە كرایەوە كە پرۆگرام و پێڕەوێكی ناوخۆ بۆ كۆمەڵە دابڕێژرێت لەگەڵ كردنەوەی لق و لیژنە لە شارەكان.

لـه كۆبونەوەیـەكی ئەنـدامانی كۆمەڵەكـە لـە مـاڵی (عـەزمی بـەگ) بەسـترا، بڕیـاردرا نوسـراوێك ئاڕاسـتەی (حەمـدی بـەگ) بكرێت و داوای لێبكرێـت كـە سـەرۆكایەتی كۆمەڵـە بگرێتە ئەستۆی خۆی و پەیوەندی بـە حكومـەتی بـەریتانیا بكات بـۆ سـەپاندنی مافـەكانی گەلی كورد، بە پێچەوانە ئەگەر بەریتانیا ڕازی نەبوو بەو داواكاریانە، ئەوا كـورد دەكەوێتـە ژێر كاریگەری پڕوپاگەندەكانی (ئوزدەمیر) و توركەكان.

كۆمەڵە هێشـتا خـاوەن ڕێكخسـتنێكی وردی ڕێـك و پێـك نـەبوو، پەیوەندییـەكانی نێـوان ئەندامانی توندوتۆڵ نەبوو، تەنها لەناو شار ئەندامان و دەستەی بەڕێوەبردن كۆبونـەوەیان دەبەست، هەر بەهۆی ناجێگیری ڕێكخستنەكانی كۆمەڵە، حەمدی بەگ پاش گەڕانـەوەی بـۆ بەغداد لە دوای گەشتێك بۆ ناوچەكانی سلیمانی، پشدەر، پێنجوین، هەڵەبجە، تووشـی بـێ ئومێـدی هـات لـە ئاسـت كۆمەڵـە، بەتایبـەتی پـاش ئـەوەی تێگەیشـت بـیرو بۆچـوونەكانی بـەریتانیا دەربـارەی كـورد بـاش نییـە، بۆیـە وازهێنـانی خـۆی لـە سـەرۆكایەتی كۆمەڵـە ڕاگەیاند.

ئەم بڕیارە لەرووی مەعنەوییەوە تێكشكانێكی گـەورە بـوو بـۆ كۆمەڵـە، هـەر لەبـەر زۆر هۆكاری تر كۆمەڵە نەیتوانی بەردەوام بێت لەسەر چالاكیەكانی.

٤٩- كۆمەڵەی كوردستان:(١٠٧)

لە مانگی تەموز/١٩٢٢ كۆمەڵێكی نهێنی بەناوی ـ كۆمەڵەی كوردستان ـ لە شاری سلێمانی دامـەزرا بـە سـەرۆكایەتی (مصـطفی پاشـای یـامولكی) و ئەندامیـەتی هەریـەك لـە (ڕەفیـق حلمی ـ أحمد توفیق بگ ـ صالح ققطان ـ كەریمی عەلەكە ـ حاجی ئاغـای فـتح الله ـ فـائق بگ ـ عارف بگ ـ أدهم یوزباش ـ شیخ محمد گـولانی ـ احمـد بهجت أفنـدي ـ علـي أفنـدي باپیر ئاغا.

بەڵام رفیق حلمی لە یاداشتەكانی باسی ئەوە دەكات كە سەرۆكایەتی كۆمەڵە دواتر درایە شێخ مەحمود.

لـەو قۆناغـەدا ئامـانجی كۆمەڵـە پشـتگیریكردنی بزووتنەوەكـەی شـێخ مـەحمود بـوو لـە سـلێمانی. كۆمەڵـە ڕۆژنامەیـەكی دەركـرد بـەناوی ـ بـانگی كوردسـتان ـ یەكـەم ژمـارەی لـە ڕۆژی ٢/ئاب/١٩٢٢ دەرچوو.

کۆمەڵە چۆن دامەزرا:

پاش ئەوەی (مصطفى كمال أتاتورك) دەسەڵاتی گرتە دەست لە وڵاتی تورکیا، مصطفی پاشای یامولکی لە ئەستەنبولەوە گەڕایەوە بۆ سلێمانی لە تەموزی/١٩٢١ لە ترسی ئەوەی نەك تووشی لێپرسینەوە بێت، چونکە مصطفی پاشای یامولکی پێشتر دادوەربووە لە دادگاو بڕیاری کوشتنی بەسەر مصطفی کمال اتاتورك دەرکردوە لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی.

مصطفی پاشای یامولکی خاوەن ئەزمونێکی دوور و درێژی خەبات بووە لە ماوەی کارکردنی لە سەردەمی عوسمانیەکان، بۆیە هەوڵیداوە ئەو شارەزاییەی لە خزمەت میللەتەکەیدا بەکار بهێنێ و دەست پێشخەری کرد لە دامەزراندنی یەکەم کۆمەڵەی سیاسی.

دوای گەیشتنەوە بۆ سلێمانی یامولکی پەیوەندییەکانی دەستی پێکرد بۆ دروستکردنی کۆمەڵە.

لەو چالاکیانەی کۆمەڵە پێی هەستا لە ١/تشرینی یەکەم/١٩٢٣ یاداشتێکی ئاڕاستەی کۆمەڵەی نەتەوەکان کرد، بەتوندی دژی ئەوە بوو کە ویلایەتی موصل بکەوێتە ژێر دەستی تورکیا، هەروەها داوای ئەوەی کرد کە هاوکاری گەلی کورد بکرێت بۆ چاککردنی باری ژیانی[١٠٨].

کۆمەڵەی کوردستان بۆ ئەوە دامەزرا کە بەربەرەکانی پڕوپاگەندەی تورك بکات و بیری نەتەوایەتی کوردی زیندوو بکاتەوە و ڕێگا لەبەردەم سەربەخۆیی کوردستان خۆش بکات.

٥٠- کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان (پارتی ئازادی):[١٠٩]

کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان (چڤاتا خووە سەریا کورد) کە بە پارتی (ئازاد)یش ناسراوە بەدەست پێشخەری میر ئالاّ (کولونیل) خالید بەگی جبرانلی لەسەرەك هۆزی جبرانلی) لە ئەرزەرۆم لە ساڵی ١٩٢١ بەشێوەیەکی نهێنی دامەزرا. دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەڵەیە پێکهاتبوون لە (یوسف ضیاء، اسماعیل حقی شاوەیس، احسان نوری پاشا، (ملازم) راسم شکاك، رشید وانلی.. .

کۆمەڵەی ئیستقلالی کوردستان لە یەکەمین کۆمەڵە کوردییەکان بوو لەرووی سیاسیەوە کە بەشێوەیەکی تەواو هاتە دامەزراندن لەرووی رێکخستنی سیاسی و دەرخستنی

ئامانجەکانی. هەر بۆیە لەماوەیەکی کەمدا توانی ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەران لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و چەند لقیش لە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان بکاتەوە.

لقی موصلی کۆمەڵەی ئیستقلالی کوردستان دوای سەرنەکەوتنی کوردەکانی باکوری کوردستان لە شۆڕشی ١٩٢٥، هاتە دامەزراندن و دەستەی بەڕێوەبردنی ئەو لقە لە ٢٦/تموز/١٩٢٦ لە (١١) ئەندام پێکهاتبوون و زۆربەشیان لە پلەو پایەی سەربازی و میری دابوون وەکو: مقدم عبدالوهاب أفندی، ملازم أمین رەواندوزی، ملازم حسین أفندی رەواندوزی، معروف جیاووك (دادوەر).

بەڕێوەبەری لقی موصل أمین رەواندوزی بوو کە راستەوخۆ پەیوەندی بە سەرۆکی کۆمەڵەکەوە هەبووە و پەیوەندی و نامەگۆڕینەوە و سەردان لەنێوانیاندا هەبووە. بەهۆی چالاکی ئەندامانی ئەم لقە، فشارێکی زۆر لەلایەن حکومەت کەوتۆتە سەریان، لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵە بەردەوام بووە لە چالاکیەکانی تا دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون لەتشرینی یەکەم/١٩٢٧.

٥١- کۆمەڵەی کوردی نهێنی:(١١٠)

تاکە سەرچاوە کە باس لەو کۆمەڵەیە بکات (عبدالفتاح علی بوتانی)یە کە لە کتێبی (الحیاة الحزبیة في الموصل) دەڵێ: یەکێك لە رێکخراوە سیاسیەکان کە دامەزرا بەر لە بەستنەوەی باشوری کوردستان بە عێراق لە ١٦/کانوونی دووەم/١٩٢٥ کۆمەڵەی نهێنی کوردی بوو کە دژی هەوڵەکانی بریتانیا وەستا بۆ بەستنەوەی باشوری کوردستان بە عێراقەوە. بنکەی چالاکیەکانی ئەو کۆمەڵەیە لە سلێمانی و رەواندوز هەبووە. هەریەك لە (احمد فقي، کریم فتاح هموندی، نوري باویل ئاغا) لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە بوون.

٥٢- کۆمەڵەی بەرگریکردن لە نیشتمان:(١١١)

لە ١٤/شوبات/١٩٢٥ لە خانەقای (خالد نقشبەندی) لەماوەی کۆبونەوەیەکی فراوان کۆمەڵەی بەرگریکردن لە نیشتمان دامەزرا، لەو کۆبونەوەیە (١٥) ئەندام دیاریکران وەك ئەنجومەنی بەڕێوەبردن، لەوانە: أحمد بەگ توفیق بەگ، حەمدی عبدالرحمن ئاغا، رشید مەستی، توفیق قەزاز، شوکت بەگی عزمی بەگی بابان، علی عرفان، حاجی سعید ئاغا، توفیق بەگی محمود ئاغا، شیخ محمد أفندی گەلاڵی، عزت بەگی عثمان پاشا، احمد بەگ

فتاح، محمد بەگ قادر پاشا، حاجی ابراهیم ئاغا، محمد بەگ حاجی رسول بەگ، محمد أفندی سەرۆکی شارەوانی، فتاح أفندی (ئەوقاف)، فائق بەگ معروف بەگ.

ئەوەی جێگای سەرنج راکێشانە کە زۆربەی ئەو کەسانە لە کوردە نیشتمان پەروەرەکانی بەشداربووی کۆمەڵە کوردییەکانی تر بوون، ئەوانی دژ بە سیاسەتی بەریتانیا و تورکەکان کاریان دەکرد، بەڵام بێ ئومێدیان لە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ لەو هەل و مەرجەدا لەگەڵ ئەو کوشتارە فراوانەی کە تورکەکان پێی هەستان دژ بە کوردی باکوری کوردستان ناچاری کردن کە رێگای عێراق هەلبژێرن.

ئامانجەکانی کۆمەڵە هەروەك رەشید نەجیب باسی دەکات بریتییە لە:

بەهۆی دانەمەزراندنی حکومەتێکی کوردی و لەبەر ئەوەی کوردستانی باکور لەژێر دەسەڵاتی تورکەکان مایەوە، بێ گومان یەکێتی لەگەڵ عێراق باشترە لەوەی کە لە خزمەتی تورکدا بێت. سەرەڕای ئەوەش بەهۆی فشاری بەریتانیا، لە پرۆگرامی کۆمەڵە لە بەندەکانی (٢، ٣، ٤)دا هاتبوو: کۆمەڵە کار لە پێناوی کوردستان دەکات کە ببێتە بەشێك لە عێراق.

ئەم کۆمەڵەیە لە سلێمانی دامەزرابوو لە ڕاستیدا وەك دەردەکەوێ لقێکی کۆمەڵەی موصل بوو کە بە رێنمایی بەریتانیا و ناسیۆنالستە عەرەبەکان کاری دەکرد.

٥٣- کۆمەڵەی زانستی لە کەرکوك:[١١٢]

کۆمەڵە لە ٢١/حوزەیران/١٩٢٦ دامەزرا، دەستەی بەڕێوەبردنی بریتی بوون لە:

مەلا عبدالقادر أفندي ـ سکرتێری گشتی

مصطفی افندي ـ جێگری یەکەم

عبدالخالق أفندي ـ جێگری دووەم

ئەندامان: أحمد أفندي، قادر أفندي کوڕی حسن بلو، عزیز أفندي توفیق فتاح. کۆمەڵە پەیوەندی باشی هەبووە لەگەڵ کۆمەڵەی زانستی لە سلێمانی هەروەها لەگەڵ هەندێ لە رۆشنبیرانی رەواندوز. کۆمەڵە لقێکی لە شارۆچکەی پردێ کردەوە، سەرۆکەکەی صالح ئاغای محمد والی ئاغا بوو. چەند کەسایەتیەك و رۆشنبیر و سەرۆك عەشیرەتەکانی داودە،

تاڵەبانی، کاکەیی ببوونە ئەندامی کۆمەڵە وەك: رفعت بەگ اسماعیل بەگ، حسین بەگ، اسماعیل بەگ، محمد خورشید داودی، شیخ عزالدین أفندي، شیخ حبیب أفندي، شیخ جمیل أفندي تاڵەبانی، سید خلیل ئاغا، سید سلیمان ئاغا، علی ئاغای کاکەیی.

لە بەڵگەنامەیەکی بەریتانی لە ٢٧/کانونی دووەم/١٩٢٦دا هاتووە، کە کۆمەڵە ئەندامێکی بەناوی حەمید ئەفەندی کوڕی حاجی فەتاح رەوانەی ناوچەی پشدەر کردوە بۆ کۆکردنەوەی زانیاری سیاسیی و سەربازی.

٥٤- کۆمەڵەی زەردەشت:(١١٣)

کۆمەڵە گەنجێکی شۆڕشگێڕ لە ساڵی ١٩٢٦ ئەم کۆمەڵەیەیان لە شاری سلێمانی پێکهێنا. کە بەشێوەیەکی نهێنی کاری دەکرد و دژایەتی سیاسەتی بەریتانیای دەکرد لە ئاست کوردستان. بەشێك لە ئەندامانی کۆمەڵە: لە شاری بەغداد بوون، چەند لقێکی لە هەولێر و سلێمانی هەبوە و (مصطفی صائب) سکرتێر بووە.

ئەندامان: شێخ سەلامی شاعیر، شوکت عزمی بەگ بابان، کریم روستم، أحمد عزیز ئاغا، عبدالواحد نوري، عثمان فائق، شیخ محمود، فؤاد مەستی. ئەندام بوون. تەمەنی ئەم رێکخراوە تا ساڵی ١٩٢٩ بووە.

٥٥- کۆمەڵەی برایی:(١١٤)

کۆمەڵە لەنێوان ساڵانی (١٩٢٧ _ ١٩٣٣) چالاکیەکانی درێژەی کێشا. ئاکار و مۆرکی ئاینی پێوە دیار بوو، بیروباوەڕەکانی پشتی بە قورئان و پابەندبوون بە بنەماکانی ئیسلامی دەبەست.

خەباتی دەکرد لە پێناو مافەکانی نەتەوەی کورد و چینی هەژار، باوەڕی بە برایی هەبووە بێ جیاوازی لەنێوان کوردان بەهۆی ئاینەوە، هەروەها جەختی لەسەر نەهێشتنی نەخوێندەواری لەناو جەماوەردا دەکردەوە.

لە هەڵوێستەکانی کۆمەڵە هاوکاریکردن لەگەڵ ئەوهێزە عەرەبییانەی کە باوەڕیان بە رەوایی کێشەی کورد هەبووە، هەروەها گفتوگۆکردن لەگەڵ حکومەتی پاشایەتی لە عێراق، ئەگەر ئامادەیی هەبێ بۆ داواکانی گەلی کورد.

٥٦- كۆمەڵەی پشتیوان:[115]

ئەم کۆمەڵەیە بە (کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان)یش ناودەبرا. لەسەر دەستی ژمارەیەك نیشتمان پەروەری کورد لە شاری بەغداد بە شێوەیەکی نهێنی لە ١٠/تموز/١٩٢٧ دامەزرا.

دەستەی سەرکردایەتی کۆمەڵە پێکهاتبوون لە ئەفسەر و پلەدار و فەرمانبەرانی میری. لەوانە:

مصطفی شوقي: سەرۆك.

رشید نجیب سکرتێری یەکەم

احمد خواجە: سکرتێری دووەم

خلف شوقي، امین رەواندوزی: ئەندام

کۆمەڵەی پشتیوان لەماوەیەکی کورتدا چەندین لقی لە شارە جیا جیاکاندا کردەوە، بەڵام لقی موصل لە هەموویان چالاکتر بوو.

یەك لە چالاکیەکانی کۆمەڵە بڵاوکردنەوەی بەیانامەیەك بوو لە تەموز/١٩٣٠ بەسەر ماڵە کوردەکانی بەغداد و لقەکانی دیکەدا، تیایدا داوای بەشداری نەکردنی بوو لە هەڵبژاردنی نوێی عێراق، لەبەر ئەوەی ناتوانن دان بە رژێمێکدا بنێن کە دان بە مافەکانیاندا نەنێت.

٥٧- کۆمەڵەی ئازادی کوردستان:[116]

کۆمەڵە لە کۆتایی بیستەکانی (سەدەی بیستەم) دامەزرا لەلایەن ژمارەیەك نیشتمان پەروەر کە پێکهاتبوون لە: جمال بابان، محمد ئاغای عبدالرحمن ئاغا، محمد بەگ جاف، شیخ جمال تاڵەبانی، اسماعیل بەگ رەواندوزی، حسین حوزنی موکریانی، معروف جیاوك، عارف جیاوك، حازم شەمدین ئاغا... چەند کەسێکی تر.

٥٨- کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان:[١١٧]

ساڵیٚ ١٩٣٠ لە شاری موصل بەشێوەیەکی نهێنی لە سەردەستی کۆمەڵە نیشتمان پەروەرێکی کورد کۆمەڵە دامەزرا. ئامانجەکانی یەکخستنی دڵسۆزان بوو بە مەبەستی بەدیهێنانی مافە رەواکانی گەلی کورد.

لە ئەندامەکانی: محمود جودت، فائق کاکەمین، محمد علی، أمین رەواندوزی.. هتد).

کۆمەڵە پەیوەندی لەگەڵ چەندین کەسایەتی و ناودارانی ئەو سەردەمەی کردووە وەکو: رفیق حلمی، أحمد خواجە، احمد فخری، بە مەبەستی کردنەوەی لق بۆ کۆمەڵە لە ناوچەکانی تری کوردستان.

بەهۆی ئاشکرا بوونی ئەندامانی لە لایەن کاربەدەستانی حکومەت و ئینگلیزەکان، فشار کەوتە سەر ئەندامانی و بووەهۆی دوورکەوتنەوەیان لە یەکتر، بۆیە لەدووای سال و نیوێك لە تەمەنی کۆمەڵە کارەکانی وەستا.

٥٩- کۆمەڵەی یاریدەدەران:[١١٨]

کۆمەڵە لەسەر دەستی ژمارەیەك لە خوێندکارانی کوردی شاری هەولێر دامەزرا لە ١٨/ئایار/١٩٣١ زۆر لە کورە ئاغاو کاربەدەستانی ئەو شارەی لەخۆ گرتبوو. لەلایەن (جلال نوری)یەوە سەرکردایەتی دەکرا.

ئامانجی کۆمەڵە بڵاوکردنەوەی بیری کوردایەتی و پێشخستنی زمانی کوردی بوو. یەك لە کارەکانی کۆمەڵە پێشکەشکردنی یاداشتێك بووە بۆ گەورە بەرپرسێکی حکومەتی عێراق لە ماوەی سەردانەکەی بۆ شاری هەولێر، تیایدا داوای چاککردنی باری ناوچە کوردییەکانی کردوە.

٦٠- یانەی سەرکەوتن:[١١٩]

کوردە ناودارەکانی شاری بەغداد بەدەست پێشخەری معروف جیاووك لە بەرواری ٩/شوبات/١٩٣٠ داواکارییەکیان بۆ وەزارەتی ناوخۆی عێراق بەرزکردەوە، داوای مۆڵەتی فەرمیان کرد بۆ دامەزراندنی یانەیەك بەناوی یانەی ـ سەرکەوتن ـ وەزارەتی ناوخۆ لە ٢٠/ئایار/١٩٣٠ رەزامەندی دەربڕی لەسەر داواکاریەکە.

لــه رۆژی ٣٠/ئایــار/١٩٣٠ لــه ئاهــەنگێکی فراوانــدا یانــەی ســەرکەوتن کرایــەوە. لــە هەڵبژاردنێکی ئازادانە دەستەی بەڕێوەبردنی یانەکە بەم جۆرە دیاری کرا:

ابراهیم حیدری: سەرۆك

معروف جیاوك: معتمد

ئەندامان: محمد أمـین زكـي، محمـود جـودت، أحمـد ئاغـا كركـوكي، عبـدالله لطفـي، خلـف شوقي داودي، محمد عارف أفندي.

ئامــانجی یانەکــە: پێشکەشــکردنی خزمــەتگوزاری بــۆ ئــەو کوردانــەی ســەردانی شــاری بەغدادیان دەکرد.

لە پێڕەوی ناوخۆی یانەی سەرکەوتندا هاتبوو کە یانە لەگەڵ سیاسەتدا تێکەڵاو نابێت، بەڵام بەتێپەڕبوونی کات و هاتنە ناوەوەی ئەندامانی تازە، کار بـەو پێـڕەوە نـەکرا و بـەلای کاری سیاسەت لایدا. هەر بۆیە کەوتە یارمەتیدانی کۆمەڵەی خۆیبـوون، هـەروەها هەوڵیـدا بۆ یەکخستنی خەباتی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان لەنێوان بادینـان و سـۆران. ئـەم یانەیە ماوەیەکی درێژ لە چالاکیەکانی بەردەوام بوو.

٦١- کۆمەڵەی لاوان:[١٢٠]

کۆمەڵە لە ساڵی (١٩٣٠) لەلایەن چەند خوێندکارێکی کورد لە پەیمانگاکانی بەغـداد و بـە هاوکاری چەند رۆشنبیرێك دامەزرا.

ئامانجە ئاشکراکانی، بوارەکانی رۆشنبیری و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی بووە، هیچ ئامـانجێکی سیاسی نەگرتۆتە خۆی. چـالاکیەکانی زیـاتر لـەناو خوێنـدکارانی کـورد بـووە بـە مەبەسـتی خزمــەتکردنی رۆشــنبیری کــورد، کۆمەڵــە لەلایــەن محمــد أمــین زکیــەوە ئاراســتە دەکــرا. گۆڤارێکی هەبووە بەناوی ـ دیاری لاوان ـ چەند بابەتێکی ئەدەبی و هـۆنراوەیی نیشـتمانی تیادا بڵاو کراوەتەوە.

لە نووسەرەکانی ئەم گۆڤـارە (ابـراهیم أحمـد، حامـد فـرج، شـاكر فتـاح، فاضـل تاڵـەبانی، حاجی قادر، گۆرانی شاعیر).

٦٢- کۆمەڵەی برایەتی:[١٣١]

کۆمەڵە لە ساڵی ١٩٣٧ لە شاری سلێمانی دامەزرا بە سەرۆکایەتی (شیخ لطیف شیخ محمود) چالاکیەکانی درێژەی کێشا تا ساڵی ١٩٤٣. کۆمەڵەیەکی سیاسی بوو، ئامانجی رزگار کردنی کورد و کوردستان بوو، سنوری چالاکیەکانی شاری سلێمانی تێپەڕ نەکردوە.

ئەوانەی پەیوەندییان بە کۆمەڵەی برایەتی هەبووە: محمود صدیق شاوەیس، اسماعیل حقی شاوەیس، مصطفی حمەبۆر، محمد سعید بەگ، عزت مەلا سعید کابان، شیخ لطیف دانساز، مەلا سعید خانقا، مەلا جلال حیدري، أحمد شکری، محمود احمد، محمد أمین مەنگوری، ماجد مصطفی، کریم زەند).

کۆمەڵە چالاکیەکی فراوانی هەبووە لە پشتگیریکردنی بزووتنەوەکەی شێخ محمود.

٦٣- کۆمەڵەی ئەستێرەکانی نازی:[١٣٢]

کۆمەڵەیەکی کوردی نهێنی بوو لە ناوەڕاستی ساڵانی سییەکان دامەزرا، چەند ئەفسەرێکی کوردی ناو سوپای عێراقی گرتبووە خۆی، لەوانە: عبدالعزیز یامولکی، (رائد) محمد خورشید، (لواء) محمد أمین العمری، (فەرماندەی تیپی موصل).

بەپێی بۆچوونی نووسەری کتێبی (موسوعة الاحزاب العراقیة) کۆمەڵە نەخشەی پلانی تیرۆرکردنی ـ فریق ـ بکر صدقی دارشت و جێبەجێی کردوە لە فرۆکەخانەی موصل.

٦٤- کۆمەڵەی لاوانی کورد:[١٣٣]

لە ساڵی ١٩٣٥ کۆمەڵە دامەزراوە لەلایەن: ابراهیم أحمد: فاضل تاڵەبانی، عارف تاڵەبانی، شاکر فتاح، بهاءالدین عارف، عبدالرحمن عبدالله، شیخ رؤوف شیخ محمود.

سەرەتا چالاکیەکانی بەشێوەیەکی نهێنی بەڕێوە دەچوو، دوای چەندین کۆبونەوە ئەو ناوانەی سەرەوە داواکارییەکیان بۆ وەزیری ناوخۆ (عبدالعزیز القصاب) بەرزکردەوە بە مەبەستی وەرگرتنی مۆڵەتی فەرمی.

بەڵام کارڕاییە یاساییە پیادە کراوەکان لەو سەردەمە بۆ وەرگرتنی ڕەزامەندی فەرمی کارێکی ئاسان نەبووە، بۆیە دامەزراندنی کۆمەڵە و بەردەوامبوونی سەرکەوتوو نەبوو.

ئامانجەکانی کۆمەڵەش بریتی بوو لە بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری کوردی و زیندوکردنەوەی باری کۆمەڵایەتی و زانستی لە کوردستانی عێراق.

٦٥- کۆمەڵەی کورد:(١٢٤)

رێکخراوێکی سیاسی کورد بوو، کە لە ساڵی (١٩٣٥) بەدەست پێشخەری (محمود ئازادی) دامەزرا کە مامۆستا بوو لە ئامادەیی کەرکوك. کۆمەڵە چەندین کەسی تر ئەندامی بوون وەك: حمە طابو، مجول خیات، احمد خانم، فاضل عرفان، حمە سعید، فوزي کاکە، عزیز شالی، حسین بازیانی، نوری احمد طاهر، حسین شیخ معروف بەرزنجی، مصطفی گولانی، عبدالله توفیق جوهر، نوری شاوەیس، جمال بابان، محمد عبدالرحمن، جمال تاڵەبانی، رەئوف جلال، محمد بەگ جاف.

زۆرترین کارەکانی کۆمەڵە پێشکەشکردنی شانۆو پێکهێنانی تیپە موسیقیەکان بوو، هەروەها بەشداریکردن لە هەموو خۆپیشاندانە نەتەوەییەکان و زیندوکردنەوەی جەژنی نەورۆز بوو.

٦٦- کۆمەڵەی دارکەر:(١٢٥)

دەربارەی مێژووی دامەزراندنی کۆمەڵەی ـ دارکەر ـ جیاوازی لەنێوان مێژوونووسان هەیە، هەندێ دەڵێن کە لە ئەیلولی (١٩٣٧) دامەزراوە، بەشێکی دیکە بڕوایان وایە کە لە مانگی تشرینی دووەمی ١٩٣٨ دامەزراوە.

گەشەکردنی هۆشیاری نەتەوەیی لەناو جەماوەری کورد، بەتایبەتی چینی رۆشنبیر کە ئاواتیان دوارۆژێکی یەکسان بوو بۆ کورد وەك گەلانی تر، هۆی سەرەکی بوو بۆ دامەزراندنی کۆمەڵە. هۆشیاری و هەستی نەتەوایەتی هانی کۆمەڵە خوێندکارێکیدا کە ئەم هەوڵە بدەن بەتایبەتی سەردەمی دامەزراندنی کۆمەڵە سەردەمی بزووتنەوەی ئازادیخوازانەی گەلان و رابوونی نەتەوایەتی بوو.

هەروەك دەربارەی مێژووی کۆمەڵە جیاوازی بیرورا هەیە، هەروەها لەسەر شوێنی دامەزراندنی جیاوازی هەیە.

بۆچوونێك هەیە دەڵێ ئەم کۆمەڵەیە لە شاری هەولێر دامەزراوە لەسەر دەستی یونس (دڵداری شاعیر) و نورالدین بهاءالدین و مستەفا عوزیری و فتاح عبدالجبار و موسی صمد و روستم عبدالجبار.

بیروورایەکی تر هەیە دەڵێ: کۆبونەوەیەکی نهێنی لە ماڵی (برهان حامد) خوێندکاری ئامادەیی کەرکوك لە گەڕەکی (بەگلەر) بەسترا. ئەوانی ئامادەی کۆبونەوەکە بوون: یونس رؤوف، برهان حامد جاف، کاکە حمە خانقاە، مکرم تاڵەبانی.

لەو کۆبونەوەیە یونس رؤف وتارێکی پێشکەش بە ئامادەبووان کرد دەربارەی هەلومەرجی کوردستان و ئەو هۆکارانەی پێویست بە دامەزراندنی کۆمەڵە دەکات.

زۆری نەبرد ژمارەیەکی زۆر لە خوێندکار و ئەفسەرانی ناو سوپای عێراق پەیوەندیان بە لقەکانی کۆمەڵە کرد لە شارەکانی وەك: خانەقین، سلیمانی، هەولێر، کەرکوك، کفری، کۆیە، بەغداد، چەمچەماڵ.

کۆمەڵە هیچ پێڕەوێکی ناوخۆو بڵاوکراوەی نوسراوی نەبووە لە ترسی ئەوەی نەك بکەوێتە بەردەستی کاربەدەستانی حکومی.

٦٧- حزبی هیوا:[١٣٦]

بەڕێز مکرم جمال تاڵەبانی لە چاوپێکەوتنێکدا دەڵێ:

دامەزراندنی حزبی هیوا بۆ ساڵی ١٩٣٧ دەگەڕێتەوە لە شاری کەرکوك، بەناوی ـ رێکخراوی دارکەر ـ کە ناوی رێکخراوێکی ئیتالی بوو، بانگەوازی بۆ یەکگرتنی ئیتالیا دەکرد، پاشان بەهۆی گەشەکردنی کۆمەڵە، ناوەکەی گۆڕاو بوو بە حزبی هیوا.

لە سەرەتای دامەزراندنیدا ئەندامانی بریتی بوون لە چەند خوێنکارێکی کورد لە ئامادەیی کەرکوك.

لە دیمانەیەکدا لەگەڵ خوالێخۆشبوو (مصطفى نەریمان) کە یەك لە ئەندامانی حزبی هیوا بووە، دەڵێ:

پێویست بوو هەر کەسێك بە ئەندام وەربگیرێ سوێند بخوا بە ئامادەبوونی دوو ئەندامی تر لە ئەندامە کۆنەکان، هەروەها دەڵێ: لەناو ئەندامە ناسراوەکانی حزب:

محمد قەرەداغی، عبدالقادر زەنگەنە، وهاب قمبر، عبدالرحمن کریم، طاهر صالح، عطا تاڵەبانی، محمد نجیب تاڵەبانی، أحمد بابان، مصطفى جاف، شوکت جاف، أحمد برا حمە، شیخ أحمد شاکەلی، صابر حاجی فتح الله، ئەم ناوانە هەموویان خەڵکی ناوچەی کفری و خانەقین بوون.

ئەندامبوون لەناو حزبی هیوا بەو مەرجە بوو کە ئەندام لە سەرەتا سوێندی[١٣٧] حزبی بە قورئان بخوات، لە کاتی سوێند خواردنەکەش دووکەس لە ئەندامە کۆنەکانی حزب ئامادەبن، دروشم و ئاڵای حزب بریتی بوو لە شاخێك بە ڕەنگی سەوز و هەتاوێکی هەڵاتوو لەناو ئاسمانێکی شیندا و لەژێر دروشمەکەدا نوسرابوو (کۆمەڵەی هیوا، بژی کورد و کوردستان). هیوا پرۆگرام و پێڕەوێکی نوسراوی نەبووە، بەڵام هەلگری بەرنامەی هەمان ئەو کۆمەڵە و ڕێکخراوانە بوو کە هیوایان لێ پێکها تبوو.

صالح حیدری لە یاداشتەکانی باسی حزبی هیوا دەکات:[١٢٨]

جێگای سەرهەڵدانی حزبی هیوا شاری هەولێر بوو، کۆمەڵە خوێندکارێك کە هەلگری بیروباوەڕی نەتەوەیی بوون، بڕیاری پێکهێنانی ڕێکخراوێکی ناسیونالستیاندا، سەرەتا ناویان لێنا ـ دارکەر - دامەزرێنەرە سەرەکیەکان ئەمانە بوون:

مصطفی عوزێری، یونس دلدار، جلال قادر، موسی عبدالرحمن، احسان حاجی أحمد، روستم عبدالجبار.

ئەو کەسانە پەیوەندییان بە (رفيق حلمي) کرد بۆ ئەوەی سەرکردایەتی حزب بگرێتە دەست، ئەویش رازی بوو بە مەرجێك سەرکردە و رابەر بێت.

سنوری چالاکی حزبی هیوا فراوان بوو، سنوری عێراقی تێپەڕ کرد و گەیشتە ئێران و تورکیا، پەیوەندی هەبوە لەگەڵ گروپ و لایەنە سیاسیەکانی کورد لەو ناوچانە بۆ ڕێکخستنی کاری سیاسی لەگەڵ یەك.

حزبی هیوا ژمارەی ئەندامانی بەرەو زۆربوون دەرۆیشت، ژمارەیەکی زۆر لە خوێندکار، کاسبکار، ئەفسەرانی ناو سوپا، پارێزەر و ئەندازیار و لە هەموو چین و توێژە جۆراو جۆرەکانی ناو کۆمەڵی لەخۆ گرت.

لەو ئەفسەرانەی لەناو ڕێکخستنەکانی حزب چالاکبوون: شەهید عزت عبدالعزیز، میر حاج مصطفی، شەهید مصطفی خۆشناو، رشید جودت.

کۆمیتەی ناوەندی حزبی هیوا پێکهاتبوو لە:[١٢٩]

رفيق حلمي: سەرۆك.

نوری شاوەیس: جێگری سەرۆك.

یونس دلدار: سکرتێر

ئەندامان: أحمد خانەقا، برهان جاف، مکرم تاڵبانی، مصطفی عوزیری، رشید باجلان، روستم جەباری، فتاح جباری.

[١٣٠]ساڵی ١٩٤٢ حزب هەردوو نوێنەری خۆی (مصطفی خۆشناو، میر حاج أحمد) ڕەوانەی کوردستانی ئێران کرد بە مەبەستی پەیوەندیکردن لەگەڵ بزووتنەوەی کورد لە ئێران و بەهێزکردنی پەیوەندی نێوان هەردوولا، ئەو سەردانانە چەند جارێك دووبارە بۆتەوە.

حزبی هیوا تا ساڵی ١٩٤٣ حزبێکی بەهێز بوو لەسەر گۆڕەپان و لە مێژووی بزووتنەوەی کورددا باشترین ڕێکخستنی هەبووە، سەرەڕای ئەو ڕاستیانە ململانێ و دووبەرەکی ناوخۆ لەناو باڵەکانی حزب گەشەی کردوە دەربارەی زۆر کێشەو بەرنامەو پلانی حزبی. لەڕاستیشدا ناکۆکیەکانی ناوخۆی حزب لەسەر دوو بابەتی سەرەکی بوو:

١- حزب چ ئاراستەیەکە سیاسی بگرێتە بەر لە خەباتی نەتەوەیی و پشت بەکێ ببەستێ؟
٢- ئایا پێویستە حزبی هیوا بە هەموو هێزو تواناکانی هاوبەشی لە راپەڕینەکەی ناوچەی بارزان بکات و سەرکردایەتیەکەی لە ئەستۆی خۆی بگرێ، یان خۆی دوور بگرێت؟

لە مانگی شوبات/١٩٤٤ لە شاری کەرکوك کۆبونەوەی فراوان پێکهات بۆ لێکۆڵینەوە لەو هەلومەرجەی حزب تیایدا دەژیا، لەماوەی گفتوگۆکانی ئەو کۆبونەوەیە ململانێ و ناکۆکیەکانی نێوان باڵەکانی حزب زیاتر قوڵبووەوە لە ئاست ئەو دوو خاڵەی سەرەوەکە ئاماژەی بۆ کرا.

ململانێ و جیاوازییەکان گەیشتنە ئاستێك کەبووە هۆی دووبەرەکی لەناو حزب بەگشتی. لە هاوینی ساڵی ١٩٤٥ بەتەواوی لەیەك هەڵوەشایەوە و بووە چەند بەشێك کە دەکرێت ئاماژە بۆ دوو لایەنی سەرەکی بکرێت:

١- کۆمەڵەی (شۆڕش) کە ڕۆژنامەی شۆڕشیان دەرکرد. سەرکردەکانیان: علی عبداللە، نوری شاویس، جمال حیدەری، صالح حیدەری.
٢- کۆمەڵەی رزگاری کە پاشتر بوونە بەشێك لە (حزبی دیموکراتی کورد) لە عێراق لەو کەسانە:

(جعفر محمد کریم، صدیق الاتروشی، طه محي الدین معروف).

٦٨- لیژنەی ئازادی:[١٣١]

مصطفی بارزانی و هاورێکانی لەماوەی تاقیکردنەوەکانیان و سوودوەرگرتن لە بەسەرهاتەکانی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٤٣، دووای چەندین کۆبونەوە بڕیاریاندا لە ١٥/کانوونی دووەم/١٩٤٥ بەپێکهێنانی لیژنەیەك بەناوی لیژنەی ئازادی. کە بریتی بوون لە:

مصطفی بارزانی: سەرۆك

ئەندامان: محمد قودسی، جلال أمین، مصطفی خۆشناو، عزت عبدالعزیز، عبدالحمید باقر، شیخ سلیمان بارزانی، میر حاج أحمد، مامند مسیح.

ئامانجەکانی لیژنەی ئازادی:

١- ڕزگارکردنی کوردستان لە زۆرداری و چەوساندنەوە.
٢- پێکهێنانی هێزی چەکدار بۆ بەرگریکردن.
٣- کارکردن لە پێناو ڕێککەوتنێکی نیشتمانی گشتی.
٤- دروستکردنی پەیوەندی برایانە لەگەڵ هەموو ڕێکخراو و حزبە کوردستانیەکان.
٥- گەیاندنی دەنگی گەلی کورد بە رای گشتی و عێراقی و جیهانی.
٦- ناوزڕاندن و ئاشکراکردنی سیاسەتی حکومەتی بەغداد دژ بە گەلی کورد. هەروەها داواکردن بۆ جێبەجێکردنی بەندەکانی ڕێککەوتنی ١٩٤٣.

چالاکیەکانی لیژنەی ئازادی:

١- یاداشتێك ئاڕاستەی حکومەتی عێراق کرا دەربارەی جێبەجێکردنی بەندەکانی ڕێککەوتنی ١٩٤٣ و لابردنی ئامادەکاریەکان بۆ هێرش کردنی سەربازی. وێنەیەکی ئەم یاداشتە بە سەر هەموو بالیۆزە بیانیەکان و ڕۆشنبیرانی عەرەب و کورد دابەشکرا.
٢- لە ناوەڕاستی مانگی شوبات/١٩٤٥ مەلا مصطفی بارزانی سەرۆکی لیژنەی ئازادی گەشتێکی بەسەر ناوچەکانی برادۆست و باڵەکایەتی کرد. دوای گەڕانەوەی کۆبونەوەیەك سازکرا لەگەڵ ئەندامانی لیژنەی ئازادی.
٣- بڕیاری پێکهێنانی چەند سەرکردایەتییێکی سەربازی لە ناوچەکانی کوردستان دراوەو بەم جۆرە:

أ- دانانی مصطفی خۆشناو بۆ سەرکردایەتی بەرەی مێرگەسورو ڕەواندوز بە هاوکاری محمد قودسی.

ب- دانانی عزت عبدالعزیز بۆ سەرکردایەتی بەرەی ئامێدی، بە یاریدەدەری عبدالحمید باقر.

ج- دانانی شێخ سلێمان بارزانی بۆ سەرکردایەتی ئاکرێ. ئەفسەرێك یاریدەدەری بێت.

ت- هەموو ئەو سەرکردایەتیانە دەبەسترێنەوە بە سەرکردایەتی گشتی شۆڕش (مصطفی بارزانی).

٦٩- حزبی شۆڕش: [١٣٢]

پاش هەڵوەشاندنەوەی حزبی هیوا باڵی چەپی ئەو حزبە بەسەر چەند گروپێك دابەشبوو. بەشێکیان چوونە ناو حزبی شیوعی باڵی ـ القاعدة ـ ئەوانی رۆژنامەی ـ القاعدة ـ یان دەردەکرد. بەشێکی تریان چوونە ناو رێکخستنەکانی ـ وحدة النضال ـ ئەوانی لە کوردستان بە ـ یەکێتی تێکۆشین ـ ناویان دەرکردبوو.

باڵی (یەکێتی تێکۆشین) پەیوەندی توونديان هەبوو لەگەڵ حزبی هیوا، بۆیە بەشی زۆری رۆشنبیرە چەپەکانی ناو حزبی هیوا پێیان باشبوو لەناو ئەو باڵە جێگای خۆیان بکەنەوە. گفتوگۆیەکی بەردەوام هەبوو لەنێوان باڵی (یەکێتی تێکۆشین) و حزبی شیوعی عێراقی دەربارەی یەکخستنی ریزەکانیان و رێکخستنی سەرکردایەتی لقی کوردستان. پاش چەند کۆبونەوەیەك و لە پایزی ١٩٤٤ سەرکردایەتی باڵی (یەکێتی تێکۆشین)، حزبی شیوعی بۆ کوردستانی عێراقیان پێکهێنا. دەستەی سەرکردایەتی بریتی بوون سکرتێر: صالح الحيدري.

ئەندامان: نافع یونس، علي عبدالله، عبدالكريم توفيق، رشيد عبدالقادر، عبدالحميد محمد، نوري محمد امين).

ئۆرگانی ناوەندی حزب رۆژنامەی ـ شۆڕش ـ بوو، بۆیە ناویان بە ـ شۆڕش ـ دەرکرد. دەربارەی پێڕەوی ناوخۆی حزبی شۆڕش، صالح حیدری بەم جۆرە باسی دەکات: پێڕەوی ناوخۆی حزبی شۆڕش وەك پێڕەوی ناوخۆی هەر حزبێکی شیوعی تر هیچ جیاوازییەکی نەبووە. رێکخستنەکانی لەسەر بنەمای شانە بەندی بووە، پالاوتن بۆ ئەندامیەتی حزب، هەروەها لە بواری ماف و ئەرکەکانی ئەندام و پێڕەوکردنی بنەمای دیموکراتیەتی ناوەندی و دیسپلینی حزبایەتی و هەموو بنەما مارکسیەکانی دیکە لە رێکخستنی ئەم حزبە رەچاوکراوە.

ئامانجەکانی حزبی شۆڕش:

بەربەرەکانێکردنی ئیستعمار و نۆکەرانی، هەوڵدان بۆ نەهێشتنی دەرەبەگایەتی و دابەشکردنی زەوی بەسەر جوتیاران و بەرزکردنەوەی ئاستی ئابوری و رۆشنبیری و تەندروستیان، بەدەست هێنانی مافە رۆشنبیری و ئیدارییەکانی گەلی کورد ، پشتگیری کردنی بزووتنەوەی گەلان لە خەباتیان دژ بە ئیستعمار و فاشیەت.

کارکردن بۆ بەدیهێنانی یەکێتی نەتەوایەتی کورد لەماوەی دووردا، کارکردن بۆ گەشەپێدانی ئابوری و دامەزراندنی پیشەسازییەکان لە وڵاتدا.

٧٠- حزبی رزگاری کورد:(١٣٣)

صالح حیدری لە یاداشتەکانی بەم جۆرە باس لە حزبی رزگاری دەکات:

لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٥، مارکسیە کوردەکان، ئەوانەی دەستیان بە دامەزراندنی حزبی شۆڕش کرد لە کۆتایی ١٩٤٤، بڕیاریاندا بە پێکهێنانی حزبێکی فراوان بۆ ئەو کەسانەی هەڵگری بیروباوەڕی ناسیۆنالستی پێشکەوتنخوازن.

بارودۆخەکە لەبار بوو بۆ جێبەجێکردنی ئەو کارە، بەتایبەتی کاتێ حزبی هیوا بووە دوو باڵی جیا لەیەك.

لە شوباتی/١٩٤٥ حزبی رزگاری کورد دامەزرا، ئەو کەسانەی رۆڵی سەرکردایەتیان هەبوو لەم حزبە: صالح حیدری، نافع یونس، نوري شاويس، نوري محمد امین، د. جعفر محمد کریم، رشید باجلان، طه محي الدين معروف.

حزب رۆژنامەیەکی دەرکرد لەژێر ناوی ـ رزگاری ـ وەك ئۆرگانێکی ناوەندی(١٣٤). ئەنجومەنی دامەزرێنەری حزب بەیاننامەیەکی دەرکرد و تیادا ئامانجە دوور و نزیکەکانی روونکردەوە، لەو خاڵە گرینگانەی لە بەیاننامەکەدا هاتبوو:

١- هەوڵدان بۆ دروستکردن و بەهێز کردنی پەیوەندییەکان لەگەڵ حزب و کۆمەڵە کوردییەکان لە دەرەوەی عێراق و یەکخستنی ریزەکانیان بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی مافی چارەی خۆنووسین بۆ گەلی کورد.

٢- رزگارکردنی کوردستان و خەبات لە پێناو رزگارکردنی عێراق لە ئیستعمار و هێنانە دیی حوکمی زاتی بۆ گەلی کوردستانی عێراق.

٣- هەوڵدان بۆ چاکسازییەکی فراوان بۆ کێشە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و رۆشنبیریەکان بە هێنانەدی مافە دیموکراسیەکان و بەرزکردنەوەی باری کشتوکاڵ و

پیشەسازی و بڵاوکردنـەوەی زانسـت و زینـدو کردنـەوەی مێـژووی ئـەدەبی کـوردی و بـەکارهێنانی زمـانی کـوردی لـە هـەموو دامـەزراوە فەرمیـەکان و خوێنـدنگاکانی کوردستان.

٤- کارکردن بۆ روونکردنەوەی کێشەی کورد لە بەردەم گەلانی جیهان[١٣٥].

حـزب رۆڵێکـی باشـی بینـی لـە بزووتنـەوەی نیشـتمانی، بەرزکردنـەوەی یاداشـت و داواکارییـەکان بـۆ ئەنجومەنـە نێودەولەتیـەکان و کـۆنگرە جیهانیـەکان دەربـارەی مافـەکانی گەلی کورد.

تەمـەنی ئـەم حزبـە لەیـەك سـاڵ و نیـو زیـاتر تێپـەڕی نـەکرد، ئەگەرچـی زۆربـەی سەرکردەکانی ئەم حزبە بیروبۆچوونی چەپیان هەبووە، بـەڵام مـۆرکێکی نەتـەوەیی پێـوە دیار بووە و هەوڵی گەشەپێدانی هەستی نەتەوەییان داوە بۆ کورد.

ئەم ناوانەی خوارەوە بەشێکن لە کادیرە پێشکەوتووەکانی: عونی یونس، عاصم حیـدری، عمـر عثمـان، فـائق نـادر، مـیرزا عبـدالکریم، رشـید عبـدالقادر، أنـور حسـین دزەیـی، جمـال حیدری، عزیز محمد، مجید رؤف، یونس یحی، علي فتاح دزەیی، حمید عثمان، رسول محمـد امین.

٧١- کۆمەڵەی منەوەران:[١٣٦]

ژمارەیـەك لـە رونـاکبیر و هـەڵگرانی بـیری نەتـەوەیی لـە کۆیـە، خولیـای دامەزرانـدنی کۆمەڵەیەکی سیاسی بوون کە بتوانن لە چوارچێوەیدا درێژە بە خەباتی نەتەوایەتی خۆیان بدەن. لە ئەنجامـدا توانیـان لـە سـاڵی (١٩٣١)دا کۆمەڵـەی منـەوەران دابمـەزرێنن کـە خـەڵکی کۆیە پێیان دەوت کۆمەڵەی رۆشنبیران، دواتر بووە بەشێك لە کۆمەڵەی لاوان، کە بنکەکـەی لە شاری بەغداد بوو.

کۆمەڵەی منەوەران ژمارەیەك کەسایەتی نیشـتمان پـەروەری کۆیـەی گرتـە خـۆ، لەوانـە: کاکە زیاد، زکي أحمد هەناری، طاهر توفیق، سابیر اسماعیل، عوسمان عونی، سید احمد مەلا ولی، لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری تریش کە ئەندام بوون لەم کۆمەڵەیە، کە بـە گشـتی پەرۆشـی مەسەلەی نەتەوەیی کورد بوون.

٧٢- پارتی دیموكراتی كوردستان. عراق:

یەكەم كۆنگرەی دامەزراندنی حزبی دیموكراتی كورد (سەرەتا بەم ناوە دامەزرا)[١٣٧] لەبەرواری ١٦/ئاب/١٩٤٦ لە ماڵی (سعید فهیم) بە شێوەیەكی نهێنی لە شاری بەغداد بەسترا ، لە كۆنگرە (٣٢) ئەندام ئامادەبوون كە نوێنەرایەتی حزبی رزگاری و حزبی شۆڕشی هەڵوەشاوەیان دەكرد لەگەڵ چەند كەسانێكی بێ لایەن و ئامادەبوونی (ابراهیم احمد) بەرپرسی لقی سلێمانی پارتی دیموكراتی كوردستانی ئێران وەك چاودێرێك.

ئامادەبووان گفتوگۆیان لەسەر پرۆگرام و پێڕەوی ناوخۆی حزب كرد كە پێشتر ئامادە كرابوو، پاش چەند دەسكارییەك بە كۆی دەنگ بڕیاری لەسەر درا.

لە دانیشتنی كۆتایی كۆنگرە هەڵبژاردنی ئەندامانی كۆمیتەی ناوەندی ئەنجامدرا، (١٥) كەس بۆ ئەو ئۆرگانە هەڵبژێردرا، كە ئەمە ناوەكانیانە:

١- مصطفى بارزانی، سەرۆك. (خوالێخۆشبوو ئەو سەردەمە ئامادە نەبوو لە خەباتی چەكداری بوو)
٢- شیخ لطیف شیخ محمود: جێگری یەكەمی سەرۆك.
٣- كاكە زیاد ئاغا: جێگری دووەمی سەرۆك.

ئەندامان: همزه عبدالله، میر حاج احمد، د. جعفر عبدالكریم، علی عبدالله، صالح یوسفی، عبدالكریم توفیق، رشید باجلان، رشید عبدالقادر، عونی یوسف، مەلا حكیم خانقینی، طه محي الدین معروف، مصطفى خۆشناو.

ئەندامانی یەدەگ: عبدالصمد محمد.

دەستەی مەكتەبی سیاسی بەم جۆرە دیاریكرا:

همزه عبدالله. سكرتێر.

د. جعفر عبدالكریم، علی عبدالله، عبدالكریم توفیق، رشید عبدالقادر (ئەندامان).

حزب رۆژنامەی ناوەندی بەناوی ـ رزگاری ـ دەركرد.

بە بۆچوونی بەڕێز كاظم حبیب ئەم حزبە پێكهاتبوو لە سێ ڕەوتی هێزی سیاسی كە كاریگەریان بەسەر بزووتنەوەی كورد هەبووە لەو سەردەمە. ئەو سێ ڕەوتەش بریتی بوون لە:

١- ڕەوتی ماركسی: كە بریتی بوون لەو كادیر و ئەندامانەی ناو رێكخراوی شۆڕش و خۆیان هەڵوەشاندەوە.

٢- ڕەوتی ناسیۆنالستی: بریتین لەو کەسانەی لەناو حزبی ڕزگاری کورد کاریان دەکرد و خۆیان هەڵوەشاندەوە.
٣- ڕەوتی عەشائری: ئەوانی ڕابەرایەتی خەباتی گەلی کوردیان کردوە لەماوەی پاش جەنگی جیهانی یەکەم. وەك بنەماڵەی بارزانی و بنەماڵەی شیخ محمود.

پارتی لە ساڵی ١٩٥٣ لە شاری کەرکوك سێیەمین کۆنگرەی بەست، لەو کۆنگرەیە چەندین بڕیار درا کە بەشێکی بوونە هۆی ناکۆکی، بەتایبەتی پەسەند کردنی تیۆری مارکسیزم ـ لینینزم ـ گرینگترین ئەو بڕیارانەی دران:

١- گۆڕینی ناوی حزب لە حزبی دیموکراتی کورد بۆ پارتی دیموکراتی کوردستان.
٢- پێڕەوکردنی پارتی بۆ بیروباوەڕی مارکسی لینینی.
٣- گۆڕینی ناوی ڕۆژنامەی حزب لە ڕزگارییەوە بۆ خەبات.
٤- دامەزراندنی ڕێکخراوە جەماوەرییە دیموکراسیەکان لەژێر چاودێری حزب(١٣٨).

هەوەها بڕیاری دەرکردنی همزە عبداللە وەك سکرتێری حزب و دانانی ابراهیم احمد لە جێگاکەی وەك سکرتێری پارتی.

دوای شۆڕشی ١٤/تموز/١٩٥٨ سەرۆکی حزب مصطفی بارزانی گەڕایەوە بۆ عێراق پاش (١٢) ساڵ لە دەربەدەری لە یەکێتی سۆڤیەت.

لەو ماوەیەدا پارتی تواناکانی خۆی بەکارهێنا بۆ پاڵپشتی کردنی شۆڕش و سەرکردایەتیەکەی هەر لەم ماوەیەدا ململانێ و ناکۆکیەکان لەناو حزب سەری هەڵدا دەربارەی ئاڕاستە سیاسی و هزرییەکان بەتایبەتی لەنێوان ئەندامانی مەکتەبی سیاسی و سەرۆك بارزانی کە چەندین کێشەی سیاسی گشتی پەیوەندار بە عێراق لە ئارادا بووە.

لە مانگی ئەیلولی/١٩٦١ حزب بڕیاری خەباتی چەکداری لە کوردستانی عێراق ڕاگەیاند، وەك ناڕەزاییەك بەرامبەر بەو سیاسەتە نوێیەی ڕژێم و جێبەجێ نەکردنی بەڵێن و داواکاریەکان دەربارەی مافەکانی گەلی کورد، ئەم بڕیارە خەباتی پارتی خستە قۆناغێکی نوێوە(١٣٩).

دەکرێ ئاماژە بۆ گرینگترین ناکۆکیەکانی ناوخۆی پارتی بکرێت لە ساڵی ١٩٦٤ کە باڵێکی مەکتەبی سیاسی جودا بۆوە و ئەو جیابونەوە تا ساڵی ١٩٧٠ درێژەی کێشا کە لەو ماوەیەدا شەڕی چەکداری و ململانێی سیاسی لەنێوان هەر دوولا ڕوویدا(١٤٠).

پارتی دیموکراتی کوردستان ڕۆڵێکی سەرەکی هەبووە لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد و خەباتی چەکداری بە درێژایی ساڵانی ١٩٦١ تا ڕۆژانی ڕاپەڕین لە بەهاری ١٩٩١ و

پاشان سەرکەوتن بەسەر رژێمی صدام حسین و بە هێنانەدی سیستمی فیدرالیەت و دامەزراندنی حکومەت و پەرلەمانی هەرێمی کوردستان.

پارتی لە ماوەی تەمەنیدا (١٣) کۆنگرەی گشتی بەستووە. کۆنگرەی (١٣) لە مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی/٢٠١٠ بەسترا. لەو کۆنگرەیە نزیکەی (١٥٠٠٠) نوێنەر ئامادەی بوون. لە رۆژانی دوای کۆمیتەی سەرکردایەتی هەڵبژێردرا و بەم شێوەیە:

١- مسعود بارزانی: سەرۆك
٢- نێچیرڤان بارزانی: جێگری سەرۆك

کۆمیتەی ناوەندی، (٥١) ئەندام:

مسرور بارزانی، سداد مصطفی بارزانی، کریم شنگالی، یوسف ادریس بارزانی، رۆژ نوری شاوەیس، هوشیار زێباری، فاضل میرانی، نزهت خالد دۆڵەمەری، نەوزاد هادی، بیان سامی عبدالرحمن، قادر قاچاغ، کمال کەرکوکی، صلاح دەلۆ، ئازاد بەرواری، ئاراس حەسۆ میرخان، سیروان صابر بارزانی، سەربەست لەزگین، علی حسین سورچی، کاکەمین نجار، نوری حمە علی، چنار سعد عبدالله، پشتیوان صادق، هێمن هەورامی، عبدالخالق باپیری، رمزی شعبان، فریدون جوانرۆیی، زعیم علي، دیاری حسین، رێبوار یەلدا، دڵشاد شهاب، جعفر ابراهیم، عارف طیفور، یونس رۆژبەیانی، سەربەست أتروشی، ساسان عونی، هیوا أحمد مصطفی، ادهم بارزانی، محمد محمود ئێزدی، علی عونی، محمود محمد، خەسرەو گۆران، عبدالمهیمن بارزانی، محمد هەرکی، علی تەتەر، أحمد کانی، عزالدین بەرواری، سفین دزەیی، نجاة علي فاتم، شیرین ئامێدی، ئەڤین هروری، نازەنین محمد وەسو.

هەروەها (٩) کەسی وەك ئەندامی یەدەك هەڵبژێردران.

٧٣- کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد ـ لقی کوردستانی عێراق:[١٤١]

لە ١٦/ئاب/١٩٤٢ کۆمەڵەیەکی بچووك لە روناکبیران و کاسبکارانی شاری مەهاباد کە ژمارەیان (١٥) کەس دەبوو، کۆبونەوە بە مەبەستی پێکهێنانی رێکخراوێکی سیاسی بەناوی (کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد)، لەم کۆبونەوەیە نوێنەرانی حزبی هیوا: میر حاج احمد و مصطفی خۆشناو ئامادەبوون. پەیوەندییەکانی نێوان سەرکردایەتی کۆمەڵەو کوردی عێراق بەتایبەتی حزبی هیوا بەردەوام بوو. هەر بەهۆی ئەو پەیوەندییانە و لەدوای هەڵسەنگاندنی بارودۆخی کوردستان، کوردی عێراق پەیوەندیان بە کۆمەڵەوە کرد، هەوڵدرا

لە سلێمانی لقێکی کۆمەڵە دروست بکرێت، بۆ ئەم مەبەستە پەیوەندی بە ژمارەیەك ڕۆشنبیر و نیشتمان بەروەر کرا.

لە مانگی ئاب/١٩٤٤ نزیکەی (١٥) کەس لە شاری سلێمانی لەماڵی (اسماعیل حقی شاوەیس) کۆبونەوە، لەم کۆبونەوەیە (لقی کوردستانی عێراق)ی کۆمەڵە دروست بوو، دەستەی کارگێڕی (٥) کەس بوون و ابراهیم احمد بە بەرپرس هەڵبژێردرا.

بەرنامە و پێڕەوی ناوخۆیان هەمان بەرنامە و پێڕەوی ناوخۆی کۆمەڵە بوو لە شاری مەهاباد. چالاکیەکانی ئەم لقە فراوان بوو گەیشتە شارەکانی کەرکوك، کفری، شەقلاوە، ڕەواندوز، بەغداد و موصل.

لە ئەندامە چالاکەکانی لقی کۆمەڵە: فائق بێکەس، صدیق شاوەیس، محمد علی مەدهۆش، صالح رشدی، عەتا تاڵەبانی، حسین خانقا، سعید محمد (تەتەر). چالاکیەکانی بە نهێنی بەڕێوە دەچوو، پەیوەندی لەگەل حزبە کوردییەکانی عێراق بەردەوام بوو.

کۆمەڵە گۆڤارێکی بەناو ـ نیشتمان ـ لە شاری مەهاباد دەرکرد و ژمارەکانی دەگەیشتە سلێمانی. ژمارەیەك ئافرەتی کورد بەشداری چالاکیەکانی کۆمەڵەیان دەکرد وەك: ناهیدە شیخ سەلام، نعیمە أحمد. دوای ڕوخاندنی کۆماری مەهاباد، ئەم لقە تێکەڵی پارتی دیموکراتی کورد بوو لە عێراق ساڵی ١٩٤٧.

بەشی دووەم

حزب و ڕێکخراوە سیاسیەکان
لە دوای ١٤/ تموز/١٩٥٨

بارودۆخی سیاسی عێراق دوای ١٤/تەمموز/١٩٥٨

لە ١٤/تەمموزی/١٩٥٨ شۆڕشێکی چەکداری بەرپابوو، بەهۆیەوە رژێم گۆڕانی بنچینەیی بەسەرداهات و بووە رژێمێکی کۆماری جیاواز لە رژێمی پێشوو، دەسەڵات کەوتە دەست ئەفسەرانی بزووتنەوەی ئازادیخواز، سەرکردەی بزووتنەوەکە عبدالکریم قاسم، بوو بە سەرۆك وەزیران و فەرماندەی گشتی هێزە چەکدارەکان.

بەرپابوونی ئەو شۆڕشە، کە هۆکاری زۆری هەبوو، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخە گەندەڵ و دواکەوتووەی وڵات لەرووی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسییەوە.

رژێم لە سەردەمی عبدالکریم قاسم چەند دەسکەوتێکی بەدەست هێنا، بڕیاریدا لە یەکێتی عەرەبی نێوان ئەردەن و عێراق، هەروەها لە پەیمانی بەغداد بکێشێتەوە، یاسای ژمارە (٨٠)ی دەرکرد بۆ رزگارکردنی خاکی عێراق لە دەست کۆمپانیا بیانییەکانی نەوت و ئازاد کردنی بەندکراوە سیاسییەکان، یاسای عەشایەری هەڵوەشاندەوە. هەروەها پێکهێنانی حکومەتێکی نیشتمانی کە نوێنەری زۆر لایەنی سیاسی بەشداری تیادا کرد، لەگەڵ بەستنی پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ وڵاتانی سۆسیالست و بێ لایەن.

خەبات و تێکۆشانی جەماوەر لەسەردەمی کۆماری چەندین ئامانجی هەبووە، کە دەکرێ لە سێ خاڵی سەرەکی کورت بکرێنەوە:

١- دەستەبەرکردنی ئازادی و ژیانی دەستووری لە وڵات لەسەر بنەمای دیموکراسیەت و مافەکانی مرۆڤ و دابین کردنی مافی کەمە نەتەوایەتییەکان بەتایبەتی گەلی کورد.
٢- دەرامەتە ئابورییەکان بەتایبەتی نەوت بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەت، هەروەها چارەسەرکردنی کێشەی زەوی و زارو نەهێشتنی رژێمی دەرەبەگایەتی.
٣- سەروەری و سەربەخۆیی عێراق و پیادەکردنی سیاسەتێکی بێ لایەن.

لێرەدا پێویست دەکات ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە دەسەڵات لە دوای ١٤/تەمموزی/١٩٥٨ پێکهاتەیەکی جیاواز بوو لەرووی هزری و ئاراستەی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە، ژیانی سیاسی لە عێراق گۆڕانکاری بەسەرداهات، ئەو حیزبە سیاسیانەی لە پێش ساڵی ١٩٥٨دا هەبوون، زۆربەیان حیزبی بۆرجوازی و هەڵگری ئاراستەیەکی لیبرالی بوون و لە رێگای کاری سیاسی ئاشتیانەوە هەوڵیان دەدا بگەنە دەسەڵات. سەرکردەکانیان بەزۆری لە سیاسەتمەدار و رۆشنبیران و سەرۆك عەشیرەت و گەورە بازرگانان بوون. بەڵام ئەو حیزبانەی پاش

١٤/تەموزی/١٩٥٨ دروست بوون، زۆربەیان ئاڕاستەیان ناسیۆنالستی و چەپ و ئیسلامی بوون، کـارتێکراو بـوون بـەو ئەزموونانـەی لـە وڵاتـانی دەرەوە روویـدەدا بـێ رەچـاو کردنـی تایبەتمەندی بارودۆخی عێراق تا رادەیەکی زۆر.

ژیانی سیاسی و حیزبی لە سەردەمی رژێمە کۆمارییەکان بەم خەسڵەت و ئاکارانە دەناسرێن:

١- دەسەڵات تاك رەوانە لەلایەن سەرکردەکانەوە بەڕێوەدەچوو، بزووتنەوەی نیشتمانی لە عێراق لەناو ململانێ و ناکۆکیەکی توندا بوو.
٢- عبدالکریم قاسم خودی خۆی سەرکردەیەکی پاك و نیشتمان پەروەر بووە.
٣- بەربەرەکانی و ململانێی توند کەوتۆتە نێوان رژێمی کۆماری لە عێراق و رژێمە عەرەبییەکان، لەو ململانێ و ناکۆکییانە حزبەکان رۆڵیان هەبووە.
٤- عێراق لەو سەردەمەدا بەرەو رووی زنجیرەیەك کودەتای سەربازی بۆتەوە، کە نیشانەی دەستێوەردانی سوپایە لە سیاسەت، وەك کودەتای ٨/شوباتی/١٩٦٣ و دواتر کودەتاکەی عبدالسلام عارف بەسەر حزبی بەعس و زنجیرە کودەتایەك کە سەرکەوتو نەبوونە تا دەگاتە ١٧/تەموزی/١٩٦٨.
٥- ئۆپۆزسیون لەناو عێراق بەهێز بووە و پەنای بردۆتە بەر راپەڕینی چەکداری چ لە کوردستان بێت یان لە باشوور، بەڵام لە دەرەوەی عێراق لاواز بووە.
٦- لێرەدا پێویست دەکات ئاماژەیەکی تایبەت بۆ سەردەمی رژێمی صدام حسین بکەین و بڵێین کە پەیوەندی و هەڵسوکەوتی رژێم بەرامبەر بە حیزبە سیاسییەکان و ئۆپۆزسیون بەتایبەتی سیاسەتێکی نا شارستانی بووە. ئەو سیاسەتە بریتی بووە لە هەڕەشە و کوشتن و تیرۆر کردن و بەکارهێنانی دەزگا ئەمنییەکان و سوپا بۆ دژایەتی ئەو حیزبانە، هەروەها بەکار هێنانی شێوازی چەواشەکاری بە دروستکردنی حیزب و رێکخراوی کارتۆنی تەنها بۆ مەبەستی پڕوپاگەندەی سیاسی و بۆ شێواندنی راستییەکان لەبەردەم کۆمەڵانی خەڵکدا.
٧- لەدوای راپەڕینی بەهاری ١٩٩١ لەلایەن جەماوەرەوە، لە سەرانسەری عێراق دژ بە رژێمەکەی صدام حسین، دامرکانەوەی ئەو راپەڕینە توندوتیژی و کوشتن و لەناو بردن و سوتاندنی زۆری بەدواداهات.

ئۆپۆزسیون چالاکییەکانی لە دەرەوەی عێراق و لەو بەشەی هەرێمی کوردستان کە دەسەڵاتی رژێمی بەسەردا نەمابوو، زۆر گەشەی کرد، ژمارەیەکی زۆر رێکخراو و بەرەی سیاسی پێکهات، کە توانیویانە پشتگیری و لایەنگیری زۆر ناوەندی نێودەوڵەتی بۆ لای خۆیان بەدەست بێنن، تا مانگی نیسانی ٢٠٠٣ کە لە ئەنجامی هێرشی سوپای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا رژێم رووخاو ئۆپوزسیون بە هەموو لایەنەکانەییەوە گەڕانەوە ناو عێراق و کاروباری سیاسی وڵاتیان گرتە دەست.

١- بزووتنەوەی پشتیوانانی ئاشتی (أنصار السلام):[١٤٢]

ئەم بزووتنەوەیە لە سەرتای پەنجاکان لە شاری بەغداد دامەزراوە، یەکەم کۆنگرەی خۆی لە ساڵی ١٩٥٤ بەست، بەڵام لەلایەن دەزگا ئەمنییەکانی دەسەڵات وەك رووکارێکی کۆمۆنیستی تەماشا دەکرا، بۆیە ئەندامانی تووشی لێپرسینەوە و گرتن و چاودێری بوون.

دوای ١٤/تەموزی/١٩٥٨ و گەڕانەوەی عزیز شریف لە دەرەوەی وڵات، بزووتنەوەکە چالاکیەکانی بە شێوەیەکی رێکوپێك دەست پێکردەوە وەك رێکخراوێکی میللی نەك حزبێکی سیاسی.

لە مانگی تەموزی/١٩٥٩ رێگا درا بە عزیز شریف کە گۆڤارێکی سیاسی هەفتانە دەربکات لەژێر ناوی (وطننا)، پاشان ناوی گۆڤارەکە گۆڕا و بوو بە (السلم).

بزووتنەوەکە چەندین ئاهەنگ و رێپێوانی سازدا لەماوەی مانگی کانوونی یەکەمی ساڵانی (١٩٥٨ _ ١٩٥٩) لە شارەکانی (بەغداد _ نجف _ حلة _ کەربەلا — دیوانیة _ دیالی) بە مەبەستی جۆشدانی رای گشتی.

گەورەترین و مەترسی ترین ئەو ئاهەنگانە ئەوەبوو کە لە رۆژی ٦/ئازار/١٩٥٩ لە شاری موصل ئەنجامدرا، کە لە زۆر وڵاتانی جیهان میوان و نوێنەر هاتبوون، هەر بەهۆی سازدانی ئەو ئاهەنگەوە بزووتنەوە چەکدارییەکەی عبدالوهاب الشواف روویدا.

لە رۆژانی (١٦ _ ١٧/ نیسان/١٩٥٩) و لەژێر دروشمی (ئاشتی و پارێزگاریکردنی کۆمار) پشتیوانانی ئاشتی دووەم کۆنگرەی خۆیان سازدا لە شاری بەغداد بە ئامادە بوونی ژمارەیەکی زۆری میوانانی بیانی.

لە كۆنگرە بڕیاردرا (عبدالكریم قاسم) سەرۆك وەزیرانی عێراق وەك سەرۆكی ڕێزلێنـان بۆ بزووتنەوەكە دابنرێ، هەروەها عزیز شریف بە سەرۆك بۆ بزووتنەوەكە هەڵبژێردرا.

ئەم ناوانەش ئەندامی نووسینگەی هەمیشەیی بوون:

توفیق منیر، علي یاسین، فاروق برتو، لطفي بكر صدقي، مظفـر فهمـي، العـزاوی، یوسـف اسماعیل، موسى الشیخ راضي.

هەروەها ئەم ناوانە بـە ئەنـدام هەڵبـژێردران لـە ئەنجومـەنی نیشـتمانی بزووتنـەوەی پشتیوانانی ئاشتی لە كۆماری عێراق:

طلعت الشیبانی، فاضل عباس المهداوي، ماجد محمد أمین، عبدالمجید حسن، سلیم فخـري، ذنون ایوب، جلال الاوقاتی.. تا ژمارەی ئەندامانی ئەم ئەنجومەنە گەیشتە (٩٠) ئەندام.

لە كۆتایی كۆنگرە و لە بەیاننامەیەكدا ئامانجەكانی خۆی بەم جۆرە كورت كردەوە:

١- درێژەدان بە هاوكاری تـەواو لەگـەڵ گـەلانی عـەرەب لـە خـەباتی دژ بـە ئیسـتعمار و زایونیزم و ئیسرائیل.
٢- هاوكاری تەواوی گەلی عەرەبی جەزائیر و دانان بە سەربەخۆیی جەزائیر.
٣- پشتگیریكردنی داواكارییەكانی گەلی عەرەبی مەغریب لە كشانەوەی هێزە بیانیـەكان لەسەر خاكەكەی.
٤- بەردەوام بوون لە خەباتی دژ بە ئیستعمار و ئیسرائیل.

٢- حزبی ـ دعوة ـی ئیسلامی:(١٤٣)

بۆ دامەزراندنی ئەم حزبە لە ساڵی ١٩٥٧ لە شاری (نجف) كۆبونەوەیـەك سـازكراوە، بـەڵام دوای شۆڕشی ١٤/تەموز/١٩٥٨ یەكەم كۆبونەوەی فراوان بۆ دامەزرانـدنی لـە شـاری (كـربلاء) بەستراوە وەك باس دەكرێت ئامادە بووانی ئـەم كۆبونەوەیـە بریتـی بـوون لـە هەریـەك لـە: محمـد بـاقر الصـدر، محمـد بـاقر الحكـیم، مرتضـى العسـكري، محمـد مهـدي الحكـیم، طالـب الرفاعی، محمد صادق القاموسي، محمد صالح الادیب، عبدالصاحب دخیل.

لـەم کۆبوونەوەیــە نەخشــەی هێڵــە ســەرەکیەکانی ڕێکخســتن و شــێوازی کــاری حزبــی گفتوگۆی لەسەر کراوە و دیاری کراوە، هەروەها ئەندامانی سەرکردایەتی دەست نیشانکراون کە بریتی بوونە لە:

محمد باقر الصدر، محمد باقر الحكيم، مرتضى العسكري، محمد صادق القاموسي.

حزب بیروبۆچوونەکانی بۆ ڕاپەڕاندنی کاروچالاکیەکانی و گەیشتن بـە ئامانجـەکانی بـە چوار قۆناغ دارِشتووە: قۆناغی گۆڕانکاری و بانگەشە بۆ کاری سیاسی. قۆناغی سیاسی و خۆ ئامادەکردن بۆ بـەڕێوەبردنی ئـەرکی دەسـەڵات. قۆنـاغی وەرگرتنـی دەسـەڵات و روخانـدنی رژێم، قۆناغی حوکمڕانی.

دەربارەی مێژووی دامەزراندنی حزب و کەسە یەکەمایەتی و سـەرەکیەکان بـیری جیـاواز لە سەرچاوەکان بڵاوکراوەتەوە.

حزبی (الدعوة) ململانێیەکی توندی بەڕێوەبردووە لە ساڵانی شەسـتەکان لەگـەڵ حزبـی شیوعی عێراقی و لایەنە ناسیۆنالستەکان، دواتر لەگەڵ رژێمی دەسەڵات لە سەردەمی صدام حسین لە ساڵانی حەفتاو هەشتاکاندا. رژێمی صدام حسین توانی دەستێکی توند لە ڕێکخراو و بنکـەکانی ئـەم حزبـە بوەشـێنی لـە شـارو شارۆچـکەکانی ناوەڕاسـت و باشـوری عێـراق، ژمارەیەکی زۆری ئەندام و کادیر و سەرکردەکانی دەستگیربکرێن و بکوژرێن.

حزبی (الدعوة) هەر لە سەرەتای دامەزراندنی بەرەوڕووی کۆمەڵێك ناکۆکی و ململانێـی ناوخۆیی بەهێز بۆتەوە، بەتایبەتی پاش بەرپا بوونی جەنگی نێوان عێراق ـ ئێران.

هۆکاری ئەو ململانێیانەش فیکـری و سیاسـی بوونـە، دەکـرێ ئامـاژە بـۆ چـوار گروپـی سەرەکی بکرێت کە لەم حزبە جیابوونەتەوە:

بزووتنــەوەی سـەربازانی ئیمـام، بزووتنــەوەی کـادیرە ئیسـلامیەکان، دەعـوەی ئیسـلامی، حزبی (الدعوة)ی ئیسلامی.

دوا گروپ کە لە حزب جیابۆتەوە بـەناوی (حزبـی دعـوة ـ ڕێکخسـتنی عێـراق) بـوو کـە محمد عبدالكريم العنزي سەرپەرشتیان دەکات. هەروەها ئەمینداری گشتی پێشوو (ابـراهيم الجعفـري) جیابوونــەوەی خـۆی لـە حزبـی (الـدعوة) ڕاگەیانـد لـە ٣١/ئایـار/٢٠٠٨ و بـاڵێکی بەناوی (بزووتنەوەی چاکسازی نیشتمانی) ئاشکرا کرد.

حزبی (الدعوة) ئیسلامی له شاری بەغداد لەماوەی نێوان ١٩ _ ٢١/ نیسان/٢٠٠٧ کۆنگرەی خۆی بەست، لەو کۆنگرەیە نوری المالکی بە سەرۆکی سەرکردایەتی گشتی هەلبژێردرا.
لێرەدا رووکارێکی تر هەیە بۆ حزب لەناو تورکمانە شیعەکان لە عێراق بەناوی (یەکێتی ئیسلامی بۆ تورکمانی عێراق) لە مانگی ئایار/١٩٩١ لە ئێران دامەزرا و عباس البیاتی نوێنەراتیان دەکات.

٣- بزووتنەوەی ناسیۆنالستانی عەرەب (حرکة القومیین العرب):[١٤٤]

یەکەم رێکخستنەکانی ئەم بزووتنەوەیە لەسەر دەستی (حامد الجبوری و صالح شبل) پێکهات ساڵی ١٩٥٥. دوای شۆڕشی ١٤/تەموز/١٩٥٨ لەلایەن سەرکردایەتی نەتەوایەتی بزووتنەوەکە (هاني الهندي) رەوانەی عێراق کرا بۆ رێکخستنی بزووتنەوەکە و دانانی سیاسەتێکی نوێ لە ئاست حکومەتەکەی عبدالکریم قاسم.
بزووتنەوە گرینگی بەرێکخستنی جەماوەری نەداوە، بەڵکو زۆریش بایەخی بە پێڕەوکردنی ئایدیۆلۆجیایەکی دیاریکراو نەداوە، بگرە ئایدیۆلۆجیای سۆسیالستی پیادە نەکردبوو تا ساڵی ١٩٦١.
بزووتنەوە لاسایی شێوازی رێکخراوەیی حزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالستی کردبووەوە بە پێکهێنانی سەرکردایەتیەکی نەتەوایەتی لە شاری (دمشق)، کە دواتر لە ١٩٦١ بۆ شاری بیروت گوازرایەوە، لەگەڵ پێکهێنانی چەند سەرکردایەتیەکی هەرێمایەتی.
بزووتنەوە ساڵی ١٩٦٠ بەرهەڵستی رژێمەکەی عبدالکریم قاسمی دەکرد، لەبەر ئەو هۆیە بەرەو رووی فشاری دەسەڵات هات و لە مانگی ئاب و ئەیلولی/١٩٦٠ ژمارەیەك کادیری وەك: حامد علوان الجبوري، عداي علوان الجبوري، رشید سعید التکریتی، عبدالحسین محمد الربیعي خرانە بەندیخانەوە.
لە بەرواری ١٠/کانوونی یەکەم/١٩٦٢ بزووتنەوە تووشی شکستیەکی گەورەهات کاتێ هێزەکانی ئاسایشی حکومەت دەستیان گرت بەسەر بنکەی سەرەکی نهێنی بزووتنەوەکە لەناو شاری بەغداد و ژمارەیەکی گەورەی کەلوپەل و بەڵگەنامەکانی دەسکەوت و بەرپرسی یەکەمی بزووتنەوەکە (نایف حواتمه) دەستیگیر کرا.

٤- ڕێکخراوی نەتەوایەتی (الرابطة القومية): [١٤٥]

ڕێکخراوێکی ناسیۆنالستی عەرەبی بچووك بوو، هەڵگری ئایدیۆلۆجیایەکی ڕوون نەبووە، لە ژمارەیەکی کەمی ئەندام و کادیر و سەرکردایەتی پێکهاتبوو. لە کادیرەکانی سەرکردایەتی:

هشام الشاوي، عدنان الراوي، فوزي عبدالواحد خضر، رمزي العمري.

ئامانجەکانی: ڕزگاری، یەکێتی، سوسیالستی.

دروشمەکانی: گەلێکی عەرەبی یەکگرتوو، یەك دەوڵەتی عەرەبی.

ئەم ڕێکخراوە خەبات دەکات بۆ کۆکردنەوەی هێزە ناسیۆنالستەکان، لە پێناو دروستبوونی کۆمەڵگەیەکی سۆسیالستی یەکگرتوو لەسەر بنەمای (سۆسیالستێکی دیموکراتی هەرەوەز).

چالاکیەکانی لەماوەی (١٩٦٠ _ ١٩٦٣) بریتی بووە لە دەرکردنی بڵاوکراوەیەکی نهێنی بەناوی _ الرقيب _ هەروەها چەند نامیلکەیەك لەسەر چەند باتێکی سیاسی.

ئاراستە سیاسییەکەی دژایەتیکردنی حکومەتەکەی _ عبدالكريم قاسم _ و بەربەرەکانیکردنی شیوعیەکان بوو.

بزووتنەوە ساڵی ١٩٦٤ دابەش بووە سەر دوو باڵ: یەکەمیان ناوی (کۆنگرەی نەتەوایەتی) لەخۆی نا بەسەرکردایەتی عدنان الراوی و رمزي العمري.

دووەمیان هەمان ناوەکەی سەرەوەی هەڵگرت. لە ساڵی ١٩٦٨ هیچ چالاکیەك و دەنگوباسێکیان هەست پێ نەدەکرا.

٥- گردبوونەوەی نەتەوایەتی عێراقی لە قاهیرە (التجمع القومي): [١٤٦]

پاش دوورخستنەوەی عبدالسلام عارف لە دەسەڵات لەلایەن عبدالكريم قاسمەوە لە ساڵی ١٩٥٩، بەعسیەکان و ناسیۆنالستە عەرەبەکان بیریان لە دامەزراندنی بەرەیەکی نەتەوایەتی کردەوە و ناویان لێنا (گردبوونەوەی نەتەوایەتی _ التجمع القومي) بە مەبەستی بەربەرەکانێ کردنی حزبی شیوعی عێراقی و حکومەتی عبدالكريم قاسم.

لەم بوارەدا بەعسیەکان توانیان سەرکەوتن بەدەست بهێنن و چەند لایەنێکی ناسیۆنالستی عەرەبی لەگەڵ خۆیان کۆبکەنەوە، لەوانە:

محمد صديق شنشل (سياسەتمەدار لە حزبی ئیستقلال)، هشام الراوی (لە ڕێکخراوی نەتەوایەتی) حامد الجبوري (بزووتنەوەی ناسیونالستەکانی عەرەب)، د. أحمد عبدالستار الجواری (مامۆستا)، ناجی طالب (ئەفسەر) عدنان الراوي، طالب حسین الشبیب (حزبی بەعس) شكري صالح زكي (پارێزەر)، د. عزت مصطفى (پزیشك).

ئەم لایەنانە سێ کۆبونەوەیان بەست بە تەواوی ئەندامەکانیان، بەڵام بەهۆی زیادبوونی چاودێری و فشاری دەزگا ئەمنیەکانی دەسەڵات ژمارەی بەشداربووان لە کۆبونەوە بەرەو کەمبوونەوە دەچوو، هەروەها سازدانی کۆبوونەوەکان لەناو بەغداد کارێکی ئاسان نەبوو.

بۆیە چالاکیەکان گوازرایەوە شاری (القاهرة)ی پایتەختی مصر، هەر لەوێشدا ئیزگەی (صوت العرب)یان بەکار دەهێنا بۆ بڵاوکردنەوەی چالاکیەکان. لەو کەسانەی لە قاهرە بوون و سەر بەم ڕێکخراوە بوون: فائق السامرائي، محمود الدرة، سلمان الصفواني، د. جابر عمر، فؤاد الركابي، مدهت أبراهيم، صدام حسين، عبدالكريم الشيخلي، د. فيصل الوائلي، أحمد الجزائري، عبدالرحمن البزاز، هشام الشاوي، عدنان الراوي، هلال ناجي، أحمد الحبوبي، رؤف الواعظ، سليم الزبيدي، علاءالدين الريس، رشيد البدري، بتول الخطيب.

سەرەڕای ئەوانەی لە قاهیرە بوون، بەشێکی تریان پەنایان بردبووە بەر سوریا کە هاوکاری ئەو گروپەی قاهرە بوون، لەوانە: العقید نعمان ماهر الكنعاني، مقدم محمود عزيز، عجيل الياور و زیاتر لە (٣٠) ئەفسەر.

ئامانجی سەرەکی ئەم ڕێکخراوە روخاندنی رژێمەکەی عبدالكريم قاسم بوو، بۆیە لە ڕێگای ئیزگەی (صوت العرب) کاریان دەکرد و چەند بەرنامەیەکی تایبەتیان هەبوو.

نووسینگەی ئەم چالاکیانە تا کودەتاکەی ٨/شوبات/١٩٦٣ بەردەوام بوو.

٦- بزووتنەوەی ئیسلامی لە عیراق (الحركة الاسلامية في العراق):[١٤٧]

دوای تێشکانی حزبی _ التحرير _ لە بواری کاری سیاسیدا ساڵی ١٩٥٩ لە عێراق، بزووتنەوەی ئیسلامی وەك ڕێکخراوێکی ئیسلامی گشتی دوور لە هەر ڕێبازێکی ئاینی دامەزرا ئەگەرچی مۆرکی (سوننە)ی بەسەردا زاڵبوو، لەم بوارەدا ناوی عبدالعزيز البدری لە دامەزراندنی بزووتنەوەکە دیارو ئاشکرا بوو، گروپێکی گەنجیشی لە دەور کۆبوونەوە.

پاش دامەزراندنی بزووتنەوەکە کۆمەڵە ئەفسەرێکی ناو سوپای عێراق داوایان لە شێخ عبدالعزیز البدری کرد کە سەرپەرشتی رێکخستنە ئیسلامیەکەیان بکات لەناو سوپا، بەم جۆرە هەردوو لایەنی (مەدەنی و سەربازی) بزووتنەوەکە یەکیان گرت و هۆکاری هاوبەش لە نێوانیاندا کەسایەتی عبدالعزیز البدری بوو.

ئەم شێوازە لە کاری رێکخراوەیی جێگای رەزامەندی ویستەکانی عبدالعزیز البدری بوو، لەبەر ئەوەی دوو ئامانج دەپێکێ، یەکەمیان رۆشنبیری و هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵانی خەڵك، دووەمیان خێراییکردن بۆ وەرگرتنی دەسەڵات لە رێگای دامەزراوەی سەربازییەوە، بەڵام بە مەرجێ هەر ریکخراوێك پارێزگاری لە قەوارەی ریکخستنی خۆی بکات و تەنها پەیوەندییەکی رێك و پێك لە نێوانیاندا هەبێ.

پاش کودەتا سەربازییەکەی حزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالست لە ١٧/تەموز/١٩٦٨ و گەڕانەوەی بۆ دەسەڵات، رێکخستنی سەربازی بزووتنەوە ئیسلامی ئاشکرابوو، هەریەك لە عمید (محمد فرج الجاسم) و الرائد (عبدالستار العبودي) هەروەها دامەزرێنەری ئەم رێکخستنە سەربازییە (عبدالغني شنداله) بڕیاری کوشتنیان لەسەر جێبەجێ کرا.

پێشتریش هەریەك لە (عبدالرزاق شنداله و هاشم عبدالسلام لە رێکخستنەکانی بزووتنەوەی ئیسلامی بەهۆی رووداوەکانی شاری موصل ساڵی ١٩٥٩ کوژراون.

بەڵام رابەری بزووتنەوەکە عبدالعزیز البدری لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی رژێمی بەعس دەسگیرکرا و پاش ئازاردانێکی زۆر و لەژێر ئەشکەنجەدا کوژراو تەرمەکەی درایەوە کەس و کاری لە مانگی حوزەیرانی ١٩٦٩.

لە ئامانجەکانی بزووتنەوەی ئیسلامی:

رزگارکردنی وڵاتە ئیسلامیەکان لە چنگی دەسەڵاتی رژێمە نا ئیسلامیەکان لە هەردوو بواری هزری و کردارییەوە.

دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامی بۆ هەموو موسڵمانانی جیهان لەسەر ئەو بنەمایەی کە نەتەوەی ئیسلام یەك نەتەوەیە.

٧- كۆمەڵی زانایان لە نجف (جماعة العلماء):[١٤٨]

بەپێی بۆچوونەکانی (محمد مهدي الحكيم) هۆی راستەوخۆ بۆ دامەزراندنی كۆمەڵەی زانایان بۆئەوە دەگەڕێتەوە کە بەرهەڵستی هەڵس و کەوتەکانی حزبی شیوعی عێراقی بکەن و هەروەها رێگر بن لەبەردەم ئەو تەوژمە چەپڕەوییەی پاش شۆڕشی ١٤/تەموز/١٩٥٨ عیراقی گرتۆتەوە.

لە سەرەتا زانایانی (نجف) پاش راوێژکردن و هەڵسەنگاندنی بارودۆخەکە، ئەم ناوانەی خـوارەوە لـە شـاری نجـف لـە مـاڵی محمـد بـاقر کۆبونەتـەوە و بڕیـاری دامەزرانـدنی کۆمەڵەیانداوە، کە ڕەنگە مێژووەکەی ساڵی ١٩٥٩ بێت، ناوەکان:

آية الله مرتضى آل ياسين، شيخ محمد جواد آل راضي، آية الله حسين الهمداني، محمد باقر، اسماعيل الصدر، موسى بحر العلوم، محمد تقي بحر العلوم، آية الله خضر الدجيلي. الشيخ عباس الرميثي، طالب الرفاعي.

کتێبی (موسوعة الاحزاب العراقية) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەم ناوانەش دواتر بوونە بە ئەندامی کۆمەڵە (محمد باقر الصدر، مرتضى العسكري، محمد مهدي الحكيم، محمد أمين زين الدين، محمد باقر الحكيم، عارف البصري، محمد حسين فضل الله، محمد مهدي شمس الدين، محمد مهدي الاصفى، طالب الرفاعي، عبدالهادي الفضلي، مهدي السماوي، عبدالرسول علي خان، محمد باقر الناصري[١٤٩].

کۆمەڵـە هاوکـاری و پشـتگیری مەرجـەعی بـاڵا (محسـن الحکـیم)ی بەدەسـت هێنـاوە، بەچـەندین چـالاکی هەسـتاوە لـە بوارەکـانی سیاسـی، ئـاینی راگەیانـدن و رۆشـنبیری. لـە سەرەتای دامەزراندنی بڵاوکراوەیەکی دەرکـرد هۆشـیاریدا بـە زانایـانی ئـاینی و رۆشـنبیران دەربارەی پەرەسەندنی رۆڵی حزبی شیوعی و شـەپۆلی چـەپڕەوی لـە عێراقدا و داوای لـە سەرۆکی حکومەت (عبدالکریم قاسم) کرد کـە نەبێتـە دیلـی ئـەو دیاردەیـە. لـەو سـەردەمە بەهۆی ناکۆکی لەنێوان حکومەتی (مصر) و عێراق دەسەڵاتدارانی مصر هـەوڵی پەیوەنـدی باشیاندا لەگەڵ کۆمەڵە.

٨- حزبی نیشتمانی دیموکراتی (الوطني الديمقراطي):[١٥٠]

ئەم حزبە لە سەردەمی رژێمی پاشایەتی لە عێراق ماوەیەکی زۆر چالاکی هەبووە ئەگەر بە شێوەیەکی ئاشکرا بووبێت یان نهێنی، لە ساڵی ١٩٥٤ حکومەت مۆڵەتە فەرمیەکەی لێ وەرگرتەوە.

لە رۆژی ٩/ کانوونی دووەم/١٩٦٠ داواکارییەك لەلایەن چەند کەسێکەوە ئاراستەی وەزارەتی ناوخۆی عێراق کرا، بە مەبەستی دامەزراندنی حزبێکی سیاسی بەناوی (حزبی نیشتمانی دیموکراتی)، ئەوانی ناویان لەسەر داواکارییەکە بوو: محمد حديد، حسين جميل، هديب الحاج حمود، جعفر البدر، عواد علي النجم، خدوري خدوري، مظهر العزاوي، عبدالله عباس، يوسف الحاج الياس، نائل السمحيري، سلمان علي العزاوي، عراك الزكم، فلاح السعدون، حسن زكريا.

ئەم داواکارییە هاوپێچی پێڕەوو پرۆگرامی حزب کرا. دوای یەك مانگ لەسەر ئەو داواکارییە و لەبەر ئەوەی هیچ نارەزاییەك لەلایەن وەزارەتی ناوخۆ بەدی نەکرا، حزب لە رۆژی ٩/شوبات/١٩٦٠ بە فەرمی دەستی بەکار کرد.

هەر لەهەمان رۆژی مۆڵەت دەرکردن ئەنجومەنی دامەزرێنەری حزب کۆبونەوەیەکی فراوانی رێکخست لەو ماوەیەدا دەستەی بەڕێوەبردنی هەڵبژارد کە پێکهاتبوو لە:

حسين جميل: سکرتێر

نائل سمحيري: بەرپرسی دارایی.

صلاح عبدالوهاب: بەرپرسی خۆیەتی.

محمد سعيد القرملي: کارگێر

کاتێ حزب یەکەم کۆنگرەی خۆی بەست ژمارەی ئەندامانی گەیشبووە (٢١٧٨) ئەندام بەڵام بەهۆی ململانێ و جیاوازی لە بیروبۆچوونەکانی سیاسەتمەداران و هەڵسوکەوتیان دەربارەی هەندێ کێشەی سیاسی، حزب تووشی دووبەرەکی هات.

٩- حزبی ئیسلامی:[١٥١]

لـە بـەرواری ٢/شـوبات/١٩٦٠ كۆمـەڵێك لـە پێڕەوكـارانی هـزری ـ الاخـوان المسـلمین ـ داواكارییەكیان ئاڕاستەی وەزارەتی نـاوخۆی عێـراق كـرد بـۆ دامەزرانـدنی حزبێـك بـەناوی (حزبی ئیسلامی عێراقی) ئەوانی لەسەر داواكارییەكە ئیمزایان كرد:

نعمان عبدالرزاق السامرائي، صبري محمود المليلـة، وليـد عبـدالكريم الاعظمـي، ابـراهيم عبدالله، ابراهيم منير المدرس، فليح حسن الصالح، فاضل دولان، مجيد حاج حمد حـاج محمـد اللافی عبدالجليل ابارهيم، د. يوسف طه، د. جاسم محمد العاني.

داواكاریەكـەیان هاوپێچـی پرۆگـرام و پێـڕەوی نـاوخۆی حزبەكـە كـرد، بـەڵام لەلایـەن وەزارەتـی نـاوخۆ رەزامەنـدی لەسـەر نـەدرا، بۆیـە سـكاڵایان بـۆ دادگـای (تمیـزی عێراقـی) بەرزكردەوە. لە ٢٦/نیسـان/١٩٦٠ دادگـای تـەمیزی عێـراق سكاڵاكەی دەسـتەی دامەزرێنـەری حزبی ئیسلامی پەسەند كرد، بۆیە حكومەت ناچار بوو رێگای كاركردنی فەرمی بەم حزبە بدات.

لـە ٢٩/تـەموز/١٩٦٠ حـزب یەكـەم كـۆنگرەی بەسـت، لـەو گۆنگرەیـە (١٠) دە كـەس بـۆ دەستەی بەڕێوەبردن هەڵبژێردران، كە بریتی بوون لە:[١٥٢]

١- د. نعمان عبدالرزاق السامرائي ـ سەرۆك
٢- فليح حسن ـ سكرتێر
٣- وليد الاعظمي ـ ئەندام
٤- ابراهيم منير المدرس ـ ئەندام
٥- طه جابر العلواني ـ ئەندام
٦- فاضل القاضي ـ ئەندام
٧- فاضل العاني ـ ئەندام
٨- سليمان القابلی ـ ئەندام
٩- عبدالجليل ابراهيم ـ ئەندام
١٠- نظام الدين عبدالحميد ـ ئەندام

ئەم حزبە هەر لە سەرەتای دامەزراندنیەوە بەرەو رووی فشار و رێگا پێگرتن بوەوە لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی حکومەت، تا گار گەیشتە سەر ئەوەی رۆژنامەکەیان کە بە ناوی ـ الحیاد ـ دەردەچوو، رابگرن.

هەر بەهۆی ئەو بارودۆخەی حزب تووشی بووە و لەگەڵ دەسگیرکردنی کۆمەڵە کادیر و سەرکردەیەکی بەهۆی رەخنەگرتنی توندیان کە ئاراستەی عبدالکریم قاسم و حکومەتەکەی کرا بوو، رێکخراوەکانی حزب لە کار و چالاکی وەستان.

لە پاش کودەتای بەعس لە ١٧/تەموز/١٩٦٨ حزب لەلایەن (أیاد السامرائي) بەرێوە دەچوو[١٥٣] لە بارودۆخێکی زۆر نهێنی، ساڵی ١٩٨٠ سەرکردایەتی حزب کەوتە دەست عبدالمجید السامرائي هەر بەهۆی ئاشکرا بوونی رێکخستنەکانی لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی دەسەڵات حزب ناچار بوو چالاکیەکانی خۆی بگوازێتەوە دەرەوەی عێراق.

لە ساڵی ١٩٩١ بەدواوە حزب بە ئاشکرا کاردەکات، لە سەرکردەکانی ئەو سەردەمەی (أسامة التکریتی و ایاد السامرائي، طارق الهاشمي).

دووای روخانی رژێمی صدام حسین لە ٢٠٠٣ حزب بە گەرمی بەشداری لە کاروباری سیاسی عێراق کردوە.

١٠- حزبی کۆماری (الحزب الجمهوري):[١٥٤]

پاش ئەوەی وەزارەتی ناوخۆی عێراق رازی نەبوو لەسەر پێدانی مۆڵەت بە حزبی شیوعی عێراق، کۆمیتەی ناوەندی حزب چەند کەسانێکی چەپ و مارکسی لە کادیرەکانی خۆی ئاراستە کرد بە مەبەستی دامەزراندنی حزبێکی تر وەك رووکارێك بۆ حزبی شیوعی. لەم بارەوە لە ١٢/شوبات/١٩٦٠ داوا کارییەك بۆ وەزارەتی ناوخۆ بەرزکرایەوە بە ئیمزای ئەم ناوانە:

عبدالفتاح ابراهیم، محمد مهدي الجواهري، أحمد جعفر الاوقاتي، د. صدیق الاتروشي، عبود مهدي زلزلة، عبدالرزاق مطر، طه باقر، صالح الشالجي، عبدالحمید المکاك، عبدالحلیم کاشف الفطاء، رفیق حلمي، فرید مهدي الاحمر، حسن الاسدي، د. عبدالامیر مجید الصفار، سلیم حلاوي، حسین جدو، نیازی فرنکول، شاکر الحریري، نایف الحسني، سعید عباس، عبدالصمد خانقاة، عبدالقادر الطالباني، جلال شریف، عزیز شریف.

بەرنامە و پێرەوی ناوخۆی حزبیان هاوپێچی داواکارییەکە کرد، بەڵام وەزارەتی ناوخۆی عێراق وەڵامەکەی بە ناڕازیبوون بوو لەسەر ئەم داواکارییە.

١١- حزبی نیشتمانی پێشکەوتنخواز (الوطني التقدمي):[١٥٥]

دوای ئەوەی کامل جادرچی جارێکی تر سەرۆکایەتی حزبی نیشتمانی دیموکراتی گرتە دەست، ناکۆکی گەڕایەوە نێوان ئەو و محمد حدید دەربارەی چەند بابەتێکی سیاسی و پەیوەندار بە حکومەتی عبدالکریم قاسم. هەر بەهۆی ئەو ململانێ و ناکۆکیانە و بە بەستنی کۆنگرەی حزب لە ٥/مایس/١٩٦٠، محمد حدید و بەشێك لە کادیران حزبی نیشتمانی دیموکراتیان بەجێ هێشت، بۆیە لە ٢٩/حوزەیران/١٩٦٠ داواکارییەك بۆ وەزارەتی ناوخۆی عێراق بە ئیمزای ئەم ناوانە بەرزکرایەوە بۆ دامەزراندنی حزبی نیشتمانی پێشکەوتنخواز. ناوەکان:

محمد حدید، خدوري خدوري، محمد السعدون، نائل سمحيري، عرّاك الزكم، سلمان علي العزاوي، عبدالامير درويش، عباس حسن جمعة، رجب علي الصفار، د. جعفر الحسني، د. رضا حلاوي، عباس جودي، عبدالرزاق محمد.

لە بەرواری ٣٠/تەموز/١٩٦٠ رەزامەندی وەزارەتی ناوخۆ لەسەر دامەزراندنی حزب گەڕایەوە.

دەستەی کارگێڕی حزب پێکهاتبوو لە:

محمد حدید ـ سەرۆك

محمد السعدون ـ جێگری سەرۆك.

خدوري خدوري ـ سکرتێر

پاش ماوەیەك لە دامەزراندنی حزب، رۆژنامەی ـ البيان ـ وەك ئۆرگانێکی حزب دەرچوو، کە سەرنووسەرەکەی سلمان العزاوی بوو.

١٢- حزبی عەرەبی سۆسیالست (العربي الاشتراكي):[١٥٦]

حزبی عەرەبی سۆسیالست حزبێکی ناسیۆنالستە لە ١٤/تەموز/١٩٦٠ دامەزرا. لە راستیدا ئەم حزبە بەشێکی جیابووەوەیە لە حزبی سەربەخۆیی ـ الاستقلال ـ کە لە ساڵی ١٩٤٦وە دامەزراوە.

ئەوانی لە حزبی ـ الاستقلال ـ جیابوونەوە، ئەم ناوەیان بۆ حزبە نوێیەکەیان هەڵبـژارد وەك ناسنامەیەك بۆ ناوەڕۆکە هزری و کۆمەڵایەتیەکەی، لەو سەردەمە بابەتی سۆسیالستی وا تەماشا دەکرا کە تەنها ڕێگایە بۆ چارەسەرکردنی کێشە ئابورییەکانی وڵات.

حـزب یەکـەم کـۆنگرەی خـۆی بەشـێوەیەکی نهێنـی بەسـت، لـەو کۆنگرەیـە دەسـتەی سەرکردایەتی هەڵبژارد و بەم شێوەیە:

عبدالرزاق شبیب: سەرۆك.

ئەندامان: مالك دوهـا الحسن، فیصل الـوائلي، أحمـد الجبـوري، عبـدالعال صـگبان، توفیـق الموفق، غربي الحاج أحمد، هادي الجبوري.

دامەزرانـدنی حـزب لـە بڵاوکراوەیـەکی نهێنـی ڕاگەیەنـدرا. ئـەم حزبـە لـە پێکهێنـانی ڕێکخراو و بنکە جەماوەریەکانی سەرکەوتوو نـەبووە و چالاکیەکانی لـە سـنورێکی تەسکدا ماوەتەوە، هەر چەندە شـێوازی شـانە بەنـدی بـەکارهێناوە، زۆربـەی لایـەنگرانی لـە چـین و توێـژە مـام ناوەندییـەکان بوونـە، هـەروەها ڕێکخراوێکـی سـەربازی هـەبووە کـە ژمارەیـەکی کەمی ئەفسەرانی لەخۆ گرتبوو.

١٣- ڕێکخراوی کرێکارانی شۆڕشگێڕ (المنظمة العمالیة الثوریة):[١٥٧]

یەك لەو گروپانەیە کە لە حزبی بەعسی عـەرەبی سوسیالست جیابۆتـەوە لـە سـەرەتای ساڵانی شەستەکان کاتێ ناکۆکیـەکان لـەناو ڕێکخستنەکانی ئـەو حزبـە پـەرەی سـەند. ئـەم ناکۆکی و ململانێیـە ناوخۆییـە مـۆرکێکی هـزری وەرگرتبـوو، هـەر لـە کۆتـایی سـاڵی ١٩٦١وە هێڵێکی چەپی تونـدڕەو پەیـدا ببـوو بـەناوی (زەحمەتکێشـانی عـەرەب) بـەهۆی دەرکردنـی هەریـەك لـە عبدالالـە البیـاتی و صـفاء صـادق و عبـدالامیر الشـریفی و محمـد الزیـدی لـە ریزەکانی حزب و هەڵپەساردنی ئەندامیەتی (١١) کەسی تر.

بـەهۆی ئـەو بارودۆخـە ناوخۆییـە چـەند گـروپ و دەسـتەیەك لـە کـادیران پێکهـاتن بـە نهێنـی گفتوگـۆ و پەیوەنـدییان هـەبوو، ئەمانـە هـەڵگری بیروبـاوەڕی تونـدڕەو بـوون بـە بەراورد کردن لەگەڵ بۆچوونەکانی بەعس و بزووتنەوە ناسیونالستەکانی تر.

دوای ئەوەی لە ٨/شوباتی/١٩٦٣ حزبی بەعس گەیشتە دەسەڵات، ئەم بیروڕایانـە پـەرەیان سەند و ڕێکخستنی نهێنـی دروسـت بـوو، کەسـە سـەرەکیەکانی ئـەو ڕێکخسـتنە ئـەم ناوانـە بوون:

قيس السامرائي، ثابت السعدي، محمد حسين رؤف، حبيب الدوري، سعيد الرهيمي، طارق الدليمي، عبدالاله البياتي، محي جاسم السامرائي، هناء الشيباني، عبدالجبار محسن، فالح عبدالجبار.

له مانگی ئایار/١٩٦٣ دەزگا ئەمنییەکانی سەر بە حزبی بەعس هەڵمەتێکی گرتنیان دەس پێکرد و بەشێك لە سەرکردەکانی ئەم گروپە دەسگیرکران.

دوای روخاندنی رژێمی حزب بەعس لە ١٨/تشرینی دووەم/١٩٦٣ ئەم گروپە بوونە رێکخراوێك لەژێر ناوی ـ رێکخراوی کرێکارانی شۆڕشگێڕ ـ لە سەرکردەکانی ئەم رێکخراوە:

درع ظاهر السعد، محمد عبدالطائي، عبدالحمداني، محمود حياوي، مجيد سعيد، كامل مدحت، عبدالامير معلة، سەرەڕای ناوەکانی سەرەوە.

دوای ماوەیەك بەشێك لە کادیرانی ئەم رێکخراوە تێکەڵاوی حزبیی شیوعی عێراقی بوون و بەڵام چەند کادیرێکیان گەڕانەوە ناو ریزەکانی حزبی بەعس.

هزری مارکسی و تروتسکی کاریگەری بەسەر ئەندامانی ئەم رێکخراوە هەبووە.

١٤- بزوتنەوەی بەرگریکردن لە گەلی عێراق (الدفاع عن الشعب العراقي):[١٥٨]

پاش کودەتا سەربازییەکەی ٨/شوباتی/١٩٦٣ بەسەر رژێمی عبدالكريم قاسم، هەڵمەتێکی فراوانی گرتن و ئازاردان و کوشتنی ئەندام و هەوادارانی حزبی شیوعی عێراق دەستی پێکرد. ژمارەیەکی گەورەی ئەو کەسانە هەڵاتن بۆ دەرەوەی عێراق. هەر بۆ پشتگیریکردنی ئەو خەڵکەی کەوتنە بەر هەڵمەتی دەزگاکانی رژێم و حزبی بەعس لە عێراق، لە دەرەوە لە وڵاتانی ئەوروپا و ئاسیاو بەرەی سۆسیالست بە گشتی هەڵمەتی پشتگیریکردنیان دەستی پێکردوە. یەك لەو رێکخراوانە بزووتنەوەی بەرگریکردن لەگەلی عێراق بوو کە بە سەرپەرشتیکردنی شاعیری گەورەی عێراق محمد مهدی الجواهری دامەزرا، لیژنەیەکی باڵای بۆ پێکهات لە ئەندامەکانی د. فيصل السامرو هونەرمەند محمود صبری و چەندین کەسایەتی سیاسی و کۆمەڵایەتی عێراقی بەشداریان تیادا کردوە.

لە چالاکیەکانی ئەو بزووتنەوەیە سەردانی وڵاتان و بەستنی کۆڕو کۆنگرە و هەڵمەتێکی فراوان لە راگەیاندنەکان ئەنجامدرا.

١٥- يەكێتی سۆسیالستی عەرەبی (الاتحاد الاشتراكي العربي):[(١٥٩)]

دوای سەرکەوتنی کودەتا سەربازییەکەی (١٨/تشرینی دووەم/١٩٦٣) بە سەرکردایەتی عبدالسلام عارف، بەشێك لە هێزە سیاسیەکان لە هەوڵی خۆ کۆکردنەوە و رێکخستندا بوون، بەم هۆیەوە چەندین پەیوەندی و کۆبونەوەی جۆراو جۆر سازکراوە لەنێوان لایەنە پەیوەندارەکان بە مەبەستی دامەزراندنی بەرەیەکی سیاسی ناسیۆنالستی.

دیارە لایەنە سەرەکیەکان لەم بوارە بریتی بوون لە: بزووتنەوەی ناسیۆنالستانی عەرەب، حزبی ئیستقلال، حزبی عەرەبی سۆسیالستی، بزووتنەوەی یەکگرتوو خوازانی سۆسیالست، رێکخراوی نەتەوایەتی.

ئامانج لە هەوڵەکان پشتگیریکردنی سیاسی بوو بۆ رژێمە نوێیەکە، بۆیە دوای چەندین کۆبونەوە لە ماڵی (محمد صدیق شنشل) نوێنەری حزبی ئیستقلال، بەیاننامەیەك لە ناوەڕاستی مانگی کانوونی دووەمی/١٩٦٤ دەرچوو، کە پشتگیری لە پێکهێنانی بەرەیەکی نەتەوایەتی دەکات.

ئەوانی ناویان لەسەر ئەو بەیاننامەیە هاتبوو: عبدالستار علی الحسین (حزبی ئیستقلال)، هشام الشاوی و عادل فرعون (رێکخراوی نەتەوایەتی)، غربی حاج أحمد (حزبی عەرەبی سوسیالست)، أیاد سعید ثابت (یەکگرتوو خوازە سۆسیالستەکان)، زاهر شفیق (ناسیۆنالستانی عەرەب).

بەڵام دوای چەند پەیوەندییەکی دەرەکی بەتایبەتی لەگەڵ کاربەدەستانی وڵاتی (مصر) بیرۆکەی دامەزراندنی بەرەی نەتەوایەتی گۆڕانی بەسەرداهات.

لە بەرواری ١٢/شوباتی/١٩٦٤ وەزیری رۆشنبیری عبدالکریم فرحان لە کۆنگرەیەکی رۆژنامەوانی بلاویکردەوە کە سیاسەتی حکومەتەکەی بەرەو دروستکردنی رێکخستنێکی یەکگرتووی ناسیۆنالستی دەچێت، هەروەها سەرۆك کۆمار عبدالسلام عارف هەوڵێکی زۆریدا لەماوەی چاوپێکەوتن و وەرگرتنی بیروڕای زۆر لایەنی پەیوەندار.

لە رۆژی ١٤/تەموزی/١٩٦٤ سەرۆك کۆمار عبدالسلام عارف سەرپەرشتی کۆنگرەیەکی کرد کە (١١) رۆژی خایاند، بە بەشداربوونی هەموو ئەو لایەنانەی سەرەوە جگە لە رێکخراوی نەتەوایەتی و یەکگرتوو خوازە سۆسیالستەکانی.

لـه كۆتـايى كۆنگرەكـەدا بڕيـارى پێكهێنـانى حزبێـك بـە نـاوى (يـەكێتى سۆسيالسـتى عەرەبى/ هەرێمى عێـراق) درا كـە لاسـاييكردنەوەيەك بـوو بـۆ هـەمان حـزب كـە لـە ولاٌتـى (مصر) پاش شۆڕشى ١٩٥٢ پێكهات. ئەنجومەنەكانى ئەم رێكخراوە بريتى بوو لە:

أ- **ليژنەى جىٚبەجێكردن:**

١- عبدالسلام عارف (سەرۆك كۆمار).
٢- طاهر يحى (سەرۆك وەزيران).
٣- عبدالكريم فرحان.
٤- صبحي عبدالحميد.
٥- شامل السامرائي.
٦- عبدالكريم هانى
٧- خير الدين حسيب.
٨- عبدالعزيز الدوري.
٩- أحمد مطلوب.
١٠- عبداللطيف الكمالي.

ب- **ئەمانەتى گشتى:**

فؤاد الركابي، سلام أحمد، هاشم علي محسن، عبدالالـه النصـراوي، أحمـد الحبـوبي، غربـي حاج احمد.

جـ- **ئەميندارى گشتى:** عبدالكريم فرحان.

لەماوەى كۆنگرەكەدا چوار ليژنە پێكهات، كە بريتى بوون لە:

١- ليژنەى سياسى.
٢- ليژنەى سۆسيالستى و ديموكراتى.
٣- ليژنەى سيستمى سياسى.
٤- ليژنەى شۆڕشى عەرەبى و يەكێتى عەرەب.

هـەر لـە كـۆنگرە بڕيـاردرا لەسـەر دانـانى بنـەماكانى پـەيمانى كـارى نيشـتمانى و ياسـاى بنچينەيى بۆ يەكێتى سۆسيالستى عەرەبى.

١٦- ليژنەی شۆڕشگێڕی (اللجنة الثورية):[١٦٠]

ڕێکخراوێکی کۆمۆنیستیە لەکاتی پێکهاتنی هیچ بەرنامەیەکی سیاسی یان پێڕەوێکی ناوخۆی نەبووە. پێکهاتبوو بەزۆری لەو کەسانەی لە گرتن و کوشتن ڕزگاریان ببوو پاش کودەتای ٨/شوباتی/١٩٦٣. بریتی بوون لە کۆمەڵەیەکی تێکەڵی ئەفسەرو سەرباز و خەڵکی مەدەنی. بە ژمارە نزیکە (٥٠) کەس دەبوون.

لە کەسە ناودارەکانی ئەم لیژنەیە: عبدالنبی جلیل (ملازم اول طیار)، صلاح العزاوي (ملازم طيار)، شاكر العزاوي (ملازم)، اسماعيل جواد قرطاس (ملازم)، كريم عزيز (نائب ضابط)، متعب خميس (عريف، بەرپرسی سەربازی ناوچەی دیالی)، نصيف جاسم، رمضان كاطع موزان، خليل العزاوي، عبدالحسين منذور (بەرپرسی ناوچەی شۆڕش لە بەغداد).

لیژنەکە نوێنەرێکی (متعب خميس) ناردە کوردستان بۆ پەیوەندیکردن و ڕازیکردنی گەورە ئەفسەرەکان (ئەوانی لە ڕیزی شۆڕش کورد بوون)، بەڵام کەسیان ڕازی نەبوو تەنها عقید (سليم الفخري) نەبێت کە گەیشتە بەغداد لە جێگایەکی نهێنی دەستی بەکار کرد. هەر لەوێ ناوی ئەنجومەنێکی سەرکردایەتی بۆ عێراق دیاری کرا، کە بریتی بوون لە:

كامل جادرجي، اسماعيل صفوت، مصطفی بارزانی، محمد حديد، جلال تاڵەبانی، عزيز شريف، عبدالفتاح ابراهيم، محمد مهدي الجواهري،.. لەگەڵ چەند کەسێکی تر (وەك دەردەکەوێ دانانی ئەو ئەنجومەنە بێ ئاگاداری کەسەکان بووە).

دیارە دەزگا ئەمنیەکانی حکومەت توانیویەتی خەڵکی خۆی لەناویاندا دروست بکات، بۆیە هەر پێش دەست بەکار بوونی لە مانگی تەموزی/١٩٦٤ کەوتنە ژێر دەستی دەسەڵات و هەموو بەرنامەو کەسەکانیان ئاشکرابوون و بەشی زۆریان بەند کران و درانە دادگاکان.

١٧- گروپی کادیر ـ بەرەی خەباتی چەکداری میللی (جبهة النضال المسلح الشعبي):

خالد أحمد زکی کادیری پێشکەوتووی حزبی شیوعی عێراقی، خوێندنی باڵای لە وڵاتی بەریتانیا بەجێهێشت و گەڕایەوە عێراق[١٦١].

لەو سەردەمە حزبی شیوعی تووشی ناکۆکی و ململانێیەکی ناوخۆی توند ببووەوە لە ئەنجامی کۆبونەوەیەکی فراوانی کادیرانی حزب کە لە ٣٠/تەموزی/١٩٦٧ بەسترا بۆ باسکردنی کێشەکانی حزب و دۆزینەوەی رێگا چارەیەك، بەشێك لە کادیران بڕیاریاندا وەك گروپێکی سەربەخۆ کار بکەن و لە حزب جیاببنەوە، کە خالد زەکی سەرپەرشتی دەکردن. لەم بارەوە بەیاننامەیەکیان بەسەر رێکخراوەکانی حزب بڵاوکردەوە.

هەروەها بڕیارياندا دەست بە خەباتی چەکداری میللی بکەن لە گوند و ناوچەکانی باشوری عێراق. بە مەبەستی سەلماندنی:

١- هەڵەی ئاراستە سیاسیەکەی حزبی شیوعی عێراقی.

٢- بە ڕێگای هێز دەسکەوتی سیاسی و ئابوری بۆ چینی کرێکار و زەحمەتکێش بەدەس بێنن.

بۆیە چەند مەفرەزەیەکی بچووکیان پێکهێناو پەلاماری چەندین بنکەی پولیسیاندا لە باشوری عێراق و ژمارەیەك چەك و تەقەمەنیان پەیدا کرد.

لە هەمان کاتدا گروپێکی دیکە بە سەرکردایەتی (محمد حسين أمين الخيون الاسدي)[١٦٢] (بەرپرسی رێکخستنەکانی باشوری حزبی شیوعی) هەمان رێبازی خەباتی چەکداریان پێڕەو دەکرد و هەموو لایەکیان لە پەیوەندیدا بوون لەگەڵ (کۆمیتەی سەرکردایەتی ـ حزبي شيوعي ـ عزيز الحاج).

پاش شەڕو پێکدادانێك لەگەڵ هێزەکانی حکومەت ئەو گروپانە کۆتاییان هات و سەرکردەکانیان کوژران و گیران.

١٨- حزبی کاری سۆسیالستی شۆڕشگێڕ (حزب العمل الاشتراكي الثوري):[١٦٣]

گروپێك بوون لە حزبی شیوعی عێراقی جیابوونەتەوە، لایەنگری رێبازی کۆمۆنیستی وڵاتی چینیان کردووە، خۆیان بەناوی (شۆڕشگێڕە سۆسیالستەکان) ناساند، بڵاوکراویەکی ناوخۆیان لە ١٨/ئازاری/١٩٦٥ دەرکردووە و بەتوندی هێرشیان کردۆتە سەر کۆمیتەی ناوەندی حزبی شیوعی عێراقی.

له کۆبونەوەی رۆژی ٢/حوزەیرانی/١٩٦٦ بڕیاریاندا ناوی رێکخراوەکە بگۆڕن بۆ (حزبی کاری سۆسیالستی شۆڕشگێڕ) هەروەها ئـەوەیان بلاوکـردەوە کـە تـەنها ئـەم حزبـە مارکسیە لینینیە ئالأهەلگری خەباتی نێونەتەوەییە.

بلاوکراوەیـەکی ناوەنـدیان بـەناوی (تێکۆشـانی گـەل) دەرچـووە، ژمارەیـەکی لـە مـانگی حوزەیرانی/١٩٦٦ بلاوبۆتەوە.

١٩- بزووتنەوەی سۆسیالستی عێراقی (الحركة الاشتراكية العراقية):[١٦٤]

ئەم بزووتنەوەیە لە کۆتـایی سـاڵی (١٩٦٥) پێکهـات لـە یـەکگرتنی چـەند بزووتنـەوە و گروپێکی سەربازی ناسیونالستی، وەك:

١- بزووتنەوەی یەکگرتووخوازە سۆسیالستەکان. (فؤاد الركابي).

٢- بزووتنەوەی سۆسیالستی عەرەبی (هاشم علي محسن، عبداللاله النصراوي)

٣- گروپـی ئەفسـەرە ناسیۆنالسـتەکان (صـبحی عبدالحمیـد، عبـدالكريم فرحـان، هـادی خماس، عرفان و جدی، عارف عبدالرزاق، رشيد محسن).

٤- کۆمەڵەی رێکخستنی پێشەنگ (خیرالدين حسيب، أديب الجادر).

٥- چەند سەرکردەیەك لـە حزبـی ئیسـتقلال (عبدالسـتار حسـين، عـدنان عليـان، أحمـد الحبـوبي) هـەموو ئـەو لایەنانـە لـە کۆنگرەیـەك لـە مـانگی کـانوونی یەکـەمی/١٩٦٥، لیژنەیەکی رێکخستنیان پێکهێنا لەم ناوانە: صبحی عبدالحمید، ئەمینداری گشتی.

ئەندامان: فـؤاد الركـابي، عبـدالكريم فرحـان، سـلام أحمـد، هاشـم علـي محسـن، عبدالالـه النصراوي، اديب الجادر، خالد علي الصالح، عبدالستار عبدالحسين.

دوای جـەنگی حـوزەیرانی/١٩٦٧ نـاکۆکی کەوتـە نێوانیـان و بوونـە دوو بـەش، هەریەکـە هەمان ناویان هەڵگرت. لە سەرەتای (١٩٦٨) گروپەکەی خیرالدين حسيب نـاوی خـۆی گـۆڕی بۆ حزبی (یەکگرتووی عەرەبی) و صبحی عبدالحمید بووە ئەمینداری گشتی حزبەکە.

بەڵام گروپەکەی عبدالاله النصراوي نـاوی (بزووتنـەوەی سۆسیالسـتی عـەرەبی) یـان بـۆ رێکخراوەکەیان دیاریکرد.

عبدالاله النصراوي توانی پەیوەندی باش لەگەڵ سەرکردە کوردەکان و ناوەندە سیاسیە عەرەبیە ناسیۆنالستەکان دروست بکات.

ئەم بزووتنەوەیە لە کۆنگرەی گشتی ئۆپوزسیونی عێراقی بەشداریکرد، کە لە شاری (بیروت) ساڵی ١٩٩١ بەسترا، لە دژایەتیکردنی رژێمەکەی صدام حسین بەردەوام بوو تا روخاندنی. رۆژنامەیەکیان بەناوی ـ الجريدة ـ دەردەکرد.

٢٠- حزبی سۆسیالستی ـ عێراق (الحزب الاشتراكي ـ العراق):[١٦٥]

لە مانگی تشرینی یەکەمی/١٩٦٦ ئەم حزبە دامەزراوە لەسەر دەستی (مبدر الويس) کە یەك لە ئەفسەرە پلە بەرزەکانی سوپای عێراق بوو، هەڵگری بیروباوەڕی ناسیۆنالستی عەرەبی بووە.

ناوبراو هەوڵی کودەتایەکی سەربازیدا بەسەر رژێمی عبدالرحمن عارف، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو لە مانگی حوزەیراندا/١٩٦٦.

بنکەی سەرکردایەتی ئەم حزبە لە شاری (دمشق)ی پایتەختی سوریا بوو، رۆژنامەیەکی بەناوی ـ الاشتراكي ـ دەردەکرد و دروشمی روخاندنی رژێمی (صدام حسین)و هەروەها دامەزراندنی سیستمێکی دیموکراتی فرەیی بەرز کردبووەوە.

لە ساڵی ١٩٦٧ لە شاری دمشق بە بەشداری هەریەك لە (حزبی سۆسیالستی ـ عێراق، حزبی بەعس ـ سەرکردایەتی هەرێمایەتی عێراق، بزووتنەوەی سۆسیالستی عەرەبی، کۆنگرەی ناسیۆنالستە سۆسیالستەکان، حزبی شیوعی عراقی ـ سەرکردایەتی ناوەندی) بەرەیەك پێکهات لەژێر ناوی گردبوونەوەی نیشتمانی عێراقی.

هەروەها حزب بوو بە ئەندام لە (لیژنەی رێکخستنی نەتەوایەتی دیموکراتی) ساڵی ١٩٩٢.

دووای رووخاندنی رژێمی صدام حسین ساڵی ٢٠٠٣ مبدر الويس گەڕایەوە عێراق و حزبێکی سیاسی نوێ بەناوی ـ حزب الوحدة ـ پێکهێناو بەشداری لە هەڵبژاردنەکان کرد.

٢١- حزبی بەعس (سەرکردایەتی هەرێمی عێراق) (حزب البعث ـ تنظيم قطر العراق):[١٦٦]

لە مانگی شوباتی/١٩٦٦ جیابوونەوەیەك لە حزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالست روویدا، بۆ دوو بەرە پێکهات لە:

یەکەم: (سەرکردایەتی نەتەوایەتی) ناویان لێنرا باڵی راستڕەو، لەو کەسانەی سەرکردایەتیان دەکرد: احمد حسن البكر، صدام حسين.

دووەم: (رێکخستنی هەرێمی عێراق) ناویان لێنرا باڵی چەپ، پابەند بوونی خۆیان بە رێبازی سۆسیالستی زانستی راگەیاند.

دوای کودەتا سەربازییەکەی ١٧/تەموزی/١٩٦٨ باڵی یەکەم دەستی بەسەر دەسەڵات لە عێراقدا گرت. باڵی دووەم ئەو کارەی بە پشتیوانی دەرەکی تاوانبار کرد، هەر بەهۆی لێپرسینەوە و کارراییە ئەمنیەکان بەشێکی زۆری کادیرانی باڵی چەپ عێراقیان بەجێ هێشت. باڵی چەپ بەرنامە سیاسیەکەی خۆی لەم چەند خاڵە چڕکردۆتەوە:

پابەندبوون بە پرۆژەی نەتەوایەتی و بانگەواز بۆ بەدیهێنانی یەکێتی عەرەب، هەروەها هەوڵدان بۆ روخاندنی رژێم لە عێراق و دامەزراندنی سستمێکی فرەیی و پشت بەستن بە ئاڵ و گۆڕکردنی دەسەڵات، لەگەڵ باوەڕهێنان بە هەڵبژاردنی ئازادانە.

ئەم رێکخراوە لە شاری دمشق رۆژنامەیەکیان بەناوی ـ صوت الجماهير ـ دەردەکرد. لە سەرکردەکانیان: د. فاضل الانصاري، مهدي العبيدي، محمود الشيخ راضي، هاني الفكيكي، حمدي عبدالمجيد، د. حامد العبيدي، د. احمد الموسوي.. هتد.

دوای رووخاندنی رژێمی صدام حسین لە ٢٠٠٣ بەشێك لە کادیر و سەرکردەکانی ئەم باڵە گەڕانەوە عێراق و بەشداریان لە کاروباری سیاسی کرد.

ئەم باڵە لە چەندین بەرەی ئۆپوزسیونی دژ بە رژێمی صدام حسین بەشداریان کردوە وەك:

گردبوونەوەی نیشتمانی عێراقی ١٩٧٢، بەرەی نیشتمانی نەتەوایەتی ١٩٨١، هەروەها ئەندام بووە لە چەندین لیژنەی نەتەوایەتی نیشتمانی.

٢٢- حزبی شیوعی عێراقی ـ سەرکردایەتی ناوەندی (حزب الشیوعي العراقی ـ القیادة المرکزیة):[١٦٧]

سەرکردایەتی ناوەندی حزبی شیوعی عێراقی لە بەرواری ١٧/ئەیلولی/١٩٦٧ دامەزرا بەڕابەرایەتی (عزیز الحاج علي حیدر) ئەندامی مەکتەبی سیاسی حزبی شیوعی، ناوبراو جیابوونەوەی خۆی ڕاگەیاند لەگەڵ لیژنەی ڕێکخستنی بەغداد و دروستکردنی حزبێکی نوێ.

عزیز الحاج و سەرکردایەتیەکەی توانیان دەس بەسەر زۆربەی کەرەستەکانی حزبدا بگرن لە چاپ و بەڵگەنامەکان لەو جێگا نهێنیانەی تیادا شار درابوونەوە.

ساڵی ١٩٦٨ هەردوو ڕێکخراوی (گروپی کادیر) و (ڕێکخراوی خەباتی چەکداری) پەیوەندییان بەرێکخستنەکانی سەرکردایەتی ناوەندی کردو هاوکاری یەکتر بوون لە خەباتی چەکدار لە باشوری عێراق.

سەرکردایەتی ناوەندی حزبی شیوعی عێراقی ستراتیژییەتی خەباتی چەکداری میللیان پیادە دەکرد و خۆیان بۆ ڕاپەڕینی جەماوەری چەکداری ئامادە دەکرد.

لە سەرەتای حوزەیرانی/١٩٦٨ لە ناوچە زۆنگاوەکانی باشوری عێراق دەستیان کرد بەم جۆرە خەباتە چەکدارییە.

سەرکردایەتی ئەم حزبە بەم شێوەیە پێکهاتبوو:

أ- **مەکتەبی سیاسی:**

عزیز الحاج ـ سکرتێر

کاظم الصفار ـ سکرتێر لیژنەی ڕێکخستنی بەغداد

حمید خضر العاني ـ بەرپرسی پەیوەندییە گشتیەکان

متي هندي هندو: ئەندام

احمد محمود الحلاق ـ یەدەگ

ئەندامانی سەرکردایەتی:

١- بیتر یوسف
٢- خضیر عباس الزبیدي
٣- صالح رضا العسکري
٤- مالك منصور
٥- غازي أنطوان
٦- سامي أحمد عباس.
٧- مصلح مصطفی
٨- خضر سلمان

پەدەگەکان

١- نصرالدين مجيد
٢- حسين ياسين
٣- حميد ضامن
٤- ناجي عبود

پاش سەرکەوتنی کودەتا سەربازییەکەی حزبی بەعسی عەرەبی سوسیالست لە ١٧/تەموزی/١٩٦٨ سەرکردایەتی ناوەندی بەیاننامەیەکی بڵاوکردەوە و تیایدا کودەتاکەی تاوانبار کرد و دروشمی روخاندنی رژێمی بەرزکردەوە.

دەسەڵات لە هەڵمەتێکی سەربازی فراوان توانی بەشێکی زۆر لە ئەندامانی سەرکردایەتی دەسگیربکات تا گەیشتە گرتنی عزیز الحاج سکرتێریی حزب، هەر بۆیە لەبەردەم دەزگا ئەمنیەکانی حکومەت هەموو نهێنییەکان ئاشکرا بوو، خودی عزیز الحاج هەموو کاروبارەکانی ئاشکرا کرد.

پاشماوەی رێکخستنەکانی سەرکردایەتی ناوەندی پەنایان بۆ ناوچەکانی کوردستان برد، لە کۆبونەوەیەك کە لە مانگی ئابی/١٩٦٩ بەسترا بڕیاری پێکهێنانی سەرکردایەتیەکی نوێیاندا،ساڵی ١٩٧٤ کادیر و ئەندامانی سەرکردایەتی ناوەندی نوێ بەشداریان لە شەڕی نێوان کورد و حکومەتی بەغداد کرد و پاڵپشتی هێزی پێشمەرگەی کوردستان بوون.

سەرکردایەتی ناوەندی حزبی شیوعی عێراقی لە دامەزراندنی بەرەی نیشتمانی عێراق بەشداریکرد، کە لە سوریا پێکهات، بەڵام لە ساڵی ١٩٧٦ کشایەوە.

گرینگترین بڵاوکراوەیان بڵاوکراوەی (الغد _ المشترك) بوو. ئەم حزبە بەهۆی ململانێ و ناکۆکیە ناو خۆییەکان بەتەواوی بەرەو لاوازی چوو.

٢٣- رێکخراوی کاری ئیسلامی (منظمة العمل الاسلامي):[١٦٨]

باوەڕ وایە کە ئەم رێکخراوە ساڵی (١٩٦٧) دامەزراوە، رەنگە چەند جارێك گۆڕان بەسەر ناوەکەیدا هاتبێ، سەرەتا بەناوی (بزووتنەوەی پێشەنگە پەیامدارەکان) و (بزووتنەوەی مەرجعیەت) و (بزووتنەوەی پەیامداری لە عێراق) و دواتر (رێکخراوی کاری ئیسلامی).

رابەرەکەی حسن شیرازی لە ساڵی (١٩٨٠) لە شاری بیروت تیرۆکرا، هەروەها گوتراوە کە سەرکردەو بەرپرسی ڕێکخراوەکە (محمد تقي شيرزاييه).

چەند لقێکی لە دەرەوەی عێراق پێکهێناوە وەك لە: بەحرین، کوێت، ڕۆژهەڵاتی عەرەبی سعودی، پاش شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران ساڵی ١٩٧٩ هەریەکە لەو لقانە بوونەتە ڕێکخراوێکی سەربەخۆ.

لەناو دامەزرێنەرانی ئەم ڕێکخراوە: محمد تقي المدرسي، کمال الحیدري، محسن الحسین، هەموویان ناچار بوون لەسەردەمی ڕژێم پەنابەرن بۆ کویت.

ساڵی ١٩٧٠ ڕێکخراوەکە باڵی سەربازی دامەزراند و شێوازی تیرۆرکردنی پیادە کرد، یەك لەو چالاکیانەی پێی هەستا هەوڵی تیرۆرکردنی طارق عزیز (وەزیری دەرەوەی عێراق (سەردەمی ڕژێمی صدام) بوو لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٠.

هەر بەهۆی شێوازی چالاکیەکانی ئەم ڕێکخراوە لەنێوان ساڵانی (١٩٧٩ ـ ١٩٨٠) ڕێکخستنەکانی تووشی دەست وەشاندنی بەهێز هاتن لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی ڕژێم(١٦٩).

لە بڵاوکراوەکانی ئەم ڕێکخراوە: الجهاد، ڕۆژنامەی ـ العهد الاسلامي ـ بوو. ئامانجەکانی: دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامی و ڕوخاندنی ڕژێم و گۆڕانی بناغەیی لەوڵات.

پاش ڕۆخاندنی ڕژێمی صدام حسین ساڵی ٢٠٠٣ ئەم ڕێکخراوە بەشداری لە کاروباری سیاسی کرد لە عێراقدا.

٢٤- ڕێکخراوی پێشڕەوانی ئیسلامی (الطلائع الاسلامية):(١٧٠)

ئەم ڕێکخراوە جیابوونەوەیەك بوو لە ڕێکخراوی موسڵمانە باوەڕدارەکان لە ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی ڕابردوو، لە سەرکردە گەورەکانیان (عبدالمنعم کاظم السعدي، زهير العامري، علي فرج).

چالاکیەکانی ئەم ڕێکخراوە لە ناوچەکانی (بغداد ـ کاظمیة ـ ثورة ـ کرادة) گەشەی کردووە بەرەو شارەکانی کوت، عزیزیە، سماوە، پەلی هاویشتووە.

ڕۆژنامەیەکی ناوەندیان هەبوو بەناوی ـ الطلائع ـ بابەتەکانی هزری حزبی بوون، هەر ناوچەیەکیش بڵاوکراوەیەکی تایبەتی هەبووە، لە ناوچەی (السلام) لە شاری بەغداد

بلاّوكراوەكە یان بە ناوی ـ الصراط ـ بوو، ئەم ڕێكخراوە لە بلاّوكراوەكانی ڕەخنەی ئاڕاستەی ڕێكخراوە ئیسلامیەكانی تر دەكرد.

ساڵیٚ ١٩٧٢ دەزگا ئەمنیەكانی دەسەڵات توانی ڕێكخستنەكانی ئەم ڕێكخراوە لە شارەكانی (كوت ـ عزیزیە) ئاشكرا بكات تا گەیشتە بەغداد، لە كۆتایی ساڵی ١٩٧٢ ئەندامە دەسگیر كراوەكانی ئەم ڕێكخراوە لەلایەن دەسەڵاتەوە ئازادكراون. بەرپرسی ڕێكخراوەكە هەوڵیداوە چارەسەری ئەم شكستە بكات، ناوی ڕێكخراوەكەی گۆڕی بۆ (ڕێكخراوی خۆسازدانی ئیسلامی) بەڵام ئەم كارە سوودی نەبوو، ڕێكخراوەكە بەخێرایی بەرەو ڕووخان دەڕۆیشت.

ڕێكخراوەكە لەناوچەی (الحریة)ی شاری بەغداد دوو برا بەڕێوەیان دەبرد (نجاح و صباح الموسوي) بەردەوام بوون لەسەر چالاكانیان تا ساڵی ١٩٧٩ كە لەلایەن دەسەڵاتەوە دەسگیر كران و بڕیاری كوشتنیان لەسەر جیٚبەجێكرا.

٢٥- بەرەی نیشتمانی نەتەوایەتی پێشكەوتنخواز (الجبهە الوطنیة القومیە التقدمیە):[١٧١]

دوای دانوستاندنێكی دورودرێژ لەنێوان حزبی بەعسی عەرەبی سوسیالست و حزبی شیوعی عێراقی و پارتی دیموكراتی كوردستان لەبەرواری ١٧/تەموزی/١٩٧٣ بەرەی نیشتمانی نەتەوایەتی پێشكەوتنخواز پێكهات لەنێوان هەردوو حزبی بەعس و حزبی شیوعی، بەڵام پارتی دیموكراتی كوردستان بەشداری نەكرد.

لە ١٩٧٥/٢/١٧ ئەم لایەنانەی خوارەوە بوون بە ئەندام لە بەرەدا:

١- پارتی شۆڕشگێری كوردستان (عبدالستار طاهر شریف).
٢- پارتی دیموكراتی كوردستان (عزیز ئاكرەیی).
٣- بزووتنەوەی پێشكەوتنخوازانی كورد (عبدالله اسماعیل).
٤- بابكر پشدەری سەرۆكی ئەنجومەنی یاسادانان.
٥- طه محي الدین معروف.

دامەزراوەکانی بەرەکە بریتی بوون لە:

أ- **لیژنەی باڵا: ڕێژەی بەشداربوون بۆ لایەنەکان بەم شێوەیە بووە:**

١- **حزبی بەعس: ٦ ئەندام**

٢- **حزبی شیوعی عێراقی: ٣ ئەندام.**

٣- **پارتی شۆڕشگێڕی کوردستان: ١ ئەندام.**

٤- **پارتی دیموکراتی کوردستان: ١ ئەندام.**

٥- **بزووتنەوەی پێشکەوتنخوازان: ١ ئەندام.**

سەرەڕای چەند کەسایەتیەك.

ب- **سکرتارییەتی بەرە: ڕێژەکەی لەسەر هەمان شێوەی ڕێژە لە لیژنەی باڵا بووە.**

جـ- **ئەنجومەنی پارێزگاکان.**

بەرە لەلایەن صدام حسین سەرۆکایەتی دەکرا. کۆبونەوەی لیژنەی باڵا مانگانە بوو، بەڵام سکرتارییەت هەر هەفتەی جارێك کۆدەبۆوە[١٧٢].

٢٦- هاوپەیمانی نیشتمانی عێراقی (التجمع الوطني العراقي):[١٧٣]

گەورەترین هاوپەیمانی حزبە عێراقیەکان بوو لە حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو دژ بە ڕژێمی بەعسی عێراقی.

بەرە لە وڵاتی سوریا دامەزرا، ئەم لایەنانە دەگرێتە خۆی:

١- **حزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالست (سەرکردایەتی هەرێمی عێراق). أحمد العزاوي.**

٢- **حزبی شیوعی عێراقی (سەرکردایەتی ناوەندی). لە ساڵی ١٩٧٩ کشایەوە.**

٣- **بزووتنەوەی سۆسیالستی عەرەبی. عبدالاله النصراوی.**

٤- **کۆنگرەی ناسیۆنالستانی سوسیالست. مبدر الویس.**

٥- **حزبی رزگاری میللی عێراق. احمد النهر.**

٢٧- ڕێکخستنی کۆمۆنیستە شۆڕشگێڕە عێراقیەکان (الشیوعیین الثوریین العراقیین):[١٧٤]

ڕێکخراوێکی مارکسی ـ لینینی بووە بە سەرکردایەتی (تحسین علي شیخلي) ناسراوبە (یحی العراقي) دامەزرا. لە ڕۆژی ٢٤/ئازاری/١٩٨٠ ناوبراو لە شاری (بیروت) تیرۆر کرا.

ئەم ڕێکخراوە لە لیژنەی شۆڕشگێڕی کە (سلیم الفخري) سەرکردایەتی دەکرد، جیابۆتەوە. ڕۆژنامەیەکیان هەبووە لەژێر ناوی ـ الاساس ـ لە شاری بیروت دەردەچوو.

٢٨- بزووتنەوەی پێشڕەوی دیموکراتی (الطلیعة الدیمقراطیة):[١٧٥]

ئەم بزووتنەوەیە وەك باڵێکی جیا بۆوە لە حزبی شیوعی عێراقی ساڵی ١٩٧٤ لە شاری بەغداد پێکهات. سەرکردەکانی کۆمەڵە کادیری سەر بە (سەرکردایەتی ناوەندی) بوون چالاکیەکانی گەیشتە شارەکانی (بیروت و دمشق) لە ساڵی ١٩٧٨.

باوەڕی بزووتنەوە وابووە کە شۆڕشی ١٤/تەموزی/ ١٩٥٨ مەشخەڵێکی مێژووییەو پێویستی بە لێکۆڵینەوە لێکردن هەیە.

بڵاوکراوەیەکی دەردەکرد بەناوی (١٤ ی تەموز) پەیوەندی هەبووە لەگەڵ ڕێکخراوە حزبیەکانی هەردوو کۆمیتەی ناوەندی و سەرکردایەتی ناوەندی حزبی شیوعی لە ئەوروپا.

٢٩- ڕێکخراوی مارکسی ـ لینینی عێراقی (منظمة الماركسیة ـ اللینینیة العراقیة)):[١٧٦]

لە کۆتایی ساڵی ١٩٧٦ بڕیاری دامەزراندنی درا، بوونی ئەم ڕێکخراوە درێژە دانە بەکاری ئەو شانانەی لە کادیرە شیوعیەکان پێکهاتبوون و پێشتر لەگەڵ حزبی شیوعی عێراقی (سەرکردایەتی ناوەندی) کاریان دەکرد و پاشان لێی جیابوونەتەوە.

بارەگای ئەم ڕێکخراوە شاری (دمشق) بوو، بەهۆی دەستێوەردانی دەزگا هەواڵگرییەکانی حکومەتی عێراق بۆ ناو ئەم ڕێکخراوە ژمارەیەك کادیر و ئەندامانیان لەناو عێراق دەسگیر کراون، ناچار ئەوانی تر سوریایان بەجێ هێشت و چوونە وڵاتی لوبنان و لە شاری بیروت

چالاکیەکانیان دەست پێکرد، بەتایبەتی لە بواری راگەیاندن کە رۆژنامەکەیان بەناوی ـ رایة الشعب ـ دەردەچوو، بەرپرسی رێکخراوەکە ـ سعید جواد الرهیمي ـ بوو.

٣٠- یەکێتی دیموکراتخوازە عێراقیەکان (اتحاد الدیمقراطیین العراقیین):[١٧٧]

ئەم رێکخراوە لە کۆتایی حەفتاکانی سەدەی بیستەم لە شاری بیروت دامەزرا لە کۆمەڵە کەسانێکی هەڵگری هزری ناسیۆنالستی و مارکسی، لەناویاندا رۆژنامەنووس (عادل وصفي) کە لە حوزەیرانی١٩٧٩ تیرۆرکرا.

ئەم رێکخراوە بوونە دوو بەش و هەریەکە هەمان ناوی سەرەوەی هەڵگرتووە:

أ- لە شاری (دمشق) گروپێکی ناسیونالستی بچووك لەلایەن (أبو ایوب) سەرپەرشتی دەکرێ، لە کوردستان نوێنەرایەتیان (ابو مجید) پێی هەڵدەسێت، رۆژنامەیەکیان بەشێوەیەکی پچرپچر دەردەکرد بەناوی ـ العراق الدیمقراطي -.

ب- لە شاری لەندەن گروپێکی هەڵگری بیروباوەڕی مارکسی ساڵی ١٩٩٠ دەستیان بە چالاکی کرد و لیژنەیەکی ئامادەکاریان پێکهێنا لە:

محمد الظاهر، سەرۆك

بلند الحیدري ـ جێگری سەرۆك

فاروق رضاعة ـ سکرتێری گشتی.

بەرپرسی لیژنەکان: محمد الناصر، شفیق علي، دلال المفتي، غانم الاعظمي، عقیل الصفار، عبدالاله توفیق.

رۆژنامەیەکیان دەردەکرد بەناوی ـ الدیموقراطي ـ.

لە ئامانجەکانیان:

هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش، ئازادکردنی بەندکراوە سیاسیەکان، گێڕانەوەی هەموو دوورخراوەکان، بەرپاکردنی ئازادییە سیاسیەکان، هەڵوەشاندنەوەی دەزگا ئەمنیەکان، هەڵبژاردنی گشتی.

ئەم یەکێتیە بەشداری لە کۆنگرەکانی ئۆپۆزسیونی عێراقی کردووە و بووە بە ئەندام لە کۆنگرەی نیشتمانی عێراقی یەکگرتوو لە ساڵی ١٩٩٢.

لـە مـانگی ئایـاری/١٩٩٤ یـەکێتی دیموکراتخـوازان چـوارەمین کـۆنگرەی بەسـت، لـەو کۆنگرەیەدا بڕیاری کشانەوەی خۆیدا لە کۆنگرەی نیشتمانی عێراقی و سەرۆکەکەی بە تاکڕەوی تاوانبار کرد.

لە دوای روخاندنی رژێمی (صدام حسین) لە نیسانی ٢٠٠٣ زۆربەی ئەندام و کادیرانی ئەم رێکخراوە گەڕانەوە بۆ عێراق و بەشداری کاروباری سیاسیان کرد.

٣١- گردبونەوەی دیموکراتی عێراقی (التجمع الديمقراطي العراقي):[١٧٨]

رێکخراوێکی سیاسی ئۆپۆزسیونە لە ساڵی (١٩٨٠) دامەزراوە لە لایەن کەسانێکی بیروباوەڕ مارکسی، لەوانە (صالح دگلە)، کە پێشتر ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی حزبی شیوعی عراقی بوو، هەروەها بەرپرسی هەرێمی باشور بوو.

صالح دگلە بە سکرتێری کۆمیتەی سەرکردایەتی رێکخراوەکە دانرا، لەگەڵ چەند کەسانێکی دیکە: د. نعيم الشذر، د. محمد الربيعي.

ئەم رێکخراوە لە دەرەوەی عێراق و لە کوردستان چالاك بوو لە هەڵس و کەوتەکانی دژ بە رژێمی صدام حسين و بانگەشەکردن بۆ دیموکراسیەت و هەڵبژاردن.

ئەندامی بەرەی نیشتمانی دیموکراتی بوو لەگەڵ چەند لایەنێکی تری ئۆپوزسیون، هەروەها بەشداریکردوە لە کۆنگرەکانی ئۆپوزسیونی عێراق لە ناوەوە و دەرەوەی عێراق.

دوای روخاندنی رژێم، ئەندام و سەرکردەکانی گەڕانەوە عێراق و بەشداریان لە کاروباری سیاسی کردووە.

٣٢- بزووتنەوەی ویفاقی ئیسلامی (حركة الوفاق الاسلامي):[١٧٩]

ئەم بزووتنەوەیە ساڵی (١٩٨٠) لەژێر ناوی (بزووتنەوەی کۆچکەرە عێراقیەکان) دامەزرا، ئەمینداری گشتی (جمال محمد حسن الوكيل) بوو.

بزووتنەوە رۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی لەناو کۆچکەرە عێراقیەکان نواندوە و توانیویەتی هەست و سۆزی هەزارانیان بۆ لای خۆی راکێشێ. ساڵی ١٩٩٢ لەگەڵ بزووتنەوەی ئەفسەرە خاوەن پەیامەکان لە عێراقدا رێککەوتنێکیان بەست، بەمە مۆرکێکی سیاسی زیاتری وەرگرت و کەوتە قۆناغێکی نوێی خەبات بە ناوی ـ بزووتنەوەی خەباتی ئیسلامی.

درووشمـەکانی لـەم قۆناغـەدا بریتـی بـوو لـە (بـاوەڕ ـ ئـازادی ـ خۆشـگوزەرانی ـ ئاشـتی).
پەیکەری ڕێکخراوەیی بزووتنەوەکە بریتی بوو لە:

کۆنگرەی گشتی ـ ئەنجومەنی شورای ناوەندی ـ هێزەکانی جێبەجێکردن

بـەڵام لـەرووی داراییـەوە لەلایـەن بازرگانـە کـوردە فەیلیـە کۆچـکردووەکان بـۆ ئێـران هاوکاری دەکرا.

بزووتنەوە پەیوەندی و هاوپەیمانی لەگەڵ زۆر لە لایەنە عێراقیە عەلمانیەکان ڕێکخست پـێش و پـاش روخانـدنی رژێمـی صـدام حسـین، بـەم جـۆرە زیـاتر کراوەتـرە لـە هـی تـر و کەسـایەتیە ئاینیـەکان و دەکـرێ هـەنگاوی ئازادانـەی زیـاتری هـەبێ لـە حزبـە ئاینیـەکان، ئەوانەی پڕۆژەی دامەزراندنی دەوڵەتی ئاینیان لا مەبەستە.

بەڵام ئەم بزووتنەوەیـە لـە چوارچێوەی کەمایـەتی بـژاردە و چالاکی تاکدا ماوەتـەوە و توانای پێکهێنانی بنکەی جەماوەری فراوانی نەبووە.

بزووتنەوە پەیوەندی بە ڕێکخراوی کاری ئیسلامی (گروپی) محمد تقي المدرس هەیـە و مەرجعیەتیەکەشی (آية الله العظمى صادق الحسني الشيرازيية).

٣٣- ڕەوتی صدر (تيار الصدر):

هەر لە کاتی شەهیدکردنی (محمد بـاقر الصـدر) سـاڵی (١٩٨٠) دیاردەیـەك لـە عێـراق بـە دەرکەوت و کـاری ئیسـلامی لـە بـاری پێشـو جیـاواز کـردەوە، ئـەویش پەیوەسـتبوونی کـاری سیاسی ئیسلامیە بە بنەماڵەی (الصدر). بۆیە هەر لەو کاتەوە ڕەوتێك هاتە سەر گۆڕەپـانی سیاسەت و کۆمەڵێك کەسـایەتی و سـەرکردایەتی و حزبـە ئیسـلامیە شـیعەکانی کـۆکردەوە، لەوانە:

کـاظم الحـائري، الاصـفي، العسـكري، الکـوراني، ئەمانـە سـومبلەکانی حزبـی (الـدعوة)ی ئیسلامین، هەروەها محمد صادق و مقتدى الصدر و سـوپای ـ المهـدي ـ و محمـد اليعقـوبي و حزبی الفضیلة.

ئەگەرچی ئەم ڕەوتە خاوەن تێڕوانینێکی یەکگرتوو نەبووە دەربارەی کاروبـاری سیاسـی، بەڵام ڕێککـەوتنێك هـەبووە لـەنێوانیان لەسـەر ڕۆڵـی بنچینـەیی لـە بنەماڵـەی (الصـدر) لـە ئاست کاری سیاسی ئیسلامی لە عێراق و بەرپاکردنی شۆڕشی ئیسلامی[١٨٠].

بەگشتی رەوتی (الصدر)، وەك دەردەكەوێت، نـزیكترە لـە هـزری لیـبرالی تـا رەوتـە ئاینیـە ئیسلامیەكانی تر، هۆیەكەشی ئەوەیە كە حزبێكی سیاسی نەبووە بە مانـای تـەواوی حـزب، بـەڵكو بۆچـوونەكانی مـۆركی نیشـتمانپەرەوەری هەڵـدەگرن، رەنگـە تێـوەگلانی لـە شـەڕی ناوخۆ لە عێراق بەهۆی سوپای (المهدي) كاری لەسەر چالاكیە سیاسیەكەی كردبێ[١٨١].

ئەم رەوتە لەرووی جەماوەرییەوە زیاتر لە ناو چین و توێژە هەژارەكان گەشەی كردووە، دژایەتی ئەمریكاو بوونی لە عێراق بە توندی دەكات[١٨٢].

٣٤- بزووتنــەوەی ئیسـلامی لـە عێـراق (الخالصـیون) (الحركـة الاسـلامیة في العراق):

ئــەم بزووتنەوەیــە ناوەكــەی پەیوەســتە بــە نازنــاوی شــیخی گــەورە (محمــد مهــدي[١٨٣] الخالصي) كە لە ساڵی ١٩٢٢ كۆچی دوایـی كـردووە و بەشـداری شۆڕشـی سـاڵی (١٩٢٠) كـردوە، بۆیە بزووتنەوەكـە سـەرەتا بـەناوی (الخالصـیون) ناسـرا لـە سـاڵی ١٩٧٨ لـە شـاری بەغـدا لـە ناوچەی (الكاظمیة)، كە درێژە پێدانە بۆ كارو هەوڵەكانی شیخی خالصی.

بزووتنــەوە لــە شــاری (طهــران) جــێگیر بــوو، هــەروەها پەیوەنــدی باشــی لەگــەڵ سیاسەتمەداران و پیاوانی ئاینی سوننە هەیە. بنكەیەكی لە شاری لەندەن كردۆتەوە.

ئامانجەكانی بزووتنەوە هەروەك شیخ جواد الخالصی كورتی كردۆتەوە، بریتین لە:

١- بنچینەی كاری ئیسلامی دەبێ هزری ئیسلامی بێت.
٢- باوەڕهێنان بە یەكێتی ئیسلامی.
٣- دژایەتی تائفیەت و هەرێمایەتی.
٤- كاركردن بۆ گێڕانەوەی دەوڵەتی ئیسلامی.
٥- دژایەتیكردنی هەموو دەرهاویشتە مادییەكانی سەرمایەداری و شیوعی.
٦- داكۆكی كردن لەسەر سەقامگیری سیاسی.
٧- دروست بوونی حكومەتە ئیسلامیەكان.
٨- پەیوەندیكردن لەنێوان زانایانی ئاینی و سیاسیەكان.

بزووتنەوە بەشداری لە كۆبونەوەكانی ئۆپۆزسیونی عێراقی كردووە لە شاری بـیروت ١٩٩١ لەگەڵ كۆنگرەی ڤینا ١٩٩٢. بەڵام لە كۆنگرەی صلاح الدین كشایەوە[١٨٤].

لە سەركردەكانی (هادی الخالصی وجواد الخالصی).

٣٥- کۆمەڵی زانا موجاهیدەکان لە عێراق (جماعة العلماء المجاهدين)[١٨٥]

ئەم کۆمەڵە لە پایتەختی ئێران، لە شاری ـ تەهران ـ ساڵی ١٩٨٠ دامەزرا، کۆمەڵە درێژە پێدراوی کۆمەڵەی زانایانی شاری (نجف) بوو کە لە ساڵی ١٩٥٩ دامەزرا. کەسایەتی دامەزرێنەری کۆمەڵە (محمد باقر الحكيم) بوو، یەکەم ئەمینداری گشتی کە بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمەڵەکە پڕۆژەی خۆی بووە.

سەرکەوتنی پڕۆژەکە کێشەو ململانێی تێکەوت بەهۆی ناکۆکیەکانی نێوان محمد باقر الحكيم و چەند زانایەکی سەر بە حزبی ـ الدعوة ـی ئیسلامی، رەوتێك پەیدابوو داوای هەڵبژاردنی لیژنەی کارگێڕی نوێی دەکرد، بۆئەوەی سەرکردایەتی بە کۆمەڵ بێت نەك لەلایەن تاکەوە بەڕێوەبچێت.

تا ساڵی ١٩٨٢ سەرکردایەتی کۆمەڵە لەلایەن (محمد باقر الحكيم)وە دەکرا، لەو ساڵەدا دەستەیەکی کارگێڕی نوێ هەڵبژێردرا و محمد باقر الحكيم لێی دوورکەوتەوە.

دەستەی بەڕێوەبردنی نوێ پێکهاتبوو لە: محمد باقر الناصري. ئەمینداری گشتی.

ئەندامان: كاظم الحائري، آية الله محمود الهاشمي ـ آية الله محمد مهدي ـ محمد باقر الحكيم ـ شيخ حسين علي البشيري ـ شيخ محمد حسن الجواهري ـ شيخ حسن فرج الله ـ عبدالرحيم الشوكي ـ حسين الصدر ـ محمد تقي الطباطبائي.

ئیمام خومەینی هەوڵی نزیکبوونەوەی نێوان هەردوو لایدا، ئەگەرچی محمد باقر الحكيم لە لیژنەکە کشایەوە، بەڵام کۆمەڵ لە کارەکانی بەردەوام بوو.

کۆمەڵ چەندین چالاکی ئەنجامدا لە بواری سەربازی و یاسایی و ئاینی و هۆشیارکردنەوە وەك دامەزراندنی (پاسەوانانی شۆڕشی ئیسلامی لە عێراق) هەروەها دەرکردنی گۆڤاری ـ الاضواء ـ کە زمانحاڵی کۆمەڵ بوو.

بەیاننامەی دامەزرێنەری کۆمەڵ چەند بنەمایەکی دەرخست، وەك: پابەندبوون بە رێبازی مەرجعیەتی ئاینی، کە خۆی لە (ئیمام خومەینی) دەنوێنێ، کرانەوەی ڕاست و چالاکانە لەگەڵ هەموو هێزە چاکەکانی بواری تێکۆشان لە عێراق. پیادەکردنی رێگای خەباتی چەکداری بۆ رووخاندنی رژێمی صدام حسين، سوودوەرگرتن لە هەموو هێز و تواناو شارەزایی رۆشنبیران لە هەردوو بواری عێراقی و ئیسلامی.

کاتێ (ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی) لە عێراق دامەزرا، زۆربەی زانایانی ناو ئەم کۆمەڵە پەیوەندیان بە ئەنجومەنەوە کرد.

٣٦- بزووتنەوەی موجاهدین (حركة المجاهدین):[١٨٦]

بزووتنەوەی موجاهیدە عێراقیەکان لە شاری (دمشق) ساڵی (١٩٨٠) دامەزرا بە بەشداریکردنی عبدالعزیز الحکیم و چەند کەسایەتیەکی وەك: شکر البیانی، بیان جبر.

بزووتنەوە ڕێبازی خەباتی چەکداری پیادە کرد دژ بە ڕژێمی ئەو سەردەمە لە عێراق. هەر بەو هۆیەوە ژمارەیەکی زۆری ئەندامانی لەناو عێراق خزانە بەندیخانە و بە دەیانیشیان بڕیاری کوشتنیان لەسەر جێبەجێکرا.

لە کۆتاییدا بزووتنەوە چووە ناو ـ ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی ـ لە عێراق بە سەرکردایەتی محمد باقر الحکیم.

٣٧- حزب و ڕێکخراوە سیاسیەکانی تورکمان لە عێراق:

بەپێی ئەم لیستە نزیکەی (٢٤) حزب و ڕێکخراوی سیاسی بۆ تورکمانی عێراقی هەیە. زۆربەی ئەو قەوارانە بارەگاکانیان لە شارەکانی کەرکوك و هەولێرە، بەشێك لەم حزبانە تەنها بریتین لە دەستەیەکی سەرکردایەتی، بنکەی جەماوەریان لاوازە، بە پاڵپشتی حزبە گەورە دەسەڵاتدارەکان دروست بوونە[١٨٧].

زنجیرە	ناوی حزب
١	حزبی تورکمان ئیلی
٢	حزبی نیشتمانی تورکمانی (الوطني التركماني).
٣	حزبی ـ القرار ـ ی تورکمانی.
٤	حزبی ئیسلامی بۆ تورکمانی عێراق (الحزب الاسلامي لتركمان العراق).
٥	حزبی برایی (الاخاء)ی تورکمانی.
٦	حزبی گەلی تورکمانی (الشعب).
٧	حزبی (الشروق)ی تورکمانی.
٨	بزووتنەوەی ئیسلامی تورکمانی (الحركة الاسلامية التركمانية).
٩	بزووتنەوەی تورکمانە سەربەخۆکان (حركة التركمان المستقلين).
١٠	بزووتنەوەی ـ الوفاء ـ ی تورکمانی.
١١	حزبی ـ دادی ـ تورکمانی (العدل).

١٢	یەکێتی ئیسلامی بۆ تورکمانی عێراق (الاتحاد الاسلامي لتركمان العراق).
١٣	رێکخراوی دیموکراتخوازە نیشتمان پەروەرەکانی تورکمان (منظمة الدیمقراطیین الوطنیین التركمان).
١٤	بزووتنەوەی تورکمانی نیشتمانی دیموکراتی (الحركة التركمانیة — الدیمقراطیة).
١٥	حزبی ـ الوحدة ـ تورکمانی.
١٦	حزبی دیموکراتی تورکمانی کوردستان (الحزب الدیمراطي التركمانی الكردستانی).
١٧	حزبي ـ الانقاذ ـ نەتەوایەتی تورکمانی.
١٨	بەرەی تورکانی (الجبهة التركمانیة).
١٩	یانەی برایەتی تورکمانی، هەولێر (نادی الاخاء التركمانی ـ هەولێر)
٢٠	حزبی تەجەموعی تورکمانی سەربەخۆ، هەولێر (التجمع التركمانی المستقل)
٢١	کۆمەڵەی لیبرالی تورکمان ـ هەولێر (الجمعیة اللبرالیه التركمانیة)
٢٢	کۆمەڵەی رۆشنبیری تورکمانی ـ هەولێر (الجمعیة الثقافیة التركمانیة)
٢٣	بزووتنەوەی دیموکراتی تورکمان ـ (الحركة الدیمقراطیة التركمانیة)[١٨٨]
٢٤	بزووتنەوەی چاکسازیی تورکمان (حركة الاصلاح التركماني)

٣٨- بەرەی تورکمانی (الجبهة التركمانیة):[١٨٩]

بەرەی تورکمانی لە بەرواری ٥/نیسانی/١٩٩٥ دامەزرا، بەدوای چەند هەوڵ و کۆبونەوەیەکی پێشتر، کە لە تورکیا سازکرا. کۆبونەوەیەکی فراوان لە شاری هەولێر سازکرا، کە ئەم قەوارە سیاسیانە بەشداریان تیادا کرد:

١- حزبی نیشتمانی تورکمانی.
٢- حزبی تورکمانی ئیلی.
٣- یەکێتی تورکمانە سەربەخۆکان.
٤- بزووتنەوەی ئیسلامی تورکمانی.
٥- حزبی دادی تورکمانی.
٦- یانەی برایەتی تورکمانی ـ هەولێر.

لە کۆنگرەدا ئەنجومەنێك بەناوی ـ ئەنجومەنی تورکمانی عێراق ـ پێکهات و د. سعدالدین ارکیچ بوو بە سەرۆکی.

لە کەسایەتیەکانی ئەم بەرەیە: توران کتانـە، سـنان چـلبی، وداد ارسـلان، صـنعان قصـاب، فاروق عبدالله، سعدالدین ارکیچ، ریاض ساری کهیة، کنعان عزیز ئاغا.

بەرە چەند بڵاوکراوەیەکی هەیە وەك:

أ- رۆژنامەی ـ تورکمان ئیلی

ب- گۆڤاری ـ قارداشلق.

هەروەها تەلەفزیون کەناڵی ئاسمانی بەناوی تورکمان ئیلی[١٩٠].

بـەرە نووسـینگەی هەیـە لـە شـارەکانی وەك: کـەرکوك، موصـل، هـەولێر، بەغـداد، دیـالی، تکریت.

لە ئامانجەکانی بەرە:

١- بەدیهێنانی دروشمی: یەکێتی خاك و گەلی عێراق.

٢- کارکردن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی یاسا لە عێراق.

٣- هەڵوەشاندنەوەی میلیشاو دامەزراندنی سوپایەکی بەهێز.

٤- دوو پارێزگا بۆ تورکمانەکان دروست بکرێت یەك لە شاری دوز، ئەوی دیکە لە شاری (تلعفر).

٥- بایەخدان بە لاوان و دامەزراندنی دەرچووەکانی کۆلێژەکان.

٦- بەدیهێنانی مافەکانی تورکمان و رێزگرتن لە دەنگ و رای تورکمان.

٣٩- یەکێتی تورکمانە سەربەخۆکان (حرکة المستقلیین الترکمان):[١٩١]

ئەم بزووتنەوەیە لـە شـاری هـەولێر سـاڵی ١٩٩٥ دامـەزراوە. ئەنـدامانی بـە زۆری خـەڵکی هەولێرن و سنوری چالاکیەکانیشی هەر لە هەولێرە. لەلایەن (فریـد الچـلبی) سـەرکردایەتی دەکرێت، کە ئەندامە لە بەرەی تورکمانی.

٤٠- حزبی گەلی تورکمانی (حزب الشعب الترکماني):[١٩٢]

ئەم حزبە لـە سـەرەتای سـاڵی ١٩٩٧ دامـەزراوە لـە شـاری (ئەنقـەرە)ی پایتـەختی تورکیـا، لەلایەن تورهان کەتانە سەرۆکایەتی دەکرێ. چالاکیەکان بەرچاونین.

٤١- حزبی ـ وفاء ـی تورکمانی:[١٩٣]

ئەم حزبە ساڵی ١٩٩٦ دامەزراوە لە شاری (تاران)ی پایتەختی ئێران، لەلایەن (فریاد عمر دوزلو) سەرکردایەتی دەکرێ، لەناو ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە عێراق ئەندامە.

٤٢- حزبی نیشتمانی تورکمانی (الحزب الوطني التركماني):[١٩٤]

ئەم حزبە لە ساڵی ١٩٨٨ لە شاری (ئەنقەرە) دامـەزراوە، کارو چالاکیەکانی بەشـێوەیەکی نهێنی بەڕێوە دەبرد لەناو عێراق تا ساڵی ١٩٩١ کە بە ئاشکرا خۆی راگەیاند.

حـزب بـاوەڕی وایـە کـە تورکمـان بەشـێکن لـە نەتـەوەی تـورك، ئامـانجی دامەزرانـدنی حکومەتێکی دیموکراتی پەرلەمانیە لە عێراق.

سەرکردەکانی ئەم حزبە:

د. مظفر ارسلان، سەرۆکی حـزب بـووە، دوایـی دورخرایـەوە و ئێسـتا مصـطفی کمـال لـە جێگایەتی.

حسن سلیمان، بشار امام اوغلو، د. آیدن بیاتی، عزیز قادر.

رۆژنامەی (الشروق) زمان حاڵی حزبە، لەلایەن رۆژنامـەوان نصـرت مـردان سەرپەرشـتی دەکرێت، بە هەردوو زمانی (تورکمانی) و (عەرەبی) دەردەچێت.

حزب پەیوەندی باشی لەگەڵ حکومەتی تورکیا هەیە، بەشداری کـردووە لـە کۆنگرەکـانی ئۆپوزسیون لەناوخۆ و دەرەوەی عێراق.

٤٣- یـەکێتی ئیسـلامی بـۆ تورکمـانی عێـراق (الاتحـاد الاسـلامي لتركمـان العراق):[١٩٥]

لـە مێـژووی ٢/ئـازاری/١٩٩١ کۆمەڵـە سیاسـەتمەدارێکی تورکمـانی ئیسـلامی رێکخـراوی یـەکێتی ئیسـلامی بـۆ تورکمـانی عێراقیـان پێکهێنـا، بـۆ ئاڕاسـتەکردنی خـەباتی سیاسـی تورکمانە ئیسلامیەکان.

ئەم رێکخراوە لە شـاری (قـم) لـە ئـیران لـە ٢/ئـابی/١٩٩١ کـۆنگرەی دامەزرێنـەری بەسـت. چەند بڵاوکراوەیەکیان هەیە (الدلیل، سبل الهدایة)، چـەند لقێکـی رێکخراوەییـان هەیـە لـە ئێران و ئەوروپا.

پاش رووخاندنی رژێمی صدام لە ٢٠٠٣ کادیرانی گەڕانـەوە عێـراق و بەشـداری کاروبـاری سیاسیان کرد.

٤٤- رێکخـــراوی دیموکراتخـــوازە نیشـــتمانپەروەرانی تورکمـــان (منظمـــة الدیمقراطیین الوطنیین الترکمان):[١٩٦]

ئەم رێکخراوە لە ساڵی ١٩٧٩ لە وڵاتی سوریا بە سـەرۆکایەتی عزالـدین قۆجـە دامـەزراوە، بەشداریکردووە لە پێکهێنانی بەرەی نیشتمانی نەتەوایەتی دیموکراتی (جوقد).

لە سەرکردەکانی ئەم رێکخراوە:

محمد رشید، فاضل دمیرچی، حسن سلیمان، أنور عزالـدین، عبـاس عبـدالله قصاب، محمـد سعید کەتانە، د. آیدن بەیاتلی.

٤٥- بزووتنەوەی نیشتمانی دیموکراتی تورکمان (الحرکة الترکمانیة الوطنیة ـ الدیمقراطیة):[١٩٧]

ئـەم بزووتنەوەیـە لـە ٢٠/تشـرینی دووەم/١٩٩٣ لـەژێر نـاوی (بزووتنـەوەی ناسیۆنالسـتی تورکمـانی) دامـەزرا، پاشـان لـە ٩/ئـازاری/١٩٩٤ نـاوی گـۆڕا بـۆ: (بزووتنــەوەی نیشـتمانی دیموکراتی تورکمان) لەلایـەن عزیـز قـادر صـمانجی سـەرۆکایەتی دەکـرا، بارەگـای گشـتی لـە شاری لەندەن بوو.

ئامانجـەکانی: ناسـاندنی تورکمـان و بـەرگریکردن لـە مافـە ڕەواکـانی و هاوکـاریکردنی ئۆپۆزسیونی عێراقی.

بزووتنەوە بەشداری لە کۆنگرەی ڤیەنا و صلاح الدین کردووە، بـە (٦) ئەنـدام بەشـداری لە ئەنجومەنی گشتی کۆنگرەی نیشتمانی عێراقی یەکگرتوو کردووە.

٤٦- حزبی یەکگرتووی تورکمانی (حزب الوحدة الترکمانی):[١٩٨]

ئـەم حزبـە لـەوڵاتی (قـبرص) دامـەزراوە، لـە دامەزرێنـەرەکانی تـەنها (أحمـد کـونش) ناسراوە. دوای ماویەکی کورت لەگەڵ حزبی (یەکێتی و برایەتی) یەکیان گرت و بوونە یەك حزب لەژێر ناوی (حزبی یەکگرتووی تورکمانی).

جێگای ئاماژەپێکردنە کـە حزبـی (یـەکێتی و برایـەتی) لـە کۆتـایی سـاڵی ١٩٩٢ لـە شـاری سلێمانی دامەزراوە.

دووای دەرچـوونی احمـد کـونش سـەرۆکایەتی حـزب کەوتـەوە دەسـتی (ریـاض سـاری کەهیە). هەر بەهۆی ململانێ و چەندین گۆڕانکاری ناوخۆیی حزب دابەش بـووە سـەر سـێ حزبی تر:

١- حزبی برایەتی (قارداشلق)ی تورکمانی ـ بە سەرۆکایەتی ولید شریکە.

٢- حزبی یەکێتی تورکمانی عێراقی (الاتحاد الاسلامي) ـ بە سەرۆکایەتی ـ سیف الدین دمیرچی.

٣- حزبی تورکمان ئیلی. بە سەرۆکایەتی ریاض ساری کەهیە.

٤٧- حزبە سیاسیەکانی (کلدو ئاشوری):

ئەو ناوانەی خوراەوە بریتین لەو قەوارە سیاسیانەی تایبەتن بە کەمە نەتەوەکانی کلدۆ ئاشوری لە عێراق بە پێی زانیاریەکانمان.

زنجیرە	قەوارەی سیاسی(١٩٩)
١	حزبی نیشتمانی ئاشوری (الحزب الوطني)
٢	بزووتنەوەی دیموکراتی ئاشوری (الحركة الديمقراطة الاشورية)
٣	بەرەی نیشتمانی ئاشوری (الجبهة الوطنية الاشورية)
٤	هاوپەیمانی نیشتمانی ئاشوری (التحالف الوطني الاشوري)
٥	حزب میزۆپۆتۆمیای دیموکراتی (حزب بين النهرين الديمقراطي)
٦	رێکخراوی ناسیۆنالستی ئاشوری (المنظمة القومية الاشورية)
٧	یەکێتی خوێندکارانی ئاشوری لە عێراق (اتحاد الطلبة الاشوريين في العراق)
٨	یەکێتی لاوانی ئاشوری لە عێراق (اتحاد الشباب الاشوري في العراق)
٩	یەکێتی ژنانی ئاشوری (اتحاد النساء الاشوريات)
١٠	رێکخراوی ئاشوریە سەربەخۆکان (المنظمة الاشورية المستقلة)
١١	کلێسەی ئاشورییەکان (الكنائس الاشورية)
١٢	بەرەی ئاشوری یەکگرتوو (الجبهة الاشورية المتحدة)
١٣	ئەنجومەنی نەتەوایەتی کلدان (المجلس القومي الكلداني)

١٤ كۆنگرەی نەتەوایەتی ئاشوری _ ئەمەریکا (المؤتمر القومي الاشوري)[٢٠٠]

١٥ گردبونەوەی نیشتمانی ئاشوری (التجمع الوطني الاشوري).

٤٨- ئەنجومەنی نەتەوایەتی کلدانی (المجلس القومي الكلداني):[٢٠١]

لە مانگی نیسانی٢٠٠٢ لەلایەن کۆمەڵە کلدانییەکی عێراقی نیشتەجێ لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دامەزرا. بە بۆچوونی خۆیان ئەنجومەن ڕێکخراوێکی سیاسیە، ئامانجی هێنانەدیی بەرژەوەندییەکانی کلدانە عێراقییەکانە لەناوەوە و دەرەوەی عێراق. ئەمینداری گشتی ئەنجومەن (غسان شذايا)یە.

٤٩- حزبی نیشتمانی ئاشوری (الوطني الاشوري):[٢٠٢]

حزبێکی ناسیۆنالستی ئاشورییە لەبەرواری ١٤/تەموز/١٩٧٣ لە شاری بەغداد دامەزراوە، بەدەست پێشخەرییەك لەلایەن مالك یاقو مالك.

یەکەم کۆنگرەی حزب لە ٢٦/ئەیلول/١٩٧٤ بەسترا، لەو کۆنگرەیەدا سەرکردایەتیەکی هەڵبژارد بە نهێنی. ساڵی ١٩٨١ لەگەڵ بزووتنەوەی دیموکراسی ئاشوری بە مەبەستی یەکخستنی خەباتیان کەوتنە گفتوگۆ. لە ئاکامدا بڕیاردرا لەناو یەك ڕێکخراو (گردبوونەوەی دیموکراتی ئاشوری) کاربکەن.

لە سەرەتای ساڵانی نەوەدەکان بەهۆی ناکۆکی و ململانێی ناوخۆ جارێکی تر هەردوولا لەیەك جودا بوونەوە.

ڕۆژنامەی ناوەندی حزب لەژێر ناوی (قویامن) لە مانگی/ئاب/١٩٧٧ یەکەم ژمارەی دەرچووە.

لە کەسایەتیە ناودارەکانی حزب: نمرود بیتو، کورکیس یاقو.

حزب باوەڕی بە چەند بنەمایەکی سیاسی هەیە وەك: فرەیی سیاسی، پێکهێنانی بەرە لەسەر ئاستی جیهانی و نیشتمانی، ڕێزگرتن لە هەموو بیروڕایەکی سیاسی.

٥٠- گردبوونەوەی نیشتمانی ئاشوری (التجمع الوطني الاشوري):[٢٠٣]

ئـەم هاوپەیمانیەتیـە لـە کۆمەڵـە حـزب و ڕێکخراوێکـی سیاسـی ئاشـوری دامـەزراوە بـۆ بەشداریکردن لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی عێراقی ساڵی (٢٠٠٥).

لەم گردبوونەوەیە ئەم لایانەنە تیادا بەشداری کردووە:

بەرەی نیشتمانی ئاشـوری، حزبـی (بـین نهـرین)ی دیمـوکراتی، ڕێکخـراوی ناسـیۆنالیزمی ئاشوری، کونگرەی ناسیۆنالستی ئاشوری، یەکێتی خوێندکارانی ئاشوری لـە عێـراق، یـەکێتی لاوانـی ئاشـوری لـە عێـراق، ئاشـورییە سـەربەخۆکان، کلێسـە ئاشـورییەکان. هاوپەیمانیـەتی نیشتمانی ئاشوری، بزووتنەوەی دیموکراتی ئاشوری.

٥١- بزووتنەوەی دیموکراتی ئاشوری (الحركة الديمقراطية الاشورية):[٢٠٤]

ئەم بزووتنـەوەیـە لەلایـەن چـەند ڕێکخراوێکـی سیاسـی و چـەند کەسـایەتیەکی ئاشـوری دامــەزرا لــە ١٢/نیســان/١٩٧٩، یەکــەم کــۆنگرەی خــۆی لــە شــاری دهــۆك بەســت لــە مـانگی/ئـەیلول/١٩٩٢، چـەند بارەگایـەکی بـۆ لقـەکانی کردۆتـەوە لـە کوردسـتانی عێـراق و وڵاتانی ئەوروپا و ئەمەریکا.

بزووتنـەوە بەشـداری خـەباتی چەکداری کـردووە لـە کوردسـتانی عێـراق دژ بـە ڕژێمـی صدام، داکۆکی لەسەر ئەوە دەکات کـە کێشـەی ئاشـورییەکان کێشـەیەکی نەتەوایەتیـە نـەك ئاینی، بۆیە داوای دانپیانان بە بوونی نەتەوەی ئاشورییەکان دەکات.

لە سەردەمی ڕژێمی صدام چەندین کادیر و سـەرکردایەتیان تووشـی ئەشـکەنجە و گـرتن و[٢٠٥] کوشتن هاتوونە، لە مانگی شـوباتی ١٩٨٥ سـێ سـەرکردە بـەناوی: یوسـف تومـا، یـوبرت بنیامین، یوخنا ججو، بڕیاری کوشتنیان لەسەر جێبەجێکراوە.

بزووتنەوە بەشداری لە کۆنگرەکانی ئۆپۆزسیۆنی عێراقی کردوە، هـەروەها بەشـداری لـە ژیانی سیاسی کردووە لە کوردستانی عێراق دوای ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١.

دوای ڕوخاندنی ڕژێم لە ٢٠٠٣ بەشداری لە کاروباری سیاسـی عێـراق کـردووە نوێنـەریان لە پەرلەمانی عێراقدا هەیە.

بزووتنــەوە رۆژنامــەی (بهــرا) لــە ســاڵی ١٩٨٢ دەردەكــات وەك زمــان حــاڵی خــۆی، لــە كەسایەتیەكانی: كوركیس خوشایا، یونادم یوسف كنە.

٥٢- حزبی میزۆپۆتۆمیای دیموكراتی (حزب بین النهرین الدیمقراطي):(٢٠٦)

حزبێكـی سیاسـی ئاشـورییە لـە كوردسـتانی عێـراق كاردەكـات، لـە سـاڵی ١٩٩١وە لەلایـەن كۆمەڵە سیاسەتمەدارێكی ئاشوری دامەزرا، لە سەركردەكانی (جمیل نمرود).

لـە مـانگی تشـرینی یەكـەم/٢٠٠٤ كـۆنگرەی شەشـەمی لـە شـاری هـەولێر سـاز كـردوە، لـە كۆنگرە كۆمیتەی ناوەندی حزب، كە لە (١٥) ئەندام پێكهاتووە هەڵبژێردراوە.

٥٣- بەرەی ئاشوری یەكگرتوو (الجبهة الاشوریة الموحدة):(٢٠٧)

بەرە لە بەرواری ٢٦/كانونی دووەم/٢٠٠٤ لە شاری بەغداد دامەزراوە.

بـەپێی نـاوەڕۆكی یەكـەم بـەیانی، هۆیـەكانی دامەزرانـدنی بـەرە دەگەڕێتـەوە بـۆ: ئـەو بارودۆخـەی گـەلی ئاشـوری و پرسـە نەتەوایەتیەكـەی پێیـدا تێپـەڕ دەبێـت، پێویسـت بـە یـەكگرتن دەكـات و خـۆ ئامـادەكردن بـۆ كـۆنگرەی نەتەوایـەتی ئاشـوری پـاش سـازدان و ئامادەكردنی پشتیوانی جەماوەری بۆ هزرو بیروڕاكانی لەناو وڵات كە حـزب و كەسـایەتی و دامەزراوە گرینگ و پسپۆڕەكان بگرێتە خۆی.

ئەنجومەنی دامەزرێنەری بەرە هەروەك لە بەیاننامەكە ناویان هاتبوو ئەمانە بوون:

هرمز موشیر: سەرۆك

ابرم سامانز: جێگری سەرۆك

یوسف الدیرو: راوێژكار

بۆاش جان: سكرتێر

ئەندامان: ارجنتین شموئیل، كوریل شمعون، أدور أوراها، أدور هرمز، ندی یوسف، خۆشابا بهرام، جونسن عیسی.

بــەرە هەڵوێســتی خــۆی لــە ئاســت یاســای بــەڕێوەبردنی وڵات بــۆ قۆنــاغی گواســتنەوە راگەیاندو بە هەنگاوێكی دروستی دانا لە بواری رێككەوتن لـەنێوان گـروپ ولایەنـە سیاسـیە

سەرەکیەکانی نوێنەران لە ئەنجومەنی حوکم ئەوانی لەسەر چەند بنەمایەکی هاوبەش ڕێککەوتن، کە ویستەکانی گەلی عێراق لە سنورێکی کەمدا بەدی دێت.

٥٤- کۆمەڵەی ڕەنجدەرانی کوردستان:[٢٠٨]

دوای ڕاگەیانـدنی بـەیانی ١١/ئـازار/١٩٧٠ و تێکەڵبوونـەوەی هـەردوو باڵەکـەی (پـارتی دیموکراتی کوردستان)، مـام جـلال پێـی وابـوو کـە پێویست دەکات ڕێکخستنێکی مارکسی لینینی بێتەکایەوە. بۆ ئەم مەبەستە لە ساڵی ١٩٧٠ لـە شاری بەغداد چەند کۆبونەوەیەك بەسترا، لە کۆتاییـدا لـە ١٠/حـوزیران/١٩٧٠ بڕیـار لەسـەر دروسـتکردنی کۆمەڵەی مـارکس ـ لینینی کوردستان درا (دواتر ناوەکەی گۆڕا).

ئەم کۆمەڵەیە سەرەتا بەشێوەی ڕەوتێکی هزری لە ئارادا بـوو، یەکەمین دەستپێشخەری بۆ ئەم کارە بەسەرپەرشتی مام جلال و بەشداریکردنی (شـەهاب شـیخ نـوري، فاضـل مـەلا محمود، فریدون عبدالقادر) ئەنجامدرا. وردە وردە چالاکیەکانیان پەرەی سـەند، کۆمەڵـە بـە ڕەنگدانەوەیەکی تێروپڕی بیروباوەڕی (ماوتسی تونگ) و تێزەکانی جـەنگی میللیـەوە هاتـە مەیدانی تێکۆشان.

ئەندامەکانی سەرکردایەتی کۆمەڵە لە ساڵی (١٩٧٠) لەم ناوانە پێکهاتبوون:

شهاب شیخ نوری ـ سکرتێری کۆمەڵە (لەناوخۆ).

محمد میرزا سعید عباس ـ لێپرسراوی لیژنەی بەغداد.

جعفر عبدالواحد ـ لێپرسراوی لیژنەی هەولێر.

ئاوات عبدالغفور ـ لێپرسراوی لیژنەی سلێمانی.

فریدون عبدالقادر ـ لێپرسراوی لیژنەی کەرکوك.

ئەندامانی کۆمەڵە لەم قۆناغەدا زۆر بەژێری و وریایی کاریان دەکرد بۆ پاراستنی نهێنـی و ڕێکخستنەکانیان، لەماوەی شـەڕی ١٩٧٤ ـ ١٩٧٥ لـەنێوان کـورد و حکومـەتی بەغـداد بەشـی زۆریان بەشداری کارایان کردووە، هەر لە دوای تێشکانی شۆڕش.

لەو ساڵەدا کادیر و ئەندامانی کۆمەڵە گەڕانەوە بۆ ناو شارەکان بـۆ خـۆ ڕێکخسـتن و خـۆ ئامادەکردن بۆ خەباتی پارتیزانی درێژخایەن.

له ئەیلولی ١٩٧٥ ئاشکرابوونی ڕێکخستنکانی کۆمەڵەو دەسگیرکردنی ژمارەیەك کادیری سەرکردایەتی و ئەندامانیان، کارەساتێك بوو بەسەر کۆمەڵە، کە لە دوایشدا چەند سەرکردەیەکی وەك (شهاب شیخ نوري، جعفر عبدالواحد، أنور زۆراب) بڕیاری کوشتنیان لەسەر جیٚبەجێکرا.

لەم بارودۆخەدا (ئارام) شاسوار جلال کە کادیرێکی سەرکردایەتی کۆمەڵە بوو بە هاوکاری چەند هاوڕێیەکی توانیان کۆمیتەیەك پێکبهێنن بۆ سەرپەرشتیکردنی شارەکان. ئەندامانی کۆمیتەکە بریتی بوون لە:

١- شاسوار جلال (ئارام).
٢- نجم الدين عزيز (سالار)
٣- ئازاد هەورامی (عادل)
٤- حکمت محمد (مەلا بختیار)
٥- عبدالرزاق محمد

کۆمەڵە لە دروستبوونی (یەکێتی نیشتمانی کوردستان) وەك باڵێکی سەرەکی بەشداری کرد لە هەموو دامەزراوە و ئۆرگانەکانی.

لە هەڵگیرسانەوەی شۆڕشی ١٩٧٦ زۆر بە گەرمی کادیر و پێشمەرگەکانی بەشداربوونە و بە دەیان شەهیدیان هەبووە.

کۆمەڵە لەماوەی ساڵانی خەباتی ئاشکرای (١٩٧٦ _ ١٩٩١) لە شاخدا چەند گۆڕانکارییەك بەسەر ڕێکخستنەکانی و پێکهاتەی هاتووە و تووشی چەندین ململانیٚ و دووبەرەکی بۆتەوە.

لە یەکەم کۆنگرەی (یەکێتی نیشتمانی کوردستان) ساڵی ١٩٩٢ کە (نەوشیروان مستەفا) سکرتێری کۆمەڵە بووە، بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی خۆیان داوە و تێکەڵی ڕێکخستنەکانی یەکێتی بوون.

٥٥- پارتی شۆڕشگێڕی کوردستان:[٢٠٩]

دوای ڕێککەوتنی ١١/ئازار/١٩٧٠ کە لەنێوان حکومەتی عێراق و سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردستان بە سەرۆکایەتی بارزانی بەسترا، پارتی دیموکراتی کوردستان (باڵی مەکتەبی سیاسی) بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی خۆیدا بۆ ئەوەی تێکەڵی پارتی ببێتەوە بەپێی ڕێککەوتنێك لەنێوان هەردوولا.

دوای ئەوەی باڵی مەکتەبی سیاسی لە کۆنگرەی (٧) ساڵی ١٩٧١ ناوی خۆیان گۆڕی بۆ (پارتی شۆڕشگێڕی کوردستان) بۆ ئەوەی وەك دوو حزب لەگەڵ پارتی تێکەڵ ببنەوە، بەشێك لە کادیرو ئەندامانی شۆڕشگێڕ بە رابەری (عبدالستار طاهر شریف) ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی پارتی شۆڕشگێڕ بەو بڕیارە رازی نەبوون لەبەر چەندین هۆ.

بۆیە لە تشرینی دووەم/١٩٧٣ لە شاری بەغداد کۆنگرەیەکیان بەست و بڕیاری پێکهێنانەوەی پارتی شۆڕشگێڕی کوردستانیاندا.

کۆمیتەی سەرکردایەتی ئەم پارتە پێکهاتبوو لە:

عبدالستار طاهر شریف/ سکرتێر.

ئەندامان: شوقي حمەخان، عبداللە رۆژبەیانی، محمد محي الدین، مجید رشید جباري، زۆراب داراخان، محمد گوڵ محمد، سعید قادر جاف، فاضل علي حسین، شیخ جبار طاهر شریف، عبداللە همزة، زیاد مجید میسری.

رۆژنامەیەکیان لەژێر ناوی ـ النور ـ دەر دەکرد.

چالاکیەکانی زۆر لاواز بوو، هەر بە لایەنگری رژێمی صدام حسین ئەژمار دەکرا.

٥٦- پارتی سوسیالستی کورد (پاسوك):

حزبی سوسیالستی کورد (پاسۆك) لە رۆژی ١١/ئەیلول/١٩٧٥ دامەزرا. بەدەستپێشخەری سەرکردەکەی ئازاد مصطفی لە شاری کەرکوك.

سەرەتا بە ناوی (پارتی سۆسیالستی نەتەوەیی کورد) دامەزرا، دواتر لە[٢١٠] کۆنفرانسی یەکەم لە ١١/ئەیلول/١٩٧٦ ناوەکەی گۆڕاوبووە (پارتی سوسیالستی کورد).

لە کادیرە سەرکردایەتیەکانی ئەم پارتە:

ئازاد مصطفی: سکرتێری پارت (لە ساڵی ١٩٨٩ کۆچی دوایی کردووە). ملازم منصور، ملازم کریم، ملازم شوان، فرهاد عبدالقادر، جلال حاجی حسین، عبداللە ئاگرین.

دروشمەکانی ئەم پارتە دەکرێ لەم خاڵانە کورت بکرێنەوە:[٢١١]

کوردستانێکی سەربەخۆ و گەلێکی ئازاد.

پێش ئەوەی هەر شتێك بین... دەبێ کورد بین.

کوردستان تەنها موڵکی کوردە.

کوردایەتی مرۆڤایەتیە.

جەماوەر سەرچاوەی بوون و دەسەڵاتە.

بەشێك لە سەرچاوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن، کە بیروباوەڕەکانی پاسۆك بۆ کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد دەگەڕێتەوە، کە لە ساڵانی ١٩٥٩ دامەزرابوو.

پاسۆك لە ساڵی ١٩٧٦ بەشداری لە خەباتی چەكداری کردووە لە کوردستان دژ بە ڕژێمی صدام حسین.

لەماوەی ساڵانی خەباتی چەكداری بۆتە ئەندام لەبەری (جود) و هەروەها لە بەرەی کوردستانی.

سنوری چالاکیەکانی ئەم پارتە زیاتر لەناوچەکانی دەوروبەری سلێمانی بووە. ساڵی ١٩٩٣ بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستان کرد، پاشان لە هاوینی هەمان ساڵ لەگەڵ هەردوو حزبی گەلی دیموکرات و حزبی سوسیالست یەکیان گرت لەژێر ناوی حزبی یەکگرتن.

٥٧- یەکێتی نیشتمانی کوردستان:

یەکەم هەنگاوی دامەزراندنی (ی. ن. ك) لە مانگی حوزەیرانی/١٩٧٥ لە چوار کەس پێکهات (جەلال تاڵەبانی، عادل مراد، عبدالرزاق فەیلی، د. فؤاد معصوم) دواتر لە دەرەوە و ناوەوە پەیوەندییان کرد وەك (نەوشیروان مصطفی، د. کمال خۆشناو، د. کمال فؤاد، د. عمر شیخ موس) لەگەڵ هەندێ سەرکردەی ناو وڵات وەك: (علي عسکری، خالید سعید، عمر دەبابە، رسول مامند).

یەکێتی نیشتمانی کوردستان لە سێ باڵی سەرەکی پێکهات وەك نیمچە بەرەیەك سێ باڵەکەش بریتی بوون لە:[٢١٣]

أ- کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان.

ب- بزووتنەوەی سوسیالستی کوردستان.

جـ- باڵی گشتی.

له گۆڤاری ـ ڕێبازی نوێ ـ ژماره (١) مێژووی ١٩٧٦، دەربارەی بیروباوەڕی سیاسی ی. ن. ك بەم جۆره باس دەكات:

لەم چەرخەدا كە شۆڕشی نیشتمانی كورد شۆڕشێكی ڕزگاریخوازانە و دیموكراتی نوێیە، هەر پارتێكی پێشڕەوی شۆڕشگێڕ ئەتوانێ ڕۆڵی پێشڕەوی تیا بگێڕێ، نەك ڕابەراتیەكی خێڵەكی، ئەبێ هاوپەیمانیەتی لەگەڵ هێزە دۆستەكان و هێزە پێشكەوتنخوازەكانی عەرەب و ئێران و توركیا بكرێ (نەك لەگەڵ كۆمەڵ و حكومەتە كۆنەپەرست و دكتاتۆرەكان) و لەگەڵ هێزەكانی شۆڕشی سۆسیالیزمی جیهانی لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی شۆڕشگێڕ و بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانەی چینی كرێكار و وڵاتە سوسیالستەكان، نەك ئیمپریالزم و سەهیۆنیەت و دام و دەزگا بورجوازییەكان.

یەكێتی نیشتمانی كوردستان لە كۆنگرەی سێیەمی ساڵی ٢٠١٠ و لە پرۆگرامەكەی دەربارەی بیروباوەڕی سیاسی و فیكری بەم جۆره باس دەكات لە لاپەڕە (٢٥):

یەكێتی نیشتمانی كوردستان، حزبێكی سۆسیال دیموكراتی گەلی كوردستانی عێراقە، لە پێشەوەدا نوێنەری كرێكاران و ڕەنجدەرانی بیرو بازوی كۆمەڵ، تێدەكۆشێت لە پێناو تەواوكردنی ئەركەكانی ڕزگانی نیشتمانی و سیستەمی دیموكراسی سكولار، بونیاتنانی كۆمەڵی مەدەنی پێشكەوتووی گونجاو لەگەڵ هەل و مەرجی ئێستای دونیادا، كە درێژەی خەباتە نەپساوەكەی بگاتە وەدیهێنانی عەدالەتی كۆمەڵایەتی، تا بتوانێت تەبا لەگەڵ بنەماكانی پێكەوە ژیانی ئاشتیانەی هاوسەنگ، كە خۆی لە دابینكردنی خۆشگوزەرانی، پاراستنی مافەكانی مرۆڤ، مافەكانی تاك، یەكسانی ژن و پیاو، یەكسانی لەبەردەم یاسادا ببینێتەوە، هاوكات خەبات دەكات بۆ دابینكردنی یەكسانی لە دەرفەتەكانی كار، نەشونما كردنی سەربەخۆیی تاك، نەهێشتنی چەوساندنەوە و بنەبڕی هەڵاوێردی ڕەگەزی و چینایەتی و نەتەوایەتی.

یەكێتی نیشتمانی كوردستان لەماوەی مێژووی خەباتی تا ئێستا سێ كۆنگرەی گشتی بەستووە: لە ساڵی ١٩٩٢، ساڵی ٢٠٠١، ساڵی ٢٠١٠.

هەیكەلی ڕێكخراوەیی یەكێتی كە لە دوا كۆنگرە بڕیاری لەسەر دراوە و لە پێڕەوی ناوخۆیدا دیاریكراوە، بەم شێوەیە: سكرتێری گشتی، ئەنجومەنی سەركردایەتی، مەكتەبی

سیاسی، ئەنجومەنی ناوەند، مەکتەب و دەزگاکان، مەکتەبی ڕێکخستن، مەڵبەند، کۆمیتە، کەرت.

سکرتێری گشتی یەکێتی هەر لە سەرەتای دامەزراندنیەوە تا ئەمڕۆ مام جەلالە.

ساڵی ١٩٨٢ یەکێتی لەو سەردەمەی هێشتا لە سێ باڵی پێکهاتبوو، مەکتەبی سیاسی بریتی بوو لە:

جلال تاڵەبانی، سکرتێری گشتی

نەوشیروان مصطفی: جێگر

د. فؤاد معصوم: ئەندام

عمر شیخ موس: ئەندام

حکمت محمد کریم (مەلا بەختیار): ئەندام

علی حویز: ئەندام

نجم الدین عزیز: ئەندام

لە کۆنگرەی سێیەم کە ساڵی ٢٠١٠ بەسترا، سەرکردایەتی یەکێتی بریتی بوون لە: کۆسرەت رسول، د. بەرهەم صالح، مەلا بەختیار، عمر فتاح، قادر حمه جان، ئەرسەلان بایز، عدنان مفتی، عماد أحمد، د. نجم الدین کریم، رفعت عبدالله، محمود سنگاوی، سعدی أحمد، شیخ جعفر مصطفی، رزگار علی، ئازاد جندیانی، ئاسۆ مامند، مصطفی چاوڕەش، هێرۆ ابراهیم احمد، ئالا تاڵەبانی، نەرمین عثمان، خەسرەو گل، ئارێز عبدالله، شالاو کوسرەت، فرید ئەسەسەرد، شۆڕش اسماعیل، محمد وتمان، حمەی حمە سعید، بارزان أحمد کوردە، بلێسە جبار فەرمان، د. جوان احسان، هەلۆ پێنجوێنی، سیروان کوێخا نجم، پەروین کاکە حەمە، هەرێم کمال ئاغا، فریاد رەواندوزی، خالد شوانی، بێگەرد دلشاد، عارف رشدی، شالاوی علی عسکری، وەستا رسول، وصفیە بنی وەیس، شیخ لطیف عمر، پەروین بابەکر، سامان گەرمیانی. عدنان حەمەی مینە، جمیل هەورامی، حامید حاجي غالي، رەهبەر سید ابراهیم.

یـەكێتی نیشـتمانی كوردسـتان لـە سـاڵی ١٩٧٦ بەشـداری سـەرەكی لـە خـەباتی چەكداری كردووە دژ بە رژێمی صدام حسـین. لـەم ماوەیـەدا لـە چـەندین بـەرەو هاوپـەیمانی سیاسـی بەشداری كردوە.

هـەورەها بـەرەوڕووی چـەندین كێشـە و ململانێـی نـاوخۆ بۆتـەوە. لـە سـاڵی ١٩٧٩ بـاڵی بزووتنـەوەی دیمـوكراتی سوسیالسـتی كوردسـتان لێـی جیابۆتـەوە، هـەوەرها لـە سـاڵی ١٩٨٥ گروپێكی تر بەناوی ئالاّی شۆڕش لە یەكێتی جیابوونەتەوە.

دوای راپـەڕین سـاڵی ١٩٩١ یـەكێتی بەشـداری لـە هـەموو كاروبـارە سیاسـی و ئیدارییـەكان كردووە لە هەرێمی كوردستان.

هەروەها پـاش روخانـدنی رژێمـی صـدام حسـین یـەكێتی بەشـداری لـە كاروبـاری سیاسـی عێراق كردووە، بەشداری پەرلەمان و حكومەتی عێراق بووە و سكرتێری گشـتی مـام جـلال بۆتە سەرۆك كۆماری عێراق.

٥٨- بزووتنەوەی سۆسیالستی دیموكراتی كوردستان:

دوای تێكشكانی خەباتی چەكداری كورد لـە كوردسـتانی عێـراق سـاڵی ١٩٧٥ و گەڕانـەوەی ژمارەیەكی زۆری سەركردە و كادیـر و پێشمەرگەكانی بۆ ژێر دەسەلاّتی رژێم، دەستەیەك لە سەركردە و كادیرانی بڕیاریاندا بە پێكهێنانی رێكخراوێكـی سیاسـی شۆڕشـگێڕ لـەژێر نـاوی بزووتنەوەی سوسیالستی دیموكراتی كوردستان.

رابـەری ئـەم بزووتنەوەیـە شـەهید (صـالح یوسـفی) بـوو، كـە پێشـتر ئەنـدامی مەكتـەبی سیاسی پارتی دیموكراتی كوردستان بوو، لە سەركردەكانی تری بزووتنەوە:

علي عسكري، عمر دەبابە، خالد سعید، سید كاكە، طاهر علـي والـي، رسـول مامنـد، مـەلا ناسیح، سعدی گچكە، علی هەژار، كاردۆ گەلاّڵی.

یەكـەم بـەیانی راگەیانـدنی دامەزرانـدنی بزووتنـەوە لـە مـانگی ئایـار/١٩٧٦ دەرچـوە كـە تیایدا ئاماژە بۆ ئەو كارە جینوسایدانە دەكات، كە رژێمی بەعس لە عێراق پێی هەسـتاوە و درێژەی پێدەدا بەرامبەر بە نەتەوەی كورد.

کاك مەحمەد شاکەلی لە کتێبەکەی لەژێر ناوی (لە بزووتنەوەوە بۆ حزبی سۆسیالستی کوردستان) نووسیویەتی:[٢١٣]

لە سەرەتای دامەزراندنی بزووتنەوە و پاشان حزبی سوسیالست، بەهۆی کاریگەری رووداوە یەك لە دوای یەکەکان کە رووبەڕووی ئەو رێکخستنە نوێیە بووەوە و چۆنایەتی و کەسایەتی ئەو هەڤالانەی کە دامەزرێنەر و سەرکردەی بزووتنەوەکە بوون، زۆربەیان لە دوو هێڵی فیکری جیاوازەوە هاتبوون و پاش نسکۆی ١٩٧٥ و لە دوای گفتوگۆیەکی زۆر گەیشتبوونە قەناعەت بەوەی سەر لەنوێ رێبازێکی جیاواز لەوەی پێشوویان هەڵبژێرن بۆ پێکەوە کارکردن بەبێ دژایەتی کردنی فکری پێشویان کە لە دوو حزبی دیاردا (پارتی و یەکێتی) بەرجەستە بوون و هەڵسوکەوت لەگەڵ واقیعی نوێی شۆڕشدا بکەن وەکو خۆی و لە هەمانکاتدا رۆڵی چاکەو تەبایی لە کوردستان ببینن.

بزووتنەوە بەشێك لە ئەندامەکانی سەرکردایەتی و ژمارەیەکی زۆرتر کادیر و پێشمەرگە ڕەوانەی شاخ کرد لە ناوچەکانی کوردستان بۆ دەستپێکردنەوەی خەباتی چەکداری. لە شارەکانیش چەند لقێکی رێکخستنی نهێنی پێکهێنا وەك لە بەغداد و باشوری عێراق، سلێمانی، کەرکوك، هەولێر، دهۆك.

هەر لەو ماوەیە کە (ی. ن. ك) دامەزرابوو، بزووتنەوەش وەك باڵێکی سەرەکی بوو بەئەندام و لەناو یەکێتی کاری دەکرد و چەند ئەندامێکی سەرکردایەتی بوون بە ئەندامی مەکتەبی سیاسی (ی. ن. ك) تا بەهاری ١٩٧٩، کە بزووتنەوە لە یەکێتی کشایەوە.

لە بەهاری ١٩٧٩ هەردوو کادیری سەرکردایەتی علی هەژار و کاردۆ گەلاڵی لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی رژێم لەناوشاری هەولێر دەستگیرکران، شەهید (صالح یوسف) لە بەغدا مابۆوە. لەناو شۆڕشیش لە شاخ دەستەی سەرکردایەتی بزووتنەوە پێکهاتبوو لە: رسول مامند، سید کاکە، طاهر علي والی، قادر عزیز، حاجی حاجی ابراهیم.

لەناو شارەکان لیژنەیەك پێکهاتبوو بۆ بەڕێوەبردنی چالاکیەکانی رێکخستن لیژنەکە بریتی بوو لە: محمد شاکەلی، محمد فاتح، علی اکبر، محمودی حاجی حمە رەش.

چالاکیەکان بەم جۆرە بەڕێوە دەچوو تا تێکەڵ بوونی بزووتنەوە لەگەڵ لیژنەی ئامادەکردنی، پارتی دیموکراتی کوردستان کە پێکهاتبوو لە (د. محمود عثمان، قادر جباری،

عـدنان مفتـی، مـلازم فـؤاد) و لـه هـاوینی سـاڵی ١٩٧٩ حزبـی سوسیالسـتی کوردسـتان، راگەیەندرا.

٥٩- حزبی سۆسیالستی کوردستان (حسك):

له ١٩٧٩/٨/٨ به شێوەیەکی فـەرمی دامەزرانـدنی حزبـی سوسیالسـتی کوردسـتان (حسـك) راگەیەندرا له یـەکگرتنی هـەردوو رێکخـراوی (بزووتنـەوەی سوسیالسـتی کوردسـتان لەگـەڵ لیژنەی ئامادەکردن، له پارتی دیموکراتی کوردستان).

سەرکردایەتیەکی هاوبەش پێکهات لەم ناوانه: رسول مامند، محمود عثمان، قادر جبـاری، قادر عزیز، شوکت حاج مشیر، انور مجید سلطان، طاهر علي والی، احمد فقـی رەش، شـێروان شێروەندی، سـید کاکـه، حـاجی حـاجی ابـراهیم، عـادل مـوراد، مـەلا ناسـیح، عـدنان مفتـی، مەکتەبی سیاسی حزب له (٣) کەس پێکهات: رسول مامند، محمود عثمان، طاهر علی والی.

هەروەها شەهید (صـالح یوسـفی) وەك رابـەر و کەسـی یەکـەمی حـزب مایـەوە. هەیکـەلی رێکخراوەیـی حـزب بـەم شـێوە دارێـژرابوو: مەکتـەبی سیاسـی، کۆمیتـەی سـەرکردایەتی، مەکتەبی رێکخستن، لقەکان، ناوچەکان، رێکخراو، شانه.

لـه مـانگی ئایـار/١٩٨١ حـزب یەکـەم کـۆنگرەی خـۆی بەسـت، دوارۆژی کـۆنگرە کۆمیتـەی سەرکردایەتی هەڵبژێردرا و بەم شێوەیه: رسول مامند، عادل موراد، طاهر علي والـي، سـید کاکه، مـلا ناسـیح (أحمـد اسماعیـل)، قـادر جبـاری، شـیروان شـێروەندی، محمـد فـاتح، عزیـز عقراوی، سعد عبـدالله، مامۆسـتا أمـین، أحمـد فقـی رەش، قـادر شـۆڕش، عبـدالخالق زەنگنـه، شێرکۆ شێخ علی، قادر عزیز، محمد رحیم (خاله حاجی). هەروەها بڕیار درا محمد شاکەلی کـه لەشـار بـەنهێنی کـاری دەکـرد بـه (تزکیـة) بکرێـته ئەنـدامی سـەرکردایەتی، سـەرەڕای شـەهید صـالح یوسـفی وەك رابـەر. هـەروەها کـاك محمـدی حـاجی محمـود بـه یـەدەگ هەڵبژێردرا.

حزبـی سۆسیالسـت بـه درێـژایی تەمـەنی بـەرەوڕووی ململانێـی سیاسـی و هـزری نـاوخۆ بۆتـەوە. لـه یەکـەم کـۆنگرە هـەردوو محمـود عثمـان و حـاجی حـاجی ابـراهیم بەشـداریان نەکرد، هەروەها له ساڵی ١٩٨٥ گروپێکی تر بـه سـەرکردایەتی قـادر عزیـز جـودا بوونـەوە و حزبی زەحمەتکێشانیان دامەزراند.

(حسك) له ساڵی ١٩٨١ بەشداری بەرەی (جوقد)ی کرد و دواتر بەشداری بەرەی جودی کردووە، له ساڵی ١٩٨٨ ئەندامی بەرەی کوردستانی بووە.

دوای راپەڕینی ١٩٩١ به لستێکی جیاواز بەشداری هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستانی کرد ، بەڵام سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا. له ساڵی ١٩٩٣ بڕیاری یەکگرتنیاندا لەگەڵ هەردوو حزبی گەلی دیموکرات و پاسۆك، بەڵام هەر له ماوەی رۆژانی کۆنگرە باڵێکیان به سەرکردایەتی رسول مامند له پرۆسەی یەکگرتن کشانەوە، دواتر کۆنگرەی دووەمیان بەست له شاری رانیه و ئەنجومەنێکی سەرکردایەتیان هەڵبژارد. پاش چەند مانگێك بڕیاریاندا تێکەڵی (ی. ن.ك) ببن.

له کۆتایی ساڵی ١٩٩٤ دەستەیەکی تر له کادیرانی (حسك) به ڕابەرایەتی محمدی حاجی محمود بڕیاری دامەزراندنەوەی حزبی سوسیالستی دیموکراتی کوردستانیاندا که تا ئەمڕۆ له چالاکیەکانیان بەردەوامن.

٦٠- پارتی گەلی دیموکراتی کوردستان:(٢١٤)

ئەم حزبه له مێژووی ٣٠/تەموز/١٩٨١ دامەزراوە لەلایەن کۆمەڵە کادیرو سەرکردەیەك که له پارتی دیموکراتی کوردستان جیابوونەتەوە له ماوەی کۆنگرەی نۆیەمدا.

لە کەسایەتیە گەورەکانی ئەم حزبه کە بە شێوەیەکی کاریگەر بەشداریان لە دامەزراندنی کردووە هەریەك له سامی عبدالرحمن و نوری شاوەیس (ئەندامانی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان).

بەرنامەی حزب جەخت لەسەر رۆڵی سەرکردایەتی کردنی جەماوەر دەکات لە خەباتی رزگاریخوازی نەتەوایەتی لەگەڵ خەبات لە پێناو دادوەری کۆمەڵایەتی واتا تێکەڵکردنی خەباتی نەتەوایەتی بە خەباتی چینایەتی.

پەیوەندییەکانی ئەم حزبه لەگەڵ پارتی دیموکراتی کوردستان له سەرەتادا زۆر ناکۆك و پڕ کێشە بووە و بۆتە هۆی هەڵگیرسانی چەند شەڕو ئاژاوە لە نێوانیاندا لە ناوچەی بادینان، دواتر وردە وردە پەیوەندییەکانیان بەرەو ئاسایی بوونەوە هەنگاوی نا.

هەیکەلی رێکخراوەیی حزب نزیك بووە لە هەیکەلی رێکخراوەی حزبە کۆمۆنیستەکان واتا: سەرکردایەتی، مەکتەبی سیاسی، لقەکان، ناوچەکان، رێکخراوەکان.

حزب دوو کۆنگرەی بەستووە له مێژوویدا له ساڵی ١٩٨٨ و ساڵی ١٩٨٩.

کۆمیتەی سەرکردایەتی هەڵبژێراوی کۆنگرەی دووەم:[٢١٥]

سامی عبدالرحمن/ سکرتێر

د. مجید جعفر

آزاد محمود خفاف

بروسك نوری شاویس

دلشاد میران

خسرو عزیز

صلاح بروارى

مجید رزگاری

فارس ئامێدی

زیرڤان نێروی

وریا رؤوف سەعاتچی

کریم شەنگالی

عارف طیفور

بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی هەرێمی کوردستان کردووە ساڵی ١٩٩٢.

حزب لەگەڵ هەردوو حزبی سوسیالستی کوردستان و پارتی سوسیالستی کورد لە هاوینی ساڵی ١٩٩٣ یەکیان گرت لەژێر ناوی حزبی یەکگرتن.

٦١- بەرەی نیشتمانی نەتەوایەتی دیموکراتی عێراق (جوقد):[٢١٦]

لە ماوەی ساڵانی نێوان (١٩٧٩ _ ١٩٨٠) گۆڕەپانی سیاسی چالاکیەکی سیاسی گەورەی بەخۆوە بینی لەلایەن رەوتە سیاسیەکان، ئەوانی لە کوردستانی عێراق بوونیان هەبوو بە عەرب و کورد. ئامانج لەو چالاکیانە گەیشتن بوو بە جۆرە رێککەوتنێك یان بەرەیەك لە ١٢/تشرینی یەکەم/١٩٧٩ کۆبونەوەیەك لە بارەگای سەرکردایەتی هەرێمی عێراق - حزبی بەعسی عەرەبی سوسیالست بەسترا، لەو کۆبوونەویەدا ژمارەیەکی گەورەی سەرکردایەتی حزبەکان تیادا ئامادە بوون. لەو خاڵە گرینگانەی باسکران:

١- پێکهێنانی ئەنجومەنێکی باڵا لە نوێنەرانی هەموو لایەنەکان بۆ پێکهێنانی بەرەیەکی دیموکراتی عێراقی یەکگرتوو.
٢- پێکهێنانی لیژنەیەك لە چوار لایەن بەناوی (نوێنەرانی بزووتنەوەی نیشتمانی عێراق) و چوون بۆ تاران (پایتەختی ئێران) لە پێناو بەهێزکردنی پەیوەندییەکانی نێوانیان لەگە حکومەتی ئێران.

چەند کۆسپێك هاتە پێش کە رێگربوون لەبەردەم پێکهێنانی بەرە تا ساڵی١٩٨٠ ، بۆیە لە ١٢/تشرینی دووەم/١٩٨٠ پێکهێنانی بەرە راگەیەندرا، ئەو لایەنانەی بەشدار بوون لەو بەرەیە:

١- یەکێتی نیشتمانی کوردستان.
٢- حزبی شیوعی عێراقی.
٣- حزبی سۆسیالستی کوردستان (حسك).
٤- حزبی بەعسی عەرەبی سوسیالست (سەرکردایەتی عێراق).
٥- رێکخراوی سوپای رزگاری میللی عێراقی.
٦- بزووتنەوەی سۆسیالستی عەرەبی.
٧- حزبی سۆسیالستی عێراق.

بەرە توانای بەردەوام بوون و سەرکەوتنی نەبوو بەهۆی دروستبوونی شەڕو ناکۆکیەکان لەگەڵ بەرەی (جود).

٦٢- بەرەی نیشتمانی دیموکراتی (جود):[٢١٧]

بەرە لە بەرواری ٢٨/تشرینی دووەم/١٩٨٠ دامەزرا، بە ئامادەبوونی نوێنەرانی سێ حزب:

١- پارتی دیموکراتی کوردستان: مسعود بارزانی، علی عبدالله، رۆژ نوری شاویس.
٢- حزبی سۆسیالستی کوردستان: رسول مامند، طاهر علي والی.
٣- حزبی شیوعی عێراقی: أحمد بانی خێلانی، فاتح رسول.

دوواتر لە مانگی ئایار/١٩٨١ پارتی سۆسیالستی کورد (پاسۆك) و لە مانگی تشرینی دووەم/١٩٨٤ هەریەك لە حزبی سوسیالستی عێراقی و گردبوونەوەی دیموکراتی عێراقی بوون بە ئەندامی بەرە. دواتر پارتی دیموکارتی گەلی کوردستانیش بوو بە ئەندامی بەرە.

ئامانجەکانی بەرە:

١- دامەزراندنی رژێمێکی دیموکراتی: پاش روخاندنی رژێمی صدام حسین.
٢- چارەسەرکردنی کێشەی کورد بەشێوەیەکی دیموکراسی و ئاشتی لەسەر بنەمای دانپیانان بە مافە رەواکانی گەلی کورد.
٣- سوپا ببێتە دامەزراوەیەك بۆ بەرگری لە نیشتمان و سەروەری و سەربەخۆیی.
٤- پیادەکردنی سیاسەتێکی ئابووری پێشکەوتنخوازانە.
٥- بەشداریکردنی چالاکانە لە خەباتی نەتەوەی عەرەب دژ بە ئیمپریالزم و زایۆنیزم و کۆنەپەرست.
٦- پێڕەوکردنی سیاسەتێکی دەرەکی سەربەخۆ لە بەرژەوەندی کێشە نیشتمانیەکان بێت. پاراستنی ئاشتی جیهانی و پەرەسەندنی بزووتنەوەی بێ لایەن.

بەرە بڵاوکراوەیەکی هەبوو لەژێر ناوی _ خەباتی بەرە.

رحیم عجینە لە یاداشتەکانی (الاختیار المتجدد) لە لاپەڕە (١٩٤) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات[٢١٨] کە بەرە ئەنجومەنێکی باڵاو سکرتاریەتی هەبووە و کۆبونەکانی بە دەوری هەر جارە لە بارەگای حزبێك ئەنجامدەدا.

٦٣- حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان:

لە بەندی یەکەمی پێڕەوی ناوخۆی حزبدا هاتووە:[٢١٩]

حزبێکی چەپی شۆڕشگێڕی کوردستانیە، پەیڕەوی مارکسیزم دەکات، تێدەکۆشێ لە پێناو:

١- بەجێگەیاندنی خەباتی گەلی گوردستان لە رزگاری و پێکهێنانی کۆماری دیموکراسی و سەربەخۆیی کوردستان.
٢- دیموکراسی و بەدیهێنانی ئامانجەکانی گەلی کوردستان لە سەربەخۆیی و یەکگرتنەوە و سۆسیالیزم.

سەرەتاکانی دامەزراندنی ئەم حزبە بۆ ئەو جیابوونەوەیە دەگەڕێتەوە کە لەناو[٢٢٠] حزبی سۆسیالست کوردستان (حسك) روویدا لە مانگی کانوونی یەکەم/١٩٨٥. باڵێك لەو

حزبە جیابوونەوە بە سەرکردایەتی قادر عزیز و عبدالخالق زەنگەنـە و کۆمەڵـە کـادیرێکی مام ناوەندی کە نوێنەرایەتی رەوتی چەپیان دەکرد.

ئەم باڵە سەرەتا بەناوی (حزبی سۆسیالستی کوردستان ـ رەوتی شۆڕشگێڕ) دروست بـوو دواتر بوو بە حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان.

لـە بـەرواری ٢٤/نیسـان/١٩٨٨ حـزب یەکـەم کـۆنگرەی خـۆی سـازدا لـە ناوچـەیەکی نزیـك ئاکرێ کە نزیکەی (٣٦) نوێنەر بەشداریان کرد.

لە سەرەتای ئایاری/١٩٩٢ حـزب کۆنگرەیـەکی تـری بەسـت بـە بەشـداریکردنی رێکخـراوی (ئـاڵای شـۆڕش) کـە لـە یـەکێتی نیشـتمانی کوردسـتان جیـاببۆوە. (پاشـان گەڕانـەوە نـاو یەکێتی).

لە مانگی تەموز/١٩٩٤ حزب بە بەشداری (٣٠٠) نوێنـەر کۆنگرەیـەکی تـری بەسـت لـەناو شاری هەولێر، لە دوارۆژی کۆنگرە ئەنجومەنی سەرکردایەتی هەڵبژێردرا، بەم جۆرە:

قادر عزیز: سکرتێر.

ئەندامان: عبدالخالق زەنگەنە، بەهمەن حسین، سەردار محمد، بەڵێن عبداللە، سعد خالد، أحمد انور، گۆران جلال، فاضل حسن، بێکەس حمە قادر، هەندرێن عبداللە، فتاح خلیل.

هەیکەلی رێکخراوەیی حزب بەم جۆرە پێکهاتووە:

شـانە، شـانەی سـەرەکی، رێکخـراو، ناوچـە، لـق، کۆمیتـەی ناوەنـدی، مەکتـەبی سیاسـی، کۆنفرانس، کۆنگرە.

حزبـی زەحمەتکێشـان ئەنـدامی بـەرەی کوردسـتانی بـووە، هـەروەها بەشـداری لـە کۆنگرەکـانی ئۆپۆزسـیۆنی عێراقـی کـردووە، دوای ڕاپـەڕین بەشـداری لـە پرۆسـەی سیاسـی کردووە لە هەرێمی کوردستان.

لـە سـاڵی ٢٠٠٩ حـزب تووشـی دووبـەرەکی هـات، مەکتـەبی سیاسـی حـزب بڕیـاری دوورخسـتنەوەی سـکرتێری حـزب (قـادر عزیـز)یـدا، لـە بەرامبـەردا سـکرتێری حـزب کۆنگرەیـەکی حزبـی سـازدا و سـەرکردایەتیەکی نـوێی دامەزرانـد لـەژێر نـاوی حزبـی زەحمەتکێشانی سەربەخۆی کوردستان.

٦٤- بەرەی کوردستانی عێراقی:

پێکهێنانی بەرەی کوردستانی ماوەیەکی زۆری بە گفتوگۆ و دانیشتنەکان خایاند لەنێوان لایەنەکان. دەکرێ بوترێ کە لە مانگی ئابی١٩٨٧ بە ڕاستی دەستی پێکردووە تا لە مانگی حوزەیران/ ١٩٨٨ واژوی کۆتایی لەسەر کرا لە بارەگای حزبی شیوعی عێراقی لە ناوچەی خواکورك.

ئەو لایەنانەی سەرەتا لەسەری ڕێککەوتن بریتی بوون لە:(٢٢١)

پارتی دیموکراتی کوردستان، یەکێتی نیشتمانی کوردستان، حزبی سۆسیالستی کوردستان، حزبی گەلی دیموکراتی کوردستان، پارتی سۆسیالستی کورد (پاسۆك) هەروەها حزبی شیوعی عێراقی.

دواتر هەر یەك لە حزبی زەحمەتكێشان و بزووتنەوەی دیموکراتی ئاشوریش هاتونەتە ناو بەرە لە بەرواری ١٩٩٠/١١/١.

بەرە پەیمانێکی دارشتووە کە تیایدا ئامانج و بەرنامەی کاری خۆی تیادا روونکردۆتەوە. هەروەها پێڕەوێکی ناوخۆشی هەبووە.

سەرۆکایەتی بەرە، ڕێککەوتنی لەسەر کراوە کە بەنۆرە بێت لەلایەن کەسی یەکەمی حزبەکان.

بەرە چەند دامەزراوەیەکی هەبووە وەك: سەرکردایەتی سیاسی، مەکتەبی تەنفیزی، ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستان، دەزگای پەیوەندیەکان، کاروباری کارگێری و کۆمەڵایەتی و یاسایی، لیژنەکانی دارایی، رایگەیاندن، ئاینی، ڕێکخراوە پیشەیی و دیموکراتیەکان.

بەرەی کوردستانی رۆڵێکی سەرەکی هەبووە لە ڕاپەرینی بەهاری ١٩٩١ ، دواتریش لە بەرێوەبردنی کاروباری سیاسی و ئیداری و ئاسایشی هەرێمی کوردستان، تا هەڵبژاردنی گشتی ئەنجامدرا و حکومەت و پەرلەمان و دامەزراوە رەسمیەکان پێکهاتن.

لە ئامانجەکانی بەرە:(٢٢٢)

١- خەبات کردن لە پێناو کۆتایی هێنان بە جەنگی رژێم بۆ لەناوبردنی گەلی کورد.

٢- خەبات کردن لە پێناو بڕیاردان لەسەر مافی چارەنووس بۆ گەلی کورد لە کوردستانی عێراق و بەدیهێنانی هەموو مافە رەواکان بۆ گەلی کوردستان.

٣- نەهێشتنی سیاسەتی جیاوازیکردنی نەتەوایەتی کە دەسەڵاتدارانی بەغداد پیادەی دەکەن بەرامبەر بە گەلانی عێراق.
٤- بڵاوبوونەوەی دیموکراسیەت لەناو کۆمەڵگەی عێراقی و بەرپاکردنی ئازادییەکان.
٥- خەباتکردن بۆ کۆتایی هێنان بە جەنگی نێوان عێراق و ئێران.
٦- دامەزراندنی پەیوەندی باش لەگەڵ هەموو لایەن و دراوسێیەکان.
٧- بەرە هاوپەیمانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەی عەرەبە لە پێناو رزگاری و یەکێتی و دیموکراسیەت.
٨- بەرەی کوردستانی ببێتە بەردی بناغە بۆ بەرەیەکی عێراقی فراوان و بۆ روخاندنی رژێمی فاشی دیکتاتۆری.

٦٥- حزبی یەکگرتنی کوردستانی:

ئەم حزبە لە یەکگرتنی سێ حزبی کوردستانی (حزبی سۆسیالستی کوردستان، حزبی سۆسیالستی کورد، حزبی گەلی دیموکراتی کوردستان) پێکهات لە کۆنگرەیەك کە نزیکەی (١٣٠٠) نوێنەری تیادا بەشداریان کرد لە هەر سێ حزب لە مانگی ئاب/١٩٩٢ و ماوەی (٦) رۆژی خایاند.

هەر لە ماوەی کۆنگرەکە باڵێکی سەرەکی لە حزبی سۆسیالستی کوردستان کشایەوە و رازی نەبوو بەشێوازی بەڕێوەبردنی کۆنگرەکە، کە رسول مامند و محمد شاکەلی رابەری ئەو باڵەیان دەکرد.

کۆنگرەی یەکگرتن کۆتایی بە هەڵبژاردنی ئەنجومەنێکی سەرکردایەتی هات، کە لە (٣٠) ئەندام پێکهاتبوو لە ناویاندا (سامي عبدالرحمن، عبدالله ئاگرین، قادر جباری، سید کاکە، محمد حاجی محمود، ملازم کریم، ملازم شوان، سعد عبدالله، مامۆستا امین، نظام الدین گلی...

حزبی یەکگرتن دوای ماوەیەکی کورت بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی خۆیدا و تێکەڵ پارتی دیموکراتی کوردستان بوو.

٦٦- حزبە ئیسلامیە کوردییەکان:

زۆرن ئەو ڕێکخراو و گروپە سیاسیە ئیسلامیانەی باسیان دێت، ئەم ڕێکخراوانە کە سەریان هەڵداوە، لەبەر زۆر هۆ (کە جێگای باس نییە) لە یەك جودا بوونەتەوە و یەکیان گرتۆتەوە. ئەگەرچی هەموویان هزری ئیسلامی سەرچاوەی کاریانە، بەڵام شێواز و ڕێبازی کارو چالاکیەکانیان جیاوازن، هەندێکیان باوەڕیان بە خەباتی چەکداری و (جیهاد) هەیە، هەندێکێشیان ڕێبازێکی ئاشتی و مەدەنیانە یان گرتۆتە بەر(٢٢٣).

ز	ناوی ڕێکخراو	ساڵی دامەزراندن	ناوی سەرکردە
١	بزووتنەوەی ئیسلامی کوردی	١٩٧٨	مەلا عثمان عبدالعزیز
٢	لەشکری ئیسلامی کوردستان	١٩٨٠	عباس عبداللە شاهین
٣	رابیتەی ئیسلامی	١٩٨٤	محمد نجیب بەرزنجی
٤	بزووتنەوەی رابوونی ئیسلامی		مەلا صدیق عبدالعزیز
٥	بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی	١٩٩٩	علي عبدالعزیز
٦	کۆمەڵی ئیسلامی لە کوردستان ـ عێراق	٢٠٠١	علي باپیر
٧	بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق		علی عبدالعزیز
٨	یەکگرتووی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق	١٩٩٤	صلاح الدین بهاءالدین
٩	جیهادی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق		مەلا أمین پیرداود خۆشناو
١٠	سەربازانی ئیسلام (جند الاسلام)	٢٠٠١	ئەبو عبداللە الشافعی
١١	پشتیوانانانی ئیسلام (انصار)	٢٠٠١	مەلا کرێکار
١٢	حماس	١٩٩٧	مەلا عمر بازیانی(٢٢٤)
١٣	کۆمەڵەی توحیدی ئیسلامی	٢٠٠٠	ئەبوبەکر هەولێر
١٤	بەرەی تەوحیدی ئیسلامی	٢٠٠١	مەلا ئەبوبەکر هەولێر، عمر بازیانی

٦٧- حزب (الله)ی کورد:[٢٢٥]

بزووتنەوەیەکی سیاسی ئاینی بوو لەسەر ڕێبازی (سوننە) تێکەڵ بە بیروباوەڕی سوفیەت. لە شاری (نەغەدە) لە کوردستانی ئێران دامەزراوە، مێژووی دامەزراندنی بۆ ساڵی ١٩٨٣ دەگەڕێتەوە. ئەم حزبە لەسەرەتادا بەسەرکردایەتی (شیخ محمد خالد بارزانی) دروست بووە، دواتر دوو بەرەکیان تێکەوت.

لقێکی سەربازی هەبوو، کە نزیکەی (٢٠٠) چەکداری لە خۆگرتبوو.

ئەنجومەنی سەرکردایەتیەکەی بریتی بوون لە:

أدهم بارزانی، سەرۆك

عمر دیرزی، عبدالرحیم، فتاح فرج، محمد أمین محمد، سیامند مزوری.

بارەگاکانی لە شارۆچکەی چۆمان و حاجی ئۆمەران بوو.

ئامانجەکانی:

خەباتی چەکداری لە پێناو روخاندنی دەسەڵاتی صدام حسین لە عێراق، بەدی هێنانی مافە رەواکانی گەلی کورد و دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامی.

لە کۆتایی ساڵی دوو هەزار خۆی هەڵوەشاندۆتەوە و تێکەڵی پارتی دیموکراتی کوردستان بوو.

٦٨- بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق:[٢٢٦]

ئەم بزووتنەوەیە لە ساڵی ١٩٩٩ پێکهات بە تێکەڵبوونی دوو بزووتنەوەی ئیسلامی کە بریتی بوون لە: بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان لەگەڵ بزووتنەوەی رابوونی ئیسلامی لە شاری هەڵەبجە، ناویان گۆڕا بۆ بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی.

ئامانجەکانی:

١- پێڕەوکردنی شەریعەتی ئیسلامی.
٢- کارکردن لە پێناو فێرکردنی بەرنامەی ئیسلامی لە خوێندندا.
٣- رۆشنبیرکردنی لاوان و ژنان بە رێنماییەکانی ئیسلام.
٤- روخاندنی رژێمی صدام حسین لە بەغداد.

٥- پیادەکردنی شێوازی خەباتی چەکدرای.

هەیکەلی رێکخراوەیی بزووتنەوە:

١- سەرکردایەتی ٢- مەکتەبی سیاسی ٣- ئەنجومەنی شورا

٤- مەکتەبەکان: عەسکەری، پەیوەندییەکان، راگەیاندن.

٥- مەڵبەندەکانی رێکخستن.

لە سەرکردایەتیەکانی بزووتنەوە:

صدیق عبدالعزیز، دارا محمد أمین، اکرم کریم، شیخ محمد برزنجی، احمد کاکە محمود، کمال رحیم.

بزووتنەوە یەکەم کۆنگرەی لە ساڵی (٢٠٠٠) بەست لە شاری هەڵەبجە، لە نێوانیاندا ململانێی زۆر سەری هەڵدا.

بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق کردووە، نوێنەریان گەیشتە پەرلەمان.

٦٩- کۆمەڵی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق:

کۆمەڵ لە بزووتنەوەی ئیسلامی بە سەرکردایەتی مەلا علی عبدالعزیز جیابۆتەوە، لە ٣١/ئایار/٢٠٠١، لەلایەن شێخ محمد نجیب بەرزنجی پێشڕەوایەتی دەکرێ.

هەیکەلی رێکخراوەیەکەی بەم جۆرەیە:[٢٢٧]

پێشەوا، مەکتەبی سیاسی، سەرکردایەتی، ئەنجومەنی شورا، مەڵبەندەکان، ناوچە، رێکخراوە و بنکەکان.

لە سەرکردایەتیەکانی: علی باپیر _ أمیری کۆمەڵ.

مەکتەبی سیاسی: عبدالستار، ناظم عبدالله، محمد حکیم، مەلا مەروان، دلشاد کەلاری، توفیق کریم.

پاش داگیرکردنی عێراق لەلایەن هێزەکانی ئەمەریکا، ئەمیری کۆمەڵ علی باپیر ماوەیەك دەسگیرکرا.

کۆمەڵ بەشداری لە هەڵبژاردن و کاروباری سیاسی لە هەرێمی کوردستان کردوە هەروەها بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی عێراقی کردوە.

لــە ئامانجــەکانی، پــەیرەوکردنی بنــەما و رێنماییــەکانی ئیســلام، پــەروەردەکردن و ئاراستەکردنی کۆمەڵگە لەسەر بنـەماکانی ئـاینی ئیسلام، پیادەکردنی رێگای تێکۆشان بـە هەموو شێوازێك.

٧٠- یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان:

بزووتنەوەیـەکی ئیسـلامی سیاسـی چاکسـازییە، تێدەکۆشـێ بـۆ چارەسـەرکردنی هـەموو کێشـە سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و رۆشـنبیرییەکان بـە دیـدێکی ئیسـلامی. لـە ٦/شـوبات/١٩٩٤ دامەزراوە.

رابەرەکەی (صلاح الدین بهاءالدین)ە.[٢٢٨]

ئایدیۆلۆجیاکــەی: پــەیڕەوکردنی شــەریعەتی ئیســلامی، بــەدیهێنانی دیموکراتیــەت، پێڕەوکردنی رێبازی دیالۆگ و ئاشتیانەیە.

ئامانجەکانی:

١- بانگەواز بۆ پابەندبوون بە رێنماییەکانی ئاینی ئیسلام.
٢- پەروەردەکردنی ئەندامان بەپێی رێبازی ئاینی ئیسلام.
٣- خەباتکردن لە پێناو بەدیهێنانی مافە رەواکانی گەلی کورد.
٤- پشتگیریکردنی خەباتی گەلانی موسڵمانی چەوساوە.

هەیکەلی رێکخراوەیی:

کۆنگرەی گشتی هەر چوارساڵ جارێك دەبەسترێ.

ئەمینداری گشتی

ئەنجومەنی شورا

مەکتەبی سیاسی

مەڵبەندەکان

دروشمەکانی: ئازادی، برایەتی، دادوەری

چالاکیە سیاسیەکانی:

١- بەشداریکردن لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستان لە هەموو خولەکان.

٢- بەشداریکردنی لە حکومەتی هەرێمی کوردستان.

٣- بەشداریکردن لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی عێراقی و کاروباری سیاسی وڵات.

٧١- حزبی رزگاری کوردستان:

ئەم حزبە لە (١٥/ئاب/١٩٩٣) دامەزراوە، بە سەرۆکایەتی رێکار أحمد. هەر بەهۆی شەڕی ناوخۆ و ململانێی سیاسی لە کوردستان حزب بۆتە دوو باڵ: باڵی رێکار أحمد، باڵی زید محمود، دواتر بەشێکی کادیرانی باڵەکەی رێکار أحمدیش کەوتنە لای باڵی زید محمود[٢٢٩].

ساڵی ١٩٩٩ باڵەکەی زید محمود لە شاری هەولێر خۆی وەك حزبی رزگاری راگەیاند. یەکەم کۆنگرەی لە سەرەتای مانگی کانوونی دووەم/٢٠٠١ بەست، لە کۆنگرە ئەنجومەنێکی سەرکردایەتی هەڵبژارد بەم شێوەیە:

زید محمود علی: سکرتێر

خۆشناو جلال احمد، حکمت حکیم: ئەندامانی مەکتەبی سیاسی.

ایوب یوسف وهاب، رضوان یاسین عبدالله، قاسم محمد رضوان، صدرالدین شەریف، حمە قادر امین. ئەندامانی سەرکردایەتی[٢٣٠].

٧٢- بزووتنەوەی دیموکراتخوازانی کوردستان:[٢٣١]

بزووتنەوەی دیموکراتخوازان بە دەستپێشخەری (بهاءالدین نوري) ئەندامی سەرکردایەتی پێشو لە حزبی شیوعی عێراقی دامەزرا لە شاری سلێمانی لە مانگی ئازار/١٩٩٤.

دروشمی بزووتنەوەکە: دیموکراتیەت بۆ عێراق و مافی چارەی خۆنووسین بۆ کورد.

ژمارەیەکی گەورەی رۆشنبیرانی کورد لەناو بزووتنەوە کۆبوونەوە.

لیژنەی سەرکردایەتیەکەی پێکهاتبوو لە:

بهاءالدین نوری: سکرتێر.

ناصح کریم، شێرزاد انور، عبداللله شریف، شعلة حاتم، شازاد انور، حاجی مەلا سعید، سۆران بکر، عمر شاورێ، جلال نوری، حاجی عبدالله، شیخ نوری، ئامانج.

بواری چالاکیەکانی زیاتر لە ناوچەکانی پارێزگای سلێمانی بوو.

ڕاگەیاندنەکانی بریتی بوون لە:

ڕۆژنامەیەك بەناوی ـ شارستانی ـ هەروەها ئیزگەیەك کە بە زمانی کوردی پەخشی دەکرد لەژێر ناوی ـ دەنگی شارستانیەت ـ.

ئەم بزووتنەوەیە بەرەوڕووی ململانێ و ناکۆکی بووەوە لەناو ریزەکانی خۆی.

٧٣- پارتی کاری سەربەخۆیی کوردستان[٢٣٢]

ئەم پارتە لە ئەنجامی جیابوونەوەی ژمارەیەکی گەورەی کادیر و ئەندامانی لە حزبی شیوعی عێراقی دامەزرا، بە رابەرایەتی (یوسف حنا) ئەندامی سەرکردایەتی پێشوی حزبی شیوعی عێراقی.

یەکەم کۆنگرەی لە ٢٢/تشرینی یەکەم/١٩٩٣ بەست، سێیەم کۆنگرەشی لە کانوونی دووەمی/١٩٩٩ بەست.

ئەنجومەنی سەرکردایەتیەکەی پێکهاتبوو لە:

یوسف حنا: سکرتێر.

کاروان عبدالله، هاشم کۆچانی، ملازم رابەر، بکر حاجی، رفیق صابر، تحسین خلیل، زرار سلیمان بەگ، جمشید حیدری، محسن یاسین، ئومێد مروان.

هەیکەلی ڕێکخراوەیی بەم شێوەیە بوو:

کۆنگرە ـ ناوەندی سەرکردایەتی ـ مەکتەبی سیاسی ـ ناوەندەکان ـ بنکەکانی پارت.

دروشمی پارت بریتی بوو: سەربەخۆیی، دیموکراسی، سۆسیالیزم.

ئەم پارتە بەرەوڕووی ململانێ و دووبەرەکی ناوخۆ بووەوە، دواتر دابەش بووە سەر دوو گروپ، یەکەمیان هەر لەژێر ناوی پارتی کاری سەربەخۆیی کوردستان چالاکی دەنواند، دووەمیان ناوی خۆی گۆڕی بۆ پارتی کاری ئازادی کوردستان، هەریەکەیان بارەگایان لە شارێك بوو.

٧٤- پارتی پارێزگارانی کوردستان:[٢٣٣]

ئەم پارتە لە ساڵی ١٩٩١ پێکهاتووە، سەرکردایەتیە کاتیەکەی لەم ناوانەی خوارەوە بوون:

حسین سورچی: ئەمینداری گشتی.

خورشید شوکت، عمر ئاغای سورچی، سعید أحمد شینە، عثمان میران.

زۆربەی ئەندامان و لایەنگرانی ئەم پارتە سەربە عەشیرەتی سورچی بوونە.

پەیکەری ڕێکخراوەیی پارت بەم شێوەی خوارەوە بوو:

أ- مەکتەبی سیاسی: پێك دێت لە: ١- ئەمینداری گشتی ٢- جێگری ئەمیندار.

ب- کۆمیتەی سەرکردایەتی، سەرپەرشتی چالاکی و کاروباری ڕێکخراوەیی و کارگێڕی پارت و ئۆرگانەکانی دەکات.

ئەم پارتە تووشی چەندین ململانێ و دووبەرکی ناوخۆ هاتووە و تا ڕادەیەکی گەورە لاواز ببوو.

بەشداری لە پرۆسەی سیاسی هەرێمی کوردستان کردووە.

٧٥- بزووتنەوەی میللی کوردستان:[٢٣٤]

بزووتنەوەی میللی کوردستان لە ٢٢/تشرینی دووەم/١٩٩٦ دامەزراوە، سەرکردە و کادیر و ئەندامانی لە حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان جودا بوونەوە، بەهۆی ئەو ململانێ و ناکۆکیە ناوخۆییەی حزب تووشی هات، لە ئەنجامی هەلومەرجە سیاسیە ناوخۆییەکەی کوردستان و شەڕی ناوخۆ.

سەرکردایەتی ئەم بزووتنەوەیە بریتی بوون لە:

عبدالخالق محمد رشید زەنگەنە/ سکرتێری بزووتنەوە.

کمال غەمبار، غازی حسن، شوقی حسین (ئەندامانی مەکتەبی سیاسی).

جلال زەنگابادی، یاوەر حسن، محمد سلیمان، ناصح سلیم، د. هیوا، هۆشیار، سعید ابراهیم. ئەندانی ئەنجومەنی ناوەند.

دوای هەڵوەشاندنەوەی پارتی کاری سەربەخۆیی کوردستان ژمارەیەك لە کادیر و ئەندامانی هاتنە ناو بزووتنەوەی میللی کوردستان.

بزووتنەوە ڕۆژنامەیەکی هەفتانەی هەبووە لە ژێر ناوی (دەنگی میللەت) بە زمانی کوردی دەردەچوو، هەروەها گۆڤارێکی وەرزی هەبووە بە ناوی (ڕۆشنبیری کوردستان).

بەهۆی ململانێ ناوخۆییەکانی بزووتنەوە تووشی لاوازی بوو و چالاکیەکانی بەرەو کۆتایی هات.

٧٦- حزبی شیوعی کوردستان:

ئەو حزبە بە فەرمی لەژێر دروشی (دیموکراتیەت و نوێکاری)ی لە کۆنگرەی پێنجەمی حزبی شوعی عێراقی لە ٣٠/حوزەیران/١٩٩٣ دروست بوو[٢٣٥].

بەڵگەنامەکانی کۆنگرەی حزبی شیوعی عێراقی دەربارەی دامەزراندنی حزبی شیوعی کوردستان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە (بەهۆی ئەو مۆرکە نەتەوایەتیە تایبەتیەی

کوردستانی عێراق، هەروەها بۆ گونجاندنی لەگەڵ پەرەپێدانە سیاسیەکان کە بەسەر پرسی کوردا هاتووە، بڕیاری گۆڕانی ڕێکخراوی حزبی شیوعی لە هەرێمی کوردستان درا بۆ حزبی شیوعی کوردستانی عێراق.

حزب هەموو ئەندام و ئەو ڕێکخراوانەی لە هەرێمی کوردستان کاریان دەکرد لەگەڵ هەموو ئەوانەی لە ڕێکخراوەکانی دەرەوە لە گەڵیاندا کار دەکەن، گرتویەتیە خۆی، حزب سەربەخۆیی خۆی هەیە لە نەخشەکێشانی سیاسەت و بەرنامەکانی و پیادەکردنی لە هەموو بوارو کێشە کوردستانیەکان.

یەکەم کۆنگرەی حزبی شیوعی کوردستانی عێراق لە مانگی تەموز/١٩٩٥ بەسترا.

ئەنجومەنی سەرکردایەتی(٢٣٦)

کریم احمد: سکرتێر

مەکتەبی سیاسی: کمال شاکر، فتاح توفیق، علي محمد زەنگنە، رحیم شیخ علي حیدر، سهیل عبدالجبار الزهاوي، مجید عبدالرزاق، ابراهیم محمود.

لە کۆنگرەی مانگی نیسان/٢٠٠٤ کمال شاکر بۆتە سکرتێری حزب.

حزب ڕۆژنامەی ـ ڕێگای کوردستان ـ دەردەکات بە زمانی کوردی، هەروەها تلفزیونی ئازادی و ئێزگەی ناوچەیی هەیە.

حزب لە پرۆسەی هەڵبژاردن و کاروباری سیاسی لە هەرێمی کوردستان بەشداریکردوە هەورەها بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی عێراقی کردووە.

٧٧- حزبی کۆمونیستی کرێکاری لە عێراق (الشیوعي العمالي)(٢٣٧)

ئەم حزبە لە یەکگرتنی چەندین ڕێکخراوی مارکسی، ئەوانەی لە حزبی شیوعی جیابونەتەوە، پێکهات لە مانگی تەموز/١٩٩٤، حزبێکی مارکسی شۆڕشگێڕانەیە مۆڵەتی فەرمی کارکردنی لە ١٧/ئاب/١٩٩٩ لە وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی هەرێمی کوردستان وەرگرتووە.

سەرەتا چالاکیەکانی لە شاری هەولێر دەست پێکرد، پاش ڕوخاندنی ڕژێمی صدام حسین لە ٢٠٠٣ بارەگای لە شاری بەغداد کردۆتەوە.

له كاديره سەركردايەتيەكانيان:[٢٢٨]

امجد غفور، طاهر حسن، رحمن حسن زاده، ڕێبوار احمد، خسرەو سايە، مؤيد احمد، ناسك أحمد، صادق عزيز،

له بلاوكراوەكانيان: ڕۆژنامەی (پەيامی كۆمۆنيزم) و ڕۆژنامەی (بۆ پێشەوە).

ڕێكخستنەكانی ئەم حزبە لە كوردستان زياتر لە ناوچەكانی پارێزگای سلێمانی گەشەی كردوە.

٧٨- ڕێكخراوی هەڵۆی سوور:[٢٣٩]

ئەم ڕێكخراوە لەشاری بەغداد ساڵی ١٩٧٥ دامەزراوە، بە دەستپێشخەری و هەوڵدانی شەهيد (سلمان داود حسين مندلاوی) لەگەڵ كۆمەڵە گەنجێكی تر. ڕێكخراوە كە لە سەرەتا ناوی لێنرا (ڕێكخراوی شەهيد ليلی قاسم) دواتر ناوەكەی گۆڕا و بووە (ڕێكخراوی تۆڵە سەندنەوەی خوێنی شەهيدان) تا لە كۆتايی لەسەر ناوی (هەڵۆی سوور) جێگيربوو.

كۆمەڵەی ڕەنجدەرانی كوردستان بەهۆی ئەندامێكی (مەلا بەختيار) پەيوەندی لەگەڵ ئەم كۆمەڵەيە كرد و ڕازيانی كرد كە وەك باڵێكی سەربازی كۆمەڵەی ڕەنجدەران لەناو شاری بەغداد چالاكی بنوێنن.

ئەم ڕێكخراوە لە لايەن شەهيد (ملازم جوامير سايمير) سەركردايەتی دەكراو كۆمەڵە گەنجێكی خوێن گەرم پەيوەندييان لەگەڵيدا بەستبوو وەك (كوردۆ قاسم، صلاح جان موراد، كاظم جاسم، عادل عبدالكريم).

يەكەم چالاكی ڕێكخراوەكە كوشتنی (عثمام محمد فائق) بوو لە ١٦/ حوزەيران/١٩٧٧ دواتر لە هەوڵی كوشتنی (طارق عزيز) وەزيری دەرەوەی عێراق (لەو سەردەمە) ئاشكرا بوون و دەسگيركران.

دادگای (الثورة)ی ڕژێمی صدام حسين بڕياری كوشتنی بەشێكيانی دەركرد و هەندێكيانيش بۆ ماوەی چەند ساڵێك بەند كراون.

٧٩- لستێك بەناوی چەند حزب و ڕێكخراوێكی سیاسی لە كوردستانی عێراق، سنوری چالاكی ورێكخستنەكانیان زۆر لاوازە[٢٤٠].

لە كەسایەتیەكانی	مێژووی فەرمی دامەزراندنی	ناوی حزب	زنجیرە
نهاد صابر، ئازاد صابر، احمد برزنجی، كوردستان صابر أحمد، فؤاد مجید محمد.	١٩٩٨	بزووتنەوەی ئیسلامی نەتەوەیی كورد.	١
كنعان احمد، محمد علی حسین، قاسم محمد رسول حسن كاظم، علی عسكر محمد.	١٩٩٨	پارتی هاوپەیمانی فەیلی گەرمیان	٢
فریدون رحیم، دلێر بكر، بەختیار مجید، فەرهاد رحیم، دیاری موفق	١٩٩٨	یەكگرتووی دیموكراتی كوردستان	٣
سمكۆ طالب، سەروەر عارف، ابو بكر شكر، بختیار سعید، ناصح كاكە حمە		بزووتنەوەی سەربەخۆیی كوردستان	٤
جبار عبدالله رسول، توفیق رضا، خدر كوێخا، یوسف مصطفی، خالد أحمد	٢٠٠٠	پارتی نەتەوەیی كوردستان	٥
ماجد ئاغا سعید، پیرۆت نەبی پیرۆت، دلێر أحمد صالح، ابو بكر احمد، هاوار مصطفی	٢٠٠٢	حزبی كۆنگرەی ئازادی كوردستان	٦
طالب بەرزنجی، بهاءالدین حمد صالح، علی حمد، عبدالله صدیق، فتاح عبدالله	١٩٧٩	بزووتنەوەی ئاشیخوازانی كوردستانی عێراق	٧

٨	بزووتنەوەی رزگاری دیموکراتی کوردستان	١٩٩٣	عبدالله کمال احمد، دڵدار احمد، نهایەت حمد،
٩	حزبی پێشکەوتنخوازی دیموکراتی کوردستان	٢٠٠٦	فؤاد شاکر، قادر حمید، صلاح الدین أحمد، نورالدین مجید، شەمال أحمد علی
١٠	حزبی سەربەخۆیی کوردستان	٢٠٠٥	فاروق قادر، هەڤال شاکر، عثمان کاکە عثمان أمین محي الدین، همداد أحمد طه
١١	هاوکاری تورکمانی کوردستان (کرکوك)	٢٠٠٤	قاسم بکر محمد، قادر حمدی، فؤاد رشید، عرفان محمد، هاشم عبدالرحمن
١٢	حزبی کۆنگرەی نیشتمانی/ سەرکردایەتی باشور	٢٠٠٥	حمید محمد قادر، شاخەوان محمد رؤف، محمد جەزا فتاح، بێخال علی
١٣	پارتی ئاواتی کوردستان	١٩٩٥	
١٤	بزووتنەوەی جوتیارانی کوردستان	١٩٩٣	
١٥	بزووتنەوەی سۆسیالستی کار	١٩٩٣	
١٦	رێکخراوی تێکۆشانی رەنجدەرانی کوردستان	١٩٩٣	
١٧	ئاگری سووری کوردستان	١٩٩٢	
١٨	یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان	١٩٩٦	غفور مخموری
١٩	بزووتنەوەی کۆمونیستی و کرێکاری جیهانی		
٢٠	رەوتی کۆمۆنیست		

٢١	یەکێتی تێکۆشانی کۆمۆنیستی کرێکاری	١٩٩٢	
٢٢	کۆمەڵەی شۆڕشگێڕانی کۆمۆنیستی		
٢٤	پارتی نەتەوەیی کوردستان	٢٠٠١	
٢٥	پارتی یەکسانی کوردستان	١٩٩٩	
٢٦	پارتی گەشەکردنی کوردستانی	٢٠٠٥	
٢٧	یەکێتی نەتەوەیی کوردستان	٢٠٠٢	
٢٨	پارتی کرێکاران و رەنجدەرانی کوردستان	١٩٩٣	باپیر کا مەلا
٢٩	پارتی پارێزگارانی دیموکراتی کوردستان		
٣٠	بزووتنەوەی رزگاری دیموکراتی		بارەگای سەرەکی لە (چوارقورنە)یە
٣١	پارتی پێشکەوتنخوازانی کوردستان		بارەگای سەرەکی لە (سلێمانی)یە
٣٢	پارتی کەرگەل		بارەگای سەرەکی لە شاری کفرییە

٨٠- رێکخراوی کاری کۆمۆنیستی لە عێراق (منظمة العمل الشيوعي):[٢٤١]

لە سەرەتای مانگی کانونی دووەم/١٩٨٣ لە کۆبونەوەیەکی نێوان کۆمەڵە ئەندامێکی حزبی شیوعی عێراقی لە شاری مۆسکۆ ئەم رێکخراوە پێکهات.

بەرنامەی کاریان ئەم خاڵانەی لەخۆ گرتبوو:

١- پشتبەستن بە شێوازای ململانێ و دیالۆکی دیموکراتی ئایدیۆلۆژی وەك ئامرازێك بۆ بونیادنانی رێکخراوەکە.

٢- گۆڕینی بنکەکانی ناوخۆ بۆ ڕێکخستنی کادیر و ئەندامان بێ دواخستن.
٣- کارکردن بە هەموو بنەمایەکی لەخۆ بوردن و بەجۆش لە پێناو ڕێکخستنی کادیری کۆمۆنیستی.

ئەم ڕێکخراوە پشت بەکارکردن دەبەستێ لەناوخۆی حزبی شیوعی، ئەم شێوازەش لە چالاکی وا پێویست دەکات کە کادیر خۆی ئاشکرا نەکات و هەموو ڕێگایەك بەکاربهێنێ بۆ باشتر کردنی بزووتنەوەی کۆمۆنیستی لە عێراق.

ئەم ڕێکخراوە هەروەك لە بەیاننامەکەیدا هاتووە، خۆی بە ئەلتەرناتیڤێك بۆ حزبی شیوعی دەزانێت.

گۆڤاری ـ الحوار ـ یەکەم ژمارەی لە ٦/کانوونی دووەمی/١٩٨٣ دەرچووە بەناوی ڕێکخراوەکە. لە سەرکردەکانی ئەم ڕێکخراوە د. یوسف حمدان.

٨١- ڕێکخراوی مارکسی عێراقی (المنظمة الماركسية العراقية):(٢٤٢)

ئەم ڕێکخراوە لەلایەن کۆمەڵە کەسانێکی هەڵگری بیروباوەڕی مارکسیەوە دامەزرا لە شاری (لەندەن).

لە بەیاننامەکەی کە لە ٩/حوزەیران/١٩٩٣ دەرچووە، باس لەوە دەکات کە پاش گفتوگۆیەکی دوورودرێژ کە زیاتر لە یەك ساڵی خایاند لەلایەن کۆمەڵە کەسانێك و چەند ڕێکخراوێکی مارکسی لە دەرەوە و ناوەوەی عێراق، بڕیار لەسەر دەرکردنی بەیاننامەی دامەزراندنی ئەم ڕێکخراوە درا، بۆ ڕاپەڕاندنی ئەم ئەرکانە:

١- کارکردن بۆ دامەزراندنی حزبێکی شیوعی عێراق.
٢- ڕاهێنانی ئەندامان لەسەر کاری ڕێکخراوەیی.
٣- بەربەرەکانیکردنی هەموو ئەو حزبانەی بانگەواز بۆ کۆمۆنیستی دەکەن چ لە ناوەوە یان دەرەوەی عێراق.

٨٢- ئەنجومـەنی بـاڵای شۆڕشـی ئیسلامی لـە عێـراق (المجلس الاعلى للثـورة الاسلامية):[٢٤٣]

ئەنجومەن لە مانگی تشرینی دووەم/١٩٨٢ لەسەر خاکی ئێران دامەزرا لە کۆمەڵە هێزێکی عێراقی ئیسلامی دژ بە رژێمی (صدام حسين).

رێکخراوەکە لە سەرەتای دامەزراندنیەوە چەند رێکخراوێکی گرتبووە خۆی، پاشان وردە وردە ژمارەی ئەندامانی زۆرتر دەبوو، لەو لایەن و رێکخراوە سیاسیانەی کە لە چوارچێوەی ئەنجومەن کاریان دەکرد:

حزبـی (الـدعوة)ی ئیسـلامی، رێکخـراوی کـاری ئیسـلامی، بزووتنـەوەی موجاهیـدە عێراقیەکان، حزب (الله)ی کورد (رابەرایەتی شیخ محمد خالد بارزانی)، ئەنجومەنی زانایان، کۆمەڵەی زانا موجاهیدەکان، لـە شـکری ئیسـلامی کـورد (عبـاس شـبك)، کۆمەڵـەی زانایـانی ئیسلامی کورد (مەلا عثمان عبدالعزيز).

دامەزراندنی ئەنجومەن پەیوەست بوو بە کارە سـەربازییەکان لـە بـەرەی جـەنگی نێـوان ئێران و عێراق (١٩٨٠ _ ١٩٨٨). هەر لەگەڵ زۆربوونی دیلە عێراقیەکان بیر لەوەکرایـەوە کـە سـودیان لێ وەربگـیرێ بـۆ کـاری سـەربازی، بۆیـە لـە سـاڵی ١٩٨٣ بڕیـار درا بـە پێکهێنـانی (لەشکری بدر) وەك باڵێکی سەربازی بۆ ئەنجومەن لەو دیل و پەناهەندە عێراقیانەی کە لە سەر خاکی ئێران بوون، ئـەم رێکخـراوە سـەربازیە لەلایـەن (هـادي العـامري) سـەرکردایەتی دەکرا.

ئەنجومەنی باڵای شۆڕش، ئەنجومەنێکی شورای پێکهێنا کە نزیکەی (٨٠) کەسی گرتبـووە خـۆی، سـەرۆکایەتی ئەنجومـەن لـە سـەرەتادا لەلایـەن علـی[٢٤٤] الهاشمیـەوە دەکـرا، لـە هەڵبژاردنی ساڵی دواتر محمد الهاشمی بووە سەرۆك تا ساڵی ١٩٨٥ کە محمد باقر الحکیم بوو بـە سـەرۆك تـا رۆژی شـەهید کردنـی لـە ئـابی/٢٠٠٣، دوای ئـەو عبـدالعزیز الحکـیم بـووە سەرۆکی ئەنجومەن، کە کۆچی دوایی کرد، کوڕەکەی عمار الحکیم بوو بە سەرۆك.

پاش روخانی رژێمی صدام حسین لە نیسانی/٢٠٠٣ (لەشکری بدر) بە هـەموو کەرەسـتەو چەکەکانیەوە گەیشتەوە عێراق، دوای ماوەیەك خۆی گۆڕی بۆ رێکخراوێکی سیاسی.

ئەنجومەنی باڵای شۆڕش رۆڵێکی سەرەکی هەیە لە کاروباری سیاسی لە عێراق، بەشداری لە هەڵبژاردنەکان و حکومەت و پەرلەمان کردووە.

دامەزراوەکانی ئەنجومەن: ئەنجومەنی گشتی، سەرۆکایەتی ئەنجومەنی باڵا، نووسینگەکان: مەکتەبی راپەڕاندن، مەکتەبی سیاسی، مەکتەبی رۆشنبیری و[245] راگەیاندن، مەکتەبی رێکخستن، مەکتەبی لقی پارێزگاکان.

لە سەرکردایەتیەکانی ئەنجومەن: جلال الدين الصغير، د. همام حمودي، حميد معلة الساعدي، حامد البياتي، عادل عبدالمهدي، باقر جبر، أيمان الاسدي.

٨٣- رێکخراوی (لەشکری) بەدر (منظمة بدر):[246]

ئەم رێکخراوە وەك باڵێکی سەربازی بۆ ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی لە عێراق دامەزرا لە ساڵی ١٩٨٣، زۆربەی ئەندامانی پێکهاتبوون لەو دیل و پەناهەندە عێراقیانەی لە ئێران بوون، ناولێنانیشی بە (بەدر) بەکارهێنانێکە بۆ بیرۆکەی لادانی رژێمی صدام حسین لە ئاینی ئیسلامی.

بەپێی هەندێ زانیاری ژمارەی چەکدارانی گەیشتۆتە نزیکەی (١٠) هەزار چەکدار، کە لەلایەن دەسەڵاتی ئێرانەوە هاوکاری کراون، ئەم لەشکرە بەشدارییەکی کارای کردووە لەماوەی جەنگی نێوان عێراق و ئێران، لەلایەن ئەفسەرێکی پێشوی سوپای عێراق بەناوی (هادي العامري) سەرکردایەتی کراوە.

دووای روخاندنی رژێمی صدام حسین لە عێراق ساڵی ٢٠٠٣ ئەم لەشکرە بە هەموو ئەندامان و کەرەستەکانی گەڕانەوە عێراق، ناوی خۆیان و شێوازی چالاکیەکانی گۆڕی و بوون بەرێکخراوێکی مەدەنی سیاسی لەژێر ناوی رێکخراوی بەدر.

٨٤- حزبــی لیــبرالی دیمــوکراتی عێراقــی (الحــزب الليبرالــي الــديمقراطي العراقي):[٢٤٧]

ئــەم حزبــە لەلایــەن (أیـاد ابــراهیم الرکـابی) دامــەزرا لــە ســاڵی (١٩٧٨). ئەنجومــەنی سەرکردایەتی حزبەکە پێکهاتووە لە:

١- محمد باقر السهيل ـ سکرتێری گشتی.
٢- اياد ابراهيم الركابي ـ یاریدەدەری سکرتێری گشتی.
٣- خالد بشير ميرزا ـ وتەبێژی فەرمی.
٤- ابراهيم الركابي ـ نهێنی گر.
٥- كريم محمد جاف ـ سەرۆکی بەشی سیاسی.
٦- محمد الرحمانی ـ سەرۆکی بەشی گەشەپێدانی مرۆیی.
٧- جانین کلیان ـ سەرۆکی بەشی ژنان.
٨- محمد الحداد ـ بەشی رۆشنبیری و راگەیاندن.
٩- امجد عبدالقادر السهيل ـ بەشی یاسایی.
١٠- علي يوسف الشرع ـ راگەیاندن

دروشمــەکانی حــزب: دادوەری، ئــازادی، ئاشــتی. ئــەم حزبــە لەســەر چــەند بنەمایــەك دامەزراوە:

أ- فرەیی سیاسی، ئابوری، کەلتوری، ئاینی
ب- یەکێتی خاکی عێراق
جـ- هەر کەسێك (٥٠) ساڵ لە عێراق نیشتەجێ بوو، مافی هاوڵاتیبوونی هەیە
د- هــەموو عێراقیــەك مــافی پاراســتنی رەگەزنامــەی هەیــە ســەرەڕای رەگەزنامــەی ئــەو وڵاتەی بە دەستی هێناوە.
هـ- بۆ هیچ کەسێك نیە رەگەزنامە لە هاوڵاتی عێراقی وەربگرێتــەوە، تــەنها بــە بڕیــاری دادگا نەبێ.

٨٥- گردبوونەوەی نەتەوایەتی دیموکراتی (التجمع القومي الديمقراطي):[٢٤٨]

ئەم رێکخراوە قەوارەیەکی ناسیۆنالستی و ناصری ئاڕاستەیە، لە شاری قاهیرە دامــەزراوە لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی بیستەم.

ئەم ڕێکخراوە سیاسیە ئەم لایەنانە دەگرێتە خۆی:

١- ئەفسەرە ئازادیخوازەکان: نوێنەرەکانیان (عرفان عبدالقادر و جدی، علی حسین جاسم).
٢- گردبوونەوەی یەکگرتوی دیموکراتی: نوێنەرەکانیان (أحمد الحبوبی، فیصل فکري).
٣- حزبی یەکگرتووی سوسیالستی: نوێنەرەکانیان (خالد علی الصالح، عبدالستار ابراهیم).

لە بەرنامەکەیدا هاتووە:

ژمارەیەك لەو کەسانەی پەیوەندییان بە ڕێکخراو و هێزە سیاسیە ناسیۆنالست و پێشکەوتنخوازەکان هەیە لەوانی لە دەرەوەی عێراق نیشتەجین کۆبونەوە و هەوڵەکانیان چڕکردەوە بۆ کاری هاوبەش، هەر بەپێی ئەو بۆچوون و بنەمایانە ڕێکخراوێکیان پێکهێنا بەناوی (گردبوونەوەی نەتەوایەتی دیموکراتی).

٨٦- هاوپەیمانی نیشتمانی عێراقی (التحالف الوطني العراقي):[٢٤٩]

لە ساڵی ١٩٩٠ دامەزراوە، ئامانج و بنەما هزری و سیاسیەکانی وەك لە بلاوکراوەکانیان دیاریکراون:

گردبوونەویەکی هزری سیاسیە، لە ریزەکانی خۆی چەندین ڕێکخراو و کەسایەتی جۆراوجۆر کۆدەکاتەوە، خاڵی بەیەك گەیشتنەوەیان هوشیاری سیاسی و تێڕوانینیانە بۆ سیاسەتێکی نیشتمانی گشتی، باوەڕیان بە فرەیی بیروڕاو هزری سیاسی و نەتەوایەتی جیاواز هەیە لەسەر بنەمای سیاسی هاوبەش بۆ بەرژەوەندی نیشتمانی لەناو خۆو دەرەوەی عێراق.

ژیانی هاوبەش لە سێبەری ژیانێکی سیاسی دیموکراتی، یاسا ڕێکخەری پەیوەندییەکانی نێوان دەسەڵاتەکان دەستەبەر دەکات لەسەر بنەمای دەستوور.

ئەنجومەنی سەرکردایەتی پێکهاتبوو لە:

مەکتەبی سیاسی: عبدالجبار الکبیسی ـ سەرۆك

عوني القلمچی ـ وتەبێژی فەرمی.

فاضل الربیعي، باقر الصراف، لبید عبدالعزیز، عباس شاهین، حاتم عبدالکریم، ڕۆژنامەیەکیان دەردەکرد لەژێر ناوی ـ نداء الوطن.

٨٧- ئەنجومەنی عێراقی سەربەخۆ (الهيئة العراقية المستقلة):[٢٥٠]

ئەم ئەنجومەنە لەلایەن چەند کەسایەتیەکی ناسیۆنالست ئاڕاستە دامەزراوە لە شاری (دمشق) ساڵی ١٩٩١. لەو کەسایەتیانە: حسن النقیب، کەسایەتیەکی سەربازی بوو لە سوپای

عرێراق و حزبی بەعسی عەربی سۆسیالست، هەروەها طالب شبیب یەك لە سەركردەكانی حزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالست بو لە ساڵی ١٩٦٣، لەگەڵ بهاء شبیب.

ئەم بزووتنەوەیە رێكخراوی دەستەی بـژاردە بـوو، هـیچ بنكەیـەكی جـەماوەری نـەبووە، بەشداری لە چەند كۆڕ و كۆبونەوەیەكی ئۆپوزسیونی عێراقی كردوە.

دوای روخـانی رژێـم لـە ٢٠٠٣ گەڕانـەوە بـۆ عێـراق و بەشـداریان لـە كاروبـاری سیاسـی كردووە.

٨٨- بزووتنــەوەی چاكسـازی نیشـتمانی عێراقـی (حركـة الاصـلاح الـوطني في العراق):[٢٥١]

بزووتنەوە لە ٢٧/ئەیلول/١٩٩١ لە شاری لەندەن دامەزرا بە سەرۆكایەتی (سامي عـذارة آل معجون)، ناوبراو پێشتر ئەندامی (ئەنجومەنی عێراقـی ئـازاد) بـوو لەگـەڵ سعد صـالح جـبر بەشـداری لـە كۆبونـەوە و كۆنگرەكـانی ئۆپۆزسـیۆنی عێراقیـان كـردووە و نوێنـەریان لـە لیژنــەی جێبــەجێكردنی كـۆنگرەی نیشـتمانی عێراقـی هـەبووە. لـە ٢٢/حـوزەیران/١٩٩٥ كشانەوەی خۆیان لەو رێكخراوە راگەیاند.

دەربارەی بیروبۆچوونە سیاسیەكانی بزووتنەوە، لەو بەیاننامەیـەی كـە لـە ٩/تشـرینی یەكەمی/١٩٩١ دەرچووە، هاتووە:

هەوڵدەدات بۆ یەكخستنی هەموو رێكخراوە سیاسی و حزبی و كەسایەتیە نیشتمانیەكان، بە هیوای كۆتایی هێنان بـە جیاوازییـە لاوەكیـەكان، هەوڵـدەدات هێـزی ئۆپوزسـیون بـەهێز بكات لە چوارچێوەی بزووتنەوەیەكی دیاریكراو بۆ كۆتایی هێنـان بـە رژێـم و دامەزرانـدنی دەسەڵاتێكی دیموكراسی لەلایەن گەلەوە.

دوای روخاندنی رژێمی صدام حسـین لـە نیسـانی ٢٠٠٣ سـەرۆكی بزووتنەوەكە گەڕایـەوە عێراق بۆ بەشداریكردن لە چالاكیە سیاسیەكانی وڵات.

٨٩- گردبوونەوەی ئیسلامی دیموكراتی (التجمع الاسلامي الديمقراطي):[٢٥٢]

ئەم رێكخراوە سیاسیە لە شاری (لەندەن) دامەزرا لە ساڵی ١٩٩١، لەو كەسانەی بەشـداریان لە دامەزراندنی كردوە: عبدالامیر علوان، د. علی حیدری، د. لیث كبە، د. سعد جواد، محمد عبدالجبار.

لــه مــانگی تشــرینی دووەم/١٩٩١ ڕێكخراوەكــه كــۆنگرەی ئیســلامی ئــازادی لــه شــاری فرانكفۆرت ڕێكخستووە.

دەربارەی بیروباوەڕەكانی گردبوونەوەكە، بەڕێز عبدالامیر علوان دەڵێ:

ئێمەی گردبوونەوەی ئیسلامی دیموكرات، ئیسلام و دیموكراتیـەت تێكـەڵاو دەكـەین وەك كــار پێكــردن و شــێوازی ڕێكخســتن و ژیــانی سیاســی. دیموكراتیــەت ئــامراز و هۆیــە بــۆ دووركەوتنەوە لە ململانێیە توندوتیژەكانی سیاسەت.

دوای ڕوخاندنی ڕژێم هەموو ئەو كەسانەی ناویان لە سەرەوە هاتووە، گەڕانەوە عێراق و بەشداریان لە ژیانی سیاسی كرد.

٩٠- ئەنجومەنی عێراقی ئازاد (المجلس العراقي الحر)[٢٥٣]

لە بەرواری ١٠/شوبات/١٩٩١ كۆبونەوەیەك لـە شـاری (لەنـدەن) لـە مـاڵی (صـادق العطیـة) بەسترا بـە ئامـادەبوونی نزیكـەی (١٠٠) كەسـایەتی عێراقـی كـە خـاوەن بیروبـاوەڕی سیاسـی جۆراو جۆرن.

دوای گفتوگۆیـەكی زۆر ڕێكخراوێكیـان بـە نـاوی (ئەنجومـەنی عێراقـی ئـازاد) پێكهێنـاو بەرنامەیەكیان بۆ ڕێكخراوەكە دارشت.

لەلایـەن ئامـادەبووان بـەڕێز (حسـین الصـدر) بەرابـەر دیـاریكراو ئەنجومـەنی ناوەنـدی ڕێكخراوەكە لەم كەسانە پێكهاتبوو:

سعد صالح جبر: سەرۆك.

ئەندامان: سـامي عـزارة آل معجـون، عبـدالوهاب الامـین، كمـال مصـطفی، صـادق العطیـة، شـفیق قـزاز، عبـدالرزاق ابـراهیم علـي، عزیـز أحمـد السـامرائي، د. فریـاد حـویزی، حـازم الشعلان، ریاض الیاور، مالك الیاسري، جمال علمدار، سامي فرج علي، د. خالـد التیمـي، علـي العطیة، شێركۆ عابد، عبدالحلیم الرهیمـي، محمـد عبـدالجبار، عبـدالامیر علـوان، عبـدالقادر ممدوح بریفكانی، جرجیس فتح الله، عبدالعزیز الیاسری، فخری شهاب.

ئامانجەكانی لەم خاڵانە كورت دەكرێتەوە:

١- ڕوخاندنی ڕژێمی صدام حسین.

٢- پابەندبوون بە حوكمی دیموكراتی دەستوری، هەروەها فرەیی سیاسی و ئابوری ئازاد.

٣- مافی چارەی خۆنووسین بۆ گەلی كورد لە چوارچێوەی عێراقێكی فیدرال.

ئەم رێكخراوە هەر زوو ناكۆكی كەوتە ناو ئەندامانی، لە ٤/شوبات/١٩٩٢ (صادق العطیة) بە هاوكاری كۆمەڵێك لە ئەندامانی ئەنجومەن بەیانێكیان بڵاوكردەوە تیایدا بڕیاریاندا بە دەركردنی سعد صالح جبر و پێكهێنانی (سەركردایەتی كاتی) بۆ ئەنجومەن، بەڵام سعد صالح جبر توانی شكست بە هەوڵەكەی صادق العطیة بهێنێ.

پاشان صادق العطیة رێكخراوێكی تری ركابەری دامەزراند لە ژێر ناوی ئەنجومەنی عێراقی ئازاد (لیژنەی دامەزرێنەر)، لە لایەكی ترەوە حسین الصدر و چەند كەسانێكی تركشانەوە، بۆیە ئەنجومەن بەرەو هەڵوەشاندنەوە ملی نا.

٩١- بزووتنەوەی (سید الشهداء) (حركة سید الشهداء):[٢٥٤]

(سید اشهداء) یەك لە نازناوەكانی ئیمام حسین كوڕی علی ئەبو طالب بوو، لە دوای راپەڕینی ئازاری/١٩٩١ دامەزرا، بەتایبەتی دوای هێرشی هێزەكانی رژێم بۆ سەر جەماوەری راپەڕیوو.

ئەم بزووتنەوەیە یەك لە لقەكانی ئەنجومەنی باڵای شۆڕشی ئیسلامی بوو، هەروەها یەك لە هێزەكانی هاوپەیمانی شیعە بوو لە هەڵبژاردنەكانی (٢٠٠٥) كە ئەندامێكی گەیشتە پەرلەمانی عێراق.

ئەمینداری گشتی بزووتنەوەكە (داغر كاظم الموسوي) بوو.

٩٢- بزووتنەوەی ویفاقی نیشتمانی عێراقی (حركة الوفاق الوطني العراقي):[٢٥٥]

یەك لە قەوارە سیاسیە لیبڕاڵەكانی عێراقە، لەلایەن (أیاد علاوي) رابەرایەتی دەكرێ، لەماوەی جەنگی دووەمی كەنداو ١٩٩١ بۆ دژایەتیكردنی رژێمی صدام حسین دامەزرا، دوای زنجیرە كۆبونەویەك لەنێوان كۆمەڵە سیاسەتمەدارێكی عێراقی جیاواز لە بیرو بۆچوون و

هزری سیاسی وەك (بەعسیەکان، ناسیۆنالستەکان، اخوان المسلمین، دیموکراتخوازان، سەرۆك عەشیرەتەکان).

له ماوەی ئەو دانیشتنانە باس لە دانانی بەرنامەیەك بۆ کاری سیاسی کرا، هەروەها پێکهێنانی رێکخراوێکی سیاسی، کە رێککەوتن لەسەر ناوەکەی (ویفاقی نیشتمانی) بێت. لە کەسایەتیەکانی ئەم بزووتنەوەیە: أیاد علاوی، صلاح عمر العلي، صلاح الشیخلي د. تحسین معلة،.

له ماوەی پێنج مانگی یەکەم لە تەمەنی بزووتنەوەکە، دەرکەوت کە توانای سازدان و کۆکردنەوەی ئۆپۆزسیۆنی هەیە دژ بە رژێمی صدام حسین. بزووتنەوەکە پشتگیری فراوانی بەدەست هێنا لەلایەن چەندین دەوڵەت بەتایبەتی (ئەمەریکا).

بەڵام هەر لە سەرەتای دامەزراندنیەوە جیاوازی و ململانێ لەنێوان (أیاد علاوي) و (صلاح عمر العلي) پەیدابوو، تا لە رۆژی ١٢/شبات/١٩٩٢ صلاح عمر العلی لە کۆبوونەوەیەکدا بە هاوکاری چەند ئەندامێکی تری ناو بزووتنەوەکە بڕیاریان لەسەر دەرکردنی (أیاد علاوی) داو تاوانباریان کرد بە دەسکاریکردنی دارایی بزووتنەوەکە، هەورەها لە ١٣/ئایار/١٩٩٢ صلاح عمر العلی بڕیاری دامەزراندنی رێکخراوێکی نوێیدا بە ناوی (گردبوونەوەی ویفاقی نیشتمانی دیموکراتی عێراقی).

لەلای خۆیەوە (أیاد علاوی) و هاورێکانی کۆمەڵەیەکی تریان پێکهێنا بەناوی (ویفاقی نیشتمانی عێراقی) بە هاوکاری د. تحسین معلة و صلاح الشیخلی.

ژمارەیەکی زۆر لە گەورە ئەفسەرانی سوپای عێراق پەیوەندیان بە رێکخراوی ویفاقی نیشتمانی کرد.

بنەماو ئامانجەکانی بزووتنەوەکە بەکورتی:

١- پاراستنی یەکێتی خاکی عێراق و رێگانەدان بە هەر دەست تێوەردانێکی دەرەکی.

٢- کارکردنی راست بۆ بەدیهێنانی دیموکراسیەت و رێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ.

٣- سەربەخۆیی تەواوی سیستمی دادوەری لە دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن لە حکومەت لە پێناو بەدیهێنانی یەکسانی بۆ هەموو دانیشتوانی عێراق.

٤- هەوڵدان بۆ گێڕانەوەی هەموو ئەو عێراقیانەی وڵاتیان بەجێ هێشتووە بە ناچاری.

بزووتنەوە ژمارەیەکی زۆری سەرچاوەی بڵاوکردنەوە و ڕاگەیاندنی هەبوە:

١- ڕۆژنامەی (بغداد) ئۆرگانی ناوەندی بزووتنەوەکە.

٢- ڕۆژنامەی (نداء المستقبل)

٣- ڕۆژنامەی (صوت الشباب)

٤- ڕۆژنامەی (الطليعة النسوية).

٥- بڵاوکراوەی (المقاتل) کە خولی بوو.

٦- ئیزگەی (المستقبل).

دوای ڕوخاندنی ڕژێمی صدام حسين، سەرکردەکانی بزووتنەوەی ویفاق گەڕانەوە عێراق و بەشدارییەکی کارایان هەیە لە کاروباری سیاسی وڵات.

٩٣- حزبی نیشتمانی دیموکراتی کۆمەڵایەتی (الحزب الوطني الديمقراطي الاجتماعي):[٢٥٦]

ئەم حزبە لە بەرواری ١/تشرینی دووەم/ ١٩٩١ لە شاری لەندەن دامەزرا، سەرکردایەتیەکەی بریتی بوون لە:

(لواء ركن) فيصل النعيمي ـ ئەمینداری گشتی.

كمال العطية ـ جێگر

عادل الحكيم ـ بەرپرسی بەشی سیاسی.

د. خالد الزبيدي ـ بەرپرسی بەشی دارایی.

د. ثائر السامرائي ـ بەپرسی بەشی ڕێکخستن.

محمد علي ـ بەرپرسی بەشی ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندن.

بە بۆچوونی حزب، ڕووخاندنی ڕژێمی صدام حسین و دامەزراندنی سیستمێکی دیموکراتی دەستوری هەڵبژێردراو ڕێگای دروستە بۆ بونیادنانی عێراقێکی پێشکەوتوو.

٩٤- بزووتنەوەی موسڵمانە ئازادیخوازەکان (حركة الاسلاميين الاحرار):[٢٥٧]

بزووتنەوەیەکی ئیسلامی شۆڕشگێڕانەیە دوای شکست هێنانی راپەڕینەکەی ئازاری ١٩٩١ دامەزراوە لە شاری نجف، بەڵام لە ساڵی ١٩٩٤ خۆی ئاشکرا کردوە.

لەژێر ناوی (بەياننامەی ئیسلامی) پەیمانێکی سیاسی بڵاوکردەوە، تیادا بیروباوەڕەکانی بزووتنەوەکەی خستنەڕوو، ئەم پەیمانە لەلایەن رابەری بزووتنەوەکە و دامەزرێنەری (أحمد الحسني البغدادي)یەوە نوسرابوو.

باڵی سەربازی ئەم بزووتنەوەیە چەند چالاکیەکی ئەنجامدا بوو.

٩٥- بزووتنەوەی دیموکراتخوازە عێراقیەکان (حركة الديمقراطيين العراقيين):[٢٥٨]

لە کۆتایی مانگی کانوونی دووەم/١٩٩٢ لە شاری لەندەن کۆمەڵە سیاسەتمەدارێکی عێراقی چەند کۆبونەوەیەکیان ئەنجامدا، لە کۆتاییدا رێککەوتن لەسەر یەکخستنی چالاکی سیاسیان بە دامەزراندنی چوارچێوەیەکی فراوانی رێکخراوەیی بۆ دیموکراتخوازە نیشتمانیە عێراقیەکان، ئەوانی پابەندن بە بەرژەوەندییە نیشتمانیە نەتەوایەتیەکان و پێڕەوکردنی دیموکراتیەت وەك هزر و بەرنامە و شێوازی حوکمڕانی.

دواتر (نوري عبدالرزاق) یان هەڵبژارد وەك رێکخەری کاروباری ئامادەکاری بۆ کۆنگرە و بڕیاردان لەسەر پلانی سیاسی و هەیکەلی رێکخراوەیی.

بەڵام ئەم بزوتنەوە هیچ چالاکیەکیان بەرچاو ناکەوێت.

٩٦- بزووتنەوەی پاشایەتی دەستوری (الحركة الملكية الدستورية):[٢٥٩]

لە رۆژی ٢٠/حوزەیران/١٩٩٣ کۆبونەوەیەکی فراوان سازکرا لە شاری لەندەن بۆ لایەنگرانی رژێمی پاشایەتی لە چوارچێوەی دەستوردا لە عێراق، لەو کۆبوونەوەیە لەدایکبوونی (بزووتنەوەی پاشایەتی دەستوری) بە رابەڕایەتی (علي کوڕی حسین) راگەیەندرا.

بزووتنەوە کار دەکات بۆ گێڕانەوەی ڕۆڵی مێـژوویی دەسـتور بـۆ سیسـتمی پاشایەتی لـە عێراق.

ئامانجەکانی بزووتنەوەکە بەم جۆرە دیاری دەکرێت هـەروەك لـە بەرنامەکەیـدا هـاتووە: پابەندبوون بە یەکێتی خاکی عێـراق و پارێزگـاریکردنی سـەربەخۆییەکەی، جـەخت کـردن لەسەر ناسنامەی ئیسلامی بۆ عێراق، ڕێزگرتن لە هەموو ئاینەکان و پاراستنی مافـەکانیان، ئەنجامدانی ڕاپرسیەکی میللی ئازاد و ڕاستەوخۆ بۆ ئەوەی گەلی عێراق ئازادانە چارەنووسی خۆی لە دیارکردنی سیستم و سەرۆکایەتی دەوڵەت دیاری بکات.

دانــانی دەســتورێکی هەمیشــەیی بــۆ وڵات، کــە ڕژێمەکــەی پاشــایی دەســتوری بێــت. دامەزرانـدنی سیستمێکی دیموکراسـی فرەیـی لەسـەر بنـەمای جیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان. پابەنــدبوون بــە بنــەماکانی مــافی مــرۆڤ و پیــادەکردنی سیســتمێکی ئــابوری ئــازاد و جێبــەجێکردنی ئاشـت بوونــەوەی نیشـتمانی و چارەســەرکردنی پاشماوەکـانی ســەردەمی ڕابردوو.

بزووتنـەوە لـەماوەی (٤ ـ ٥/کـانوونی دووەم/١٩٩٥) کۆبوونەویـەکی فراوانـی ڕێکخسـت لـە شاری ـ لەندەن ـ بۆ بەرگریکردن لە گەلی عێراق.

دوای ڕوخاندنی ڕژێمی صدام حسین لە نیسانی ٢٠٠٣ سەرکردەکانی بزووتنەوە گەڕانـەوە عێراق و بەشداریان لە ژیانی سیاسی کرد.

٩٧- گردبوونەوەی دیموکراتی بۆ ڕزگاری عێراق (التجمع الـديمقراطي لانقـاذ العراق):[٢٦٠]

ئــەم ڕێکخــراوە لــە ٢٦/ئــەیلول/١٩٩٣ لەســەر دەســتی (مشـعان رکـاض ضـامن الجبـوری) دامەزراوە.

لە یەکەم بڵاوکراوەی ئەم ڕێکخراوەدا هاتووە:

گردبوونەوەکــەیان ماوەیــەکی دوور و درێــژە کاردەکـات بـۆ ئەنجامــدانی کودەتایــەکی ســەربازی لــە عێراقـدا. لـەو هەوڵانەشـدا ئـەوی لـە مـانگی کـانونی دووەم/١٩٩٠ و مـانگی ئەیلول/١٩٩٣ ڕوویدا.

وا دەردەکەوێت کە (نقیب) نظام غنـام الجبـوري (یـەك لـە پاسـەوانەکانی صـدام حسـین) مشعان الجبوري ڕازی کردبێ بـۆ ئـەوەی بەشـداری بکـات لـەو هەوڵانـەی بـۆ کوشـتنی صـدام

حسین دراوە. مشعان الجبوری دوای روخاندنی رژێمی صدام حسین گەڕایەوە عێراق و بەشداری لە کاروباری سیاسی کرد و حزبێکی سیاسی دامەزراند لەژێر ناوی ـ الوطن ـ کە لە هەڵبژاردنەکانی ٢٠٠٥ بەشداری کرد و بوو بە ئەندام لە پەرلەمانی عێراقی.

دوای ئەوە مشعان دوبارە رێکخراوەکەی خۆی گۆڕی بۆ خۆ ئامادەکردن لە هەڵبژاردنەکانی کۆتایی ساڵی ٢٠٠٥، ناوی لەو رێکخراوە نا (کتلة المصالحة والتحریر).

٩٨- حزبی دیموکراتی عێراقی (الحزب الدیمقراطي العراقي):[٢٦١]

لە مانگی تشرینی یەکەم/١٩٩٣ کۆمەڵێك لە (یەکێتی دیموکراتخوازانی عێراقی) جیابونەوەی خۆیان راگەیاند و بڕیاری دامەزراندنی حزبی دیموکراتی عێراقیاندا.

دەربارەی بیروباوەڕەکانی ئەم حزبە، بەم جۆرە باس کراوە:

ئەم حزبە بزووتنەوەیەکی سیاسی دیموکراتیە، لەسەر بنەمای پەیوەندیکردنی ئارەزوومەندانە پێکهاتووە. هەوڵدەدات بۆ رووخاندنی رژێمی صدام حسین و دامەزراندنی رژێمێکی دیموکراتی لیبرالی لە عێراقدا، لە کارو چالاکیەکانی پشت بە بواری راگەیاندن و پەیوەندییە سیاسیەکان دەبەستێت.

حزب رۆژنامەیەکی لەژێر ناوی ـ المواطن ـ دەردەکرد، بارەگای لە شاری (لەندەن) بوو.

ئەنجومەنی سەرکردایەتی حزب پێکهاتبوو لە:

عزیز العلیان ـ سەرۆکی حزب.

ئەندامان: د. موفق فتوحی، عایدة عسیران، حامد مقصود، سمیر شاکر عزیز، د. مهدی البصام، زیاد حویزي، کامل نامدار، د. شاکر صالح.

نوێنەری حزب لە لیژنەی جێبەجێکردنی کۆنگرەی نیشتمانی علی علیان بوو.

ئەم حزبە هەر لەسەرەتاوە لەرووی چالاکیەوە لاواز بووە و تا رووخاندنی رژێم هیچ چالاکیەکی بەرچاوی نەما.

٩٩- حزب(الله)ی عێراقی (حزب اللة العراقي الشیعي):[٢٦٢]

ئەم رێکخراوە سیاسیە لە ساڵی ١٩٩٤ دامەزرا بە دەستپێشخەری (کریم ماهود المحمداوي) ناوبراو سەربازێکی سوپای عێراق بوو، خرایە بەندیخانە و پاشان هەڵهات و توانی ژمارەیەکی گەورە لە سەربازە هەڵاتووەکان لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە لە ناوچە

زۆنگاوییـەکانی باشـوری عێـراق و نـاوی لێنـرا (مـیری زۆنگاوەکـان) و لـە سـاڵی ٢٠٠٣ پـاش رووخاندنی رژێم بوو بە ئەندام لە ئەنجومەنی حوکم.

کریم المحمداوي دەربارەی سەرەتای دامەزراندنی ڕێکخراوەکەی دەڵێ:

سـەرەتا لـەناو بەندیخانـە دەسـتم پێکـرد، لـەناو زۆنگاوەکـانیش لەسـەر شـێوەی گروپـی جیهـادی بـۆ پـەلاماردانی هێزەکـانی رژێـم، وەك بـە دەنگـەوە هاتنێـك بـۆ بانگـەوازی مەرجەعیەتی شیعە، کاری جیهادی بەم شێوەیە درێژەی کێشا تا ساڵی ١٩٨٦.

دیارە ئەو گروپە جیهادیانە رێککەوتن لەسەر رێکخستنی خۆیـان لـە چـەند رێکخراوێـك، کـە ناویـان لێنـرا (حـزب الله) ئـەو کەسـانەی رێکخرابـوون بریتـی بـوون لـە (کەسـانی نـاو خێڵەکان، مامۆستایان، ئەفسەرانی سوپا، زۆر خەڵکی تر).

ئەم بزووتنەوەیە رووبەڕووی دەست لێوەشاندنێکی گـەورە هـات لـەنێوان سـاڵانی (١٩٨٦ ـ ١٩٨٩) لەسەر دەستی هێزەکانی رژێم تا رادەی ئـەوەی کـە زیـاتر لـە (یـەك هـەزار) کەسـی لێ بکوژرێت.

کریم المحمداوي پەیوەندی خۆی بە ئەنجومەنی باڵا باس دەکات:

لە خـولی هەشـتەمی پێکهێنـانی ئەنجومـەنی بـاڵای شۆڕشـی ئیسـلامی، لەلایـەن (الحکـیم) داوای ئامـادە بـوونی لێکـرا بـوو وەك ئەنـدامێك لـەناو ئەنجومـەن، پاشـان بـوو بـە ئەنـدامی ئەنجومەنی باڵاو ئەندامی شورای ناوەندی ئەنجومەن.

ئەم رێکخراوە پاش روخاندنی رژێم لە ٢٠٠٣ لە کـاری چـەکداری دوور کەوتنـەوە و بـووە رێکخراوێکی سیاسی بەشداری لە پرۆسەی سیاسی وڵاتی کرد.

١٠٠- حزبی پێشەنگی ئیسلامی (حزب الطلیعة الاسلامي):[٢٦٣]

سەرەتاکانی دامەزراندنی ئەم حزبە بۆ ساڵی ١٩٨٦ دەگەڕێتەوە، دواتر لە ساڵی ١٩٩٥ لەژێر ناوی (پێشەنگی پەیامدار) دامەزرا.

هـەروەك بڵاوکراوەتـەوە، حـزب کـاری بـۆ دژایـەتی رژێمەکـەی صـدام حسـین کـردوە بـە شێوازێکی سەربازی لە ناوچە زۆنگاوییەکانی باشوری عێراق.

ئەم ڕێکخراوە سیاسیە دوای ماوەیەك ناوی خۆی گۆڕی بۆ (حزبی پێشەنگی ئیسلامی لە عێراق) و علي مهدي الياسري سەرکردایەتی دەکات.

دروشمی حزب (كلمة التوحيد و وحدة الكلمة)یە، بەڵام ئامانجەکانی بریتین لە:

١- گەشەدان بە توانا زانستیەکان بۆ خزمەتکردنی کۆمەڵگەی عێراقی.
٢- چەسپاندنی کۆڵەکەکانی کۆمەڵگەی دیموکراتی و پابەندبوون بە بنەما ئاینیەکان.
٣- کارکردن بۆ جێبەجێکردنی خواست و داواکانی کۆمەڵگە بەگشتی.
٤- گەشەپێدان و هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگە لە ڕێگای ڕاگەیاندن.
٥- بنبڕکردنی گەندەڵی سیاسی و ئیداری لەناو دامەزراوەکانی دەوڵەت.
٦- کارا کردنی ڕۆڵی ژن و بەشداریکردنی لە هەموو بوارەکان.

١٠١- بزووتنەوەی ئەفسەر و مەدەنیە ئازادیخوازەکان (حركة الضباط والمدنيين الاحرار):[٢٦٤]

ساڵی ١٩٩٦ دامەزراوە، لەلایەن ئەفسەری پلە بەرزی پێشوی ناو سوپای عێراق (نجيب الصالحي) سەرکردایەتی دەکرا.

ئەم ڕێکخراوە کۆمەڵە ئەفسەرێکی ناو سوپا و خەڵکێکی مەدەنی لە هەموو نەتەوەکان لەناو ئەم ڕێکخراوە کۆببونەوە.

خەباتیان ڕوخاندنی ڕژێمی صدام حسين بووە لەگەل هاوکاریکردنی سوپای ئەمەریکی.

١٠٢- ڕەوتی دیموکراتی ناوەند (الوسط الديمقراطي):[٢٦٥]

کۆمەڵە دیموکراتخوازێك لە سەروویان (د. غسان العطية) ڕەوتی ناوەندی دیموکراتیان پێکهێنا.

ئەم کۆمەڵە دیموکراتخوازە یەکەم کۆبونەوەی خۆی لە ١٢/شوبات/٢٠٠٠ بەست و گەیشتنە ئەوەی بانگەواز بۆ یەکگرتنی کاری ئۆپوزسیون بکرێت لەسەر هەموو ئاستەکان.

ئامادەبووانی کۆبونەوەکە لیژنەیەکی جێبەجێکردنیان هەڵبژارد کە پێکهاتبوون لە:
عدنان باچجی: ئەمینداری گشتی.
غسان العطیة: وتەبێژی فەرمی.
ئەنـدامان: عـارف عبـدالرزاق، محمـد الظـاهر، سـعد عبـدالرزاق، محسـن الشـبوط، مالـك الیاسري، حسن الخطیـب، اسماعیـل زایـد، أیهـم السـامرائي، محمـد علـي زیـني، جاسـم المطـیر، یوسف الدرة.

لە بەیاننامە رۆژنامەوانیەکەیان ئەم خاڵانەیان خستبووە روو:
دامەزرانـدنی رژێمێکـی دیمـوکراتی فرەیـی، مـافی چـارەی خۆنووسـین بـۆ گـەلی کـورد لـە چوارچـێوەی عێراقێکـی دیمـوکراتی یـەکگرتوو، رێزگـرتن لـە مـافی هـەموو نەتـەوە کەمایەتیەکان.
دووای رووخاندنی رژێمی صدام حسین لە نیسـانی ٢٠٠٣ هـەموو ئەنـدام و سـەرکردەکانی ئەم رەوتە گەڕانەوە عێراق و بەشداریان لە کاروباری سیاسی عێراق کرد.

١٠٣- ئەنجومەنی زانایانی موسڵمان (هیئة علماء المسلمین):[٢٦٦]

بـــەپێی بڵاوکراوەکـــان، ئەنجومـــەنی زانایـــانی موســـڵمان، ئەنجومـــەنێکی سیاســـیە و ئاڕاستەیەکی ئاینی (سوننەی) هەیە، بەڵام رێگر نییە لەبەردەم مامەڵە کردن لەگەڵ لایەنە شیعەکان.
دەربارەی پێناسەکردنی ئەنجومەن، بەم جۆرە باس کراوە:
(قەوارەیەکـە کۆمەڵـە زانایـەکی پسـپۆڕ لـە بـواری شـەریعەت دەگرێتـە خـۆی، هـەڵگری چەمك و پێوەر و بیر و باوەری ئیسلامین).
هۆیەکانی دامەزراندنی ئەنجومەن دەبەسترێتەوە بە داگیرکردنی عێراق لەلایەن هێزێکی بێ بـاوەڕ و ئەنجامـدانی وێرانکـاری لـە وڵاتـدا، ئەنجومـەن دوای روخانـدنی رژێمـی صـدام حسین لە نیسانی/٢٠٠٣ دامەزراوە.

دروشمەکەی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە پەناگەیەکە بۆ هەموو خەڵکی عێراق و بریتیـە لە:

نەخشەیەکی سـەوزی وڵات، دەسـتێك لـە ناوەڕاسـتدا بـەرز بۆتـەوە و قورئـانێکی کـراوەی بەرز کردۆتەوە. لە سەروویدا ئایەتی: (وأعتصمو بحبل الله..) نووسراوە.

کەسـایەتی دیـاری دامەزرێنـەری ئـەم ئەنجوومەنـە (حـارث سـليمان الضـاري)یـە. ئـەم ئەنجومەنە لە یەکگرتنەوەی هەردوو (ئەنجومەنی زانایانی شەریعەت) و (کۆمەڵەی زانایانی موسـڵمان) پێکهـات، زۆربـەیان خوێنـدکارانی زانسـتی ئـاینی بـوون و لـە پێشـەوەیان (أحمـد الکبیسي).

رێکخستنی ئەنجومەنەکە بریتیە لە:

ئەمینداریێتی گشتی، ئەنجومەنی شورا، ئەندامانی کارا، ئەندامانی پشتیوان.

ئەمینـداریێتی گشـتی لـە (١٣) ئەنـدام پێکـدێت، بـەڵام ئەنجومـەنی شـورا لـە (٥٠) ئەنـدام پێکهاتبوو، کە هەموویان رێبازی ئاینی و هەڵوێستی سیاسیان یەکخستووە. ئـەم ئەنجومەنـە بڕێکی زۆری بڵاوکراوە و بەیاننامەی دەرکردوە، دەکرێت ببێتە بنەمایـەك و سەرچـاوەیەك بۆ ڕووداوەکان.

١٠٤- رێکخراوی لە پێناوی کۆمەڵگەی مەدەنی و دیموکراتیەت لە عێراق (منظمة من اجل المجتمع المدني والديمقراطية في العراق):[٢٦٧]

ئەم رێکخراوە لە شاری لەندەن دامەزراوە لە ١٦/کانونی دووەم/٢٠٠٣، وەك دامەزراوەیەکی عێراقی، کە ئامانجی بەشداریکردنە لە پێکهێنان و دروسـتکردنی دامـەزراوەکانی کۆمەڵگـەی مەدەنی و خزمـەتکردن و بڵاوبوونـەوەی دیموکراتیـەت لـە عێـراق. بۆیـە ئـەم دامەزراوەیـە حزبێکی سیاسی نییە، بەڵکو ئامرازێکی فشارە لـە ئاسـت هـەر لادانێـك لـە مافـەکانی مـرۆڤ. گرنگترین ئەو ئامانجانەی رێکخراوەکە هەوڵی جێبەجێکردنی دەدات:

١- بڵاوکردنەوەی کەلتوری دیالۆگ و لێبوردن و دیموکراتیەت لە کۆمەڵگەی عێراقی.
٢- بە دوواداچوون بۆ یاساو سیستم ئەو رێنماییانەی کە لەلایەن دەسەڵاتەوە دەردەچن.
٣- پشتگیری و بەهێزکردنی کەلتوری مافەکانی مرۆڤ.

٤- بەرگریکردن لە مافی ژنان و هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگە بە گرینگی رۆڵیان.
٥- هاوکاری و رێکخستنی کاروبارەکان لەگەڵ هەموو دامەزراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی لەرووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیرییەوە.
٦- بانگەواز بۆ دامەزراندن و پشتگیریکردنی رێکخراو و سەندیکا کرێکاری و پیشەییەکان و زانستی ئازاد.
٧- کارکردن بۆ پارێزگاری خێزان و پشتگیریکردنی مافەکانی منداڵ.
٨- کارکردن بۆ دامەزراندنی دامەزراوەکانی دەستەبەری کۆمەڵایەتی.
٩- دانبنان بە پێڕەوکردنی دیموکراتیەت.
١٠- هاندان لە پێناو پێکهێنانی ئەو دامەزراوانەی کاریان پاراستن و بەرگریکردنە لە پیس بوونی ژینگە.

هەموو هاوڵاتیەکی عێراقی تەمەنی گەیشتە (١٨) ساڵ، بۆی هەیە ببێتە ئەندام لەم رێکخراوە. ئەنجومەنی ئەمینداری رێکخراوەکە لە (١٥) ئەندام پێکدێت و لەلایەن کۆمەڵەی گشتیەوە هەڵدەبژێردرێت.

هەروەها ئەنجومەنێکی جێبەجێکردنی دەبێت کە لە (٩) ئەندام پێکدێت، سەرەڕای ئەنجومەنی راوێژکاری و (٧) لیژنەی پسپۆڕ کە هەریەکەیان لە (٣) ئەندام پێکدێت.

ئەنجومەنی ئامادەکاری لە (٤٧) کەسایەتی عێراقی پێکهاتووە، لەوانە:

فؤاد معصوم، حازم شعلان، حسین شهرستانی.

١٠٥- حزبی دیموکراتی ناوەند (الوسط الدیموقراطي):(٢٦٨)

حزب لە مانگی ئاب/٢٠٠٣ دامەزرا لە تێکەڵبوونی سێ قەوارەی سیاسی، کە بریتین لە

١- گردبوونەوەی دیموکراتی ناوەند (حسن البزاز)
٢- بەرەی نیشتمانی یەکگرتوو (صالح المطلك)
٣- حزبی چاکسازی عێراقی سەربەخۆ (فهران حواس).

ئامانجەکانی حزب: بەدیهێنانی ئامانجە باڵاکان لە پێناو بەرژەوەندی عێراق و بەهۆی ئەو بارودۆخەی پێیدا تێپەڕ دەبێت، کارکردن بۆ بەدیهێنانی ئاسایش و دادوەری و یەکسانی و سەروەری یاسا.

١٠٦- حزبی نیشتمانی دیموکراتی ئازاد (حزب الوطني الديمقراطي الحر):(٢٦٩)

ئەم حزبە لە ساڵی ٢٠٠٣ دامەزرا، ئەمینداری گشتی حزب (هیثم توفیق الحسني)یە. حزب گرینگی بە رۆڵی عێراق دەدات، هەوڵدەدات عێراق ببەستێتەوە بە ئەنجومەنی هاوکاری کەنداو، هەروەها رۆڵێکی دیاری هەبێ لە کۆمکاری عەرەبی و ناوەندە نێودەوڵەتیەکان.

حزب بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی (٢٠٠٥) کرد بە لستێك، کە لە (٦٣) پاڵێوراو پێکهاتبوو.

١٠٧- حزبی گەلی عێراقی دیموکرات (حزب الشعب العراقي الديمقراطي):(٢٧٠)

بەدەستپێشخەری (صبيح خليل الدليمي) دامەزراوە لە ٦/تموز/٢٠٠٣ لە شاری بەغداد. لە سەرەتا ناوی حزبەکە (حزبی دیموکراتی عێراقی) بوو، لە مانگی کانوونی دووەم/٢٠٠٤ لەلایەن رێکخستنەکانی حزبەوە چاوخشاندنەوەی بۆ کراو ناوی گۆڕا بۆ حزبی گەلی عێراقی دیموکراتی.

لە یەکەم کۆنگرەی حزب (صبيح الدليمي) بە سەرۆك هەڵبژێردرا. بەپێی بەرنامەی حزب کە لە یەکەم کۆنگرە دارێژرا:

حزب هەوڵدەدات بۆ پەرەپێدانی عێراق بەشێوەیەکی ئاشتی و دیموکراتیانە بە شێوازی دیموکراتی فرەیی، هەروەها پێڕەوکردنی یەکسانی بەپێی یاسا بۆ هەموو هاولاتیەك.

١٠٨- بزووتنەوەی کۆمەڵگەی دیموکراتی (حركة المجتمع الديمقراطي):(٢٧١)

بەپێی یاسای ناوخۆی بزووتنەوە، کە لە مانگی تشرینی دووەم/٢٠٠٥ بلاوکراوەتەوە، بزووتنەوە باوەڕی بە دیموکراتیەت هەیە لە هەموو دامەزراوەکانی کۆمەڵگەی عێراقی لە رێگای هۆکارە ئاشتیەکانەوە، لەوانە گەیشتن بە دەسەلات لە رێگای هەڵبژاردنەوە.

لە ئامانجەکانی:

١- قوڵکردنەوەی بنەماکانی دیموکراتیەت لەناو کۆمەڵگە.
٢- بەدیهێنانی ئاسوودەیی و سەقامگیری کۆمەلایەتی و ئابوری بۆ عێراق.
٣- گواستنەوەی ئابوری عێراق بۆ ئابوری بازاڕی ئازاد.
٤- پیادەکردنی بنەمای مافەکانی مرۆڤ.

٥- هەوڵدان بۆ دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی شارستانی پێشکەوتوو.

بزووتنەوە لەلایەن ـ حميد جابر علي الكناني ـ سەرکردایەتی دەکرێ، کە وتەبێژی فەرمی ئەنجومەنی حوکمڕانی گواستنەوە بوو لە عێراق لە نێوان (تموز/٢٠٠٣ ـ حوزيران/٢٠٠٤).

١٠٩- گردبوونەوەی یەکگرتنی نیشتمانی عێراقی (تجمع الوحدة الوطنية العراقي):[٢٧٢]

بەپێی راگەیاندنەکانی خۆیان ئەم گردبوونەوەیە لە ساڵی ١٩٩١ دامەزراوە، بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٣ بە ئاشکرا پێکهاتنی بڵاوکرایەوە.

ئامانجەکانی لە چەند خاڵێك کورت دەکرێتەوە:

دیموکراتیەت، یەکگرتنی نیشتمانی، پەیوەندیکردنی مرۆڤایەتی.

دیموکراتیەت لە رێگای بوونی دامەزراوە دەستوریەکانەوە بەدی دێت بە هەڵبژاردنێکی دیموکراتیانە و دارشتنی یاساکان، کە ماف و ئازادییە گشتیەکان دەستەبەر دەکات. جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، پارێزگاریکردنی کۆمەڵگەی مەدەنی و ئازادی رۆژنامەگەری و سەروەری یاساو یەکسانی تەواو بۆ هەمووان، سەپاندنی کەلتوری یەك قبوڵکردن، چەسپاندنی بنەمای ئاڵوگۆڕکردنی دەسەڵات.

گردبوونەوە لەلایەن د. نهرۆ عبدالکریم سەرکردایەتی دەکرێ.

ئەم رێکخراوە کادیرانی لەگەڵ روخاندنی رژێمی صدام حسین لە ٢٠٠٣ گەڕانەوە عێراق و بەشداریان لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی ساڵی (٢٠٠٥) کرد بە لستێك، کە (٢٧٥) پاڵێوراوی گرتبووە خۆی.

١١٠- گردبوونەوەی دیموکراتخوازە سەربەخۆکانی عێراق (تجمع الدیمقراطیین المستقلین العراقیین):(٢٧٣)

لەسەر داوای د. عدنان پاچەچی و لە بەیاننامەیەك کە (٣٧) کەسایەتی عێراقی واژویان لەسەر کرد، لە ٩/ئازار/٢٠٠٣ کۆنگرەیەك بەسترا بە ئامادەبوونی (٤٠٠) کەسایەتی عێراقی بەرهەڵستکار. لەو کۆبونەوەیە بڕیار درا لەسەر دامەزراندنی بزووتنەوەیەکی سیاسی بەناوی (گردبوونەوەی دیموکراتخوازە سەربەخۆکانی عێراق)، بەیاننامەکە ڕێبازی سیاسی ئامادەبووانی کۆبونەوەی روونکردەوە.

دوای روخاندنی رژێمی صدام حسین لە ساڵی ٢٠٠٣ ئەم ڕێکخراوە چاوخشاندنەوەیەکی بە بەرنامە سیاسیەکەی خۆیدا هێناو دەسکاریکرد، بەو جۆرەی لەگەڵ هەلومەرجی نوێدا بگونجێ. لە بەرنامەکەیدا گرینگی بەم بوارانە درابوو:

جەختکردن لەسەر بنەمای هاوڵاتیبوون، هەموو عێراقیەك بەیەك چاو تەماشا بکرێت بەبێ جیاوازی بەهۆی ڕەگەز یان ئایین یاخود تائفە، هەموو یەکسانن لەبەردەم یاسا لەرووی ئەرك و مافدا.

هەروەها بەرنامەکە داوای:

دابینکردنی ئاسایش و پاراستنی یەکێتی خاکی نیشتمان و کۆتایی هێنان بە بوونی سوپای بیانی لە کورترین ماوە و دارشتنەوەی دەستوور و یاسای هەڵبژاردن بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانی و پێکهێنانی حکومەتێکی نیشتمانی بەپێی بنەمای دیموکراسیەت. دۆزینەوەی شێوازی گونجاو بۆ بەرجەستەکردنی بنەمای هاوبەشی کورد و عەرەب لە عێراقدا و دەستەبەرکردنی مافی کەمایەتیەکان، پشتبەستن بە سیاسەتێکی ئابوری دروست.

لە مانگی ئایاری ٢٠٠٣ ئەم ڕێکخراوە کۆنگرەیەکی لە شاری بەغداد سازکرد کە نزیکەی (١٠٠٠) کەسایەتی بەشداریان تیادا کرد بە نوێنەرایەتی هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵ.

لەو کۆبونەوەیە گفتوگۆ لەسەر بەرنامەی ڕێکخراوەکە کرا، بڕیار درا بە دەرکردنی رۆژنامەیەك بە ناوی _ النهضة _ کە تا مانگی ئازار/٢٠٠٥ بەردەوام بوو لە دەرچوون.

له كەسایەتیەكانی ئەم بزووتنەوەیە:

عدنان پاچەچی: سەرۆك.

مهدي حافظ، اديب الجادر، ميسون سالم دملوجی ـ عطا عبدالوهاب ـ د. أيهم السامرئي د. جلال الماشطة ـ د. عمر الفاروق، ليلى عبداللطيف ـ هشام المدفعي، (هونەرمەند) حسين نعمة.

١١١- حزبی (الفضيلة):[٢٧٤]

حزبێكی ئیسلامیە سەر بە ڕێبازی (شیعة) بە ڕێنمایی و دەستپێشخەری شیخ محمد اليعقوبی ، رابەری رۆحی حزبەكە دامەزراوە. لە مانگی ئایار/٢٠٠٣ دامەزرا. ئەمینداری گشتی حزب: (نديم عيسى الجابري)یە.

چالاكیە جەماوەرییەكانی بە زۆری لە ناوچەكانی باشوری عێراق بەتایبەتی شاری (بصره) چڕ دەبێتەوە.

بەشداری لە هەڵبژاردنەكانی ساڵی (٢٠٠٥) كردوە لەگەڵ لستی (ئیتیلافی عێراقی یەكگرتوو) و توانی (١٥) ئەندامی بگەیەنێتە پەرلەمانی عێراق.

١١٢- حزبی نەتەوایەتی ناصری یەكگرتوو (حزب القومي الناصري الموحد):[٢٧٥]

حزبێكی ناسیۆنالستیە پشت بە بیروباوەڕە نەتەوایەتیەكانی جمال عبدالناصر (سەرۆكی پێشوی مصر) دەبەستێ وەك ئایدیولوجیایەك لەگەڵ چەند دەسكاریەك دەربارەی دیموكراتی و سۆسیالستی.

ئەم حزبە لە ئاكامی تێكەڵبوونی شەش ڕێكخراوی سیاسی ناسیۆنالستی دامەزرا لە ٢٣/تموز/٢٠٠٣.

بنەمای هزری و سیاسیەكانی حزب:

١- **دامەزراندنی دەوڵەتێكی ناسیۆنالستی عەرەبی بۆ نەتەوەی عەرەب.**
٢- **باوەڕهێنان بە یەكێتی خاك و گەلی عێراق و سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری.**
٣- **ئاینی ئیسلام بنەمای بیروباوەڕەكانیەتی دەربارەی ئازادی و دادوەری كۆمەڵایەتی.**
٤- **دامەزراندنی رژێمێكی كۆماری دەستوری دیموكراتی فرەیی.**
٥- **چەسپاندنی بیروباوەڕی عەرەبچێتی لە عێراق.**

١١٣- حزبی ئاینده (المستقبل):[٢٧٦]

حزبی ئاینده تێدەکۆشێت بۆ جێبەجێکردنی چەندین ئامانج لەسەر ئاستی سیاسی.

ئامانەجەکانی بریتین لە:

سەربەخۆیی تەواوی عێراق و پارێزگاری یەکگرتوویی، دەستوری وڵات مافەکانی مرۆڤ بگرێتە خۆی و جێبەجێی بکات، دژایەتیکردنی تائیفیەت، دامەزراندنی سوپایەکی نیشتمانی سەربەخۆ کە پارێزگاری و بەرگری لە وڵات بکات، هەروەها دامەزراوەکانی ئاسایشە ناوخۆییەکان، دامەزراندنی دەوڵەتی یاساو سەربەخۆیی دادگا. لەسەر ئاستی ئابوری بونیادنانی ئابورییەکی بەهێز، چاککردنی باری گوزەرانی تاك.

بەرپاکردنی راپەڕینێکی کشتوکاڵی و پیشەسازی، ئاوەدانکردنەوەی شارەکان، هاندانی و وەبەرهێنان و هێنانی سەرمایەی بیانی و بوونی ئابوری ئازاد. لەسەر ئاستی کۆمەڵایەتی، رێزگرتن لە ئاینەکان، بایەخدان بە کاروباری ژنان و بەدیهێنانی مافەکانیان.

ئەنجومەنی سەرکردایەتی حزب پێکهاتووە لە:

د. حسين محمد علي، فراس طه المشهداني، طارق حميد البلداوي، د. ناظم عبدالمجيد، د. أمل كاظم سليمان، د. مهند عبدالرزاق العاني.

١١٤- حزبی دادو پێشکەوتنی دیموکراتی (العدالة والتقدم الديموقراطي):[٢٧٧]

ئەم حزبە لە دوای روخاندنی رژێمەکەی صدام حسين لە ٢٠٠٣ دامەزراوە.

دروشمەکەی: حکومەتێکی دیموکراتی دادوەرانە.. وڵاتێکی پێشکەوتوو ئارام.

سەرۆکایەتی حزب لەلایەن عبدالرحيم النصرالله دەکرێ.

رۆژنامەیەك بەناوی (الميزان) دەردەکا.

١١٥- حزبی دادو گەشەپێدان (العدالة والتنمية):[٢٧٨]

لە مانگی کانونی یەکەم/ ٢٠٠٣ دامەزراوە، لەسەر بنەمای حزبێکی شارستانی کۆمەڵایەتی سیاسی، داوای بەشداریکردن لە سیاسەت دەکات لە چوارچێوەی عێراقێکی فیدراڵی.

حزب لەلایەن جاسم منصور العيساوی سەرۆکایەتی دەکرێ.

١١٦- گردبوونـەوەی نیشـتمانی بـۆ شۆڕشـی بیسـت (التجمـع الـوطني لثـورة العشرين):[٢٧٩]

ئەم رێکخراوە لە ٣٠/ حوزەیران/٢٠٠٤ دامەزرا لـە یـادی شۆڕشـی ١٩٢٠ لـە عێـراق. یەکـەم کۆنگرەی دامەزراندنی لە بەغداد بەست لە ٦/حوزەیران/٢٠٠٤.

لە بنەماکانی ئەم گردبوونەوەیە:

گردبوونەوە باوەڕی وایە گەلی عێراق سەرچاوەی دەسـەڵاتەکانە و هـەر خـۆی دەسـەڵاتی هەڵبژاردنی ئەو ئەنجومەنانەی هەیە، کە نوێنەرایەتی دەکات. بنـەمای بڕیـاردان دەربـارەی هەموو کێشە چارەنووسسازەکانی بۆ گەل دەگەڕێتەوە، وەك دیاریکردنی سیستمی سیاسی.

سەرکردایەتی گردبوونەوە لەم کەسانە پێکهاتبوون:

د. ضیاء السید صافي آل مکوطر: ئەمینداری گشتی

شریف السید وناس الیاسری: جێگری ئەمینداری گشتی.

عبدالرحیم مکطوف آل شدود: جێگری ئەمینداری گشتی.

حامد باقر الابراهیمي: نهێنی راگر.

هلیل الجفیفي: دارایی

گردبوونـەوە گوڤـارێکی لـەژێر نـاوی (الکوفـة) دەردەکـرد، یەکـەم ژمـارەی لـە تشـرینی یەکەم/٢٠٠٤ دەرچووە.

١١٧- گردبوونەوەی عێراقی ئایندە (تجمع عراق المستقبل):[٢٨٠]

لە ساڵی ٢٠٠٤ ئەم رێکخراوە دامەزرا بە هەوڵ و دەستپێشخەری (ابراهیم بحر العلوم) کـە هەر خۆشی ئەمینداری گشتیە.

بەپێی بەرنامە سیاسیەکەی، ئەم رێکخراوە هەوڵدەدات بۆ:

لە بواری ئابوری چاکسازی هەمەلایەنە ئەنجام بدریٚ بەپێی پلانێکی زانستیانەی دانراو.

دەسـتـەبەرکردنی ئاسـایش و بەربـەرەکانیکردنی تـیرۆر، دەسـتـەبەری کۆمەڵایـەتی و پاڵپشتیکردنی خوێندکارانی زانکۆ، پشتگیریکردنی بەرنامەکانی وەرزش و لاوان.

پەرەپێدان و پاراستنی خواردن، بایەخدان بەخێزانی شەهید و زیان لێکەوتوان، چاکسازی کارگێڕی و دژایەتیکردنی گەندەڵی، سیاسەتێکی دەرەکی هاوسەنگ کە سەربەخۆیی بڕیاری سیاسی عێراق بپارێزێت، دابینکردنی دەرفەتی کارو کەمکردنەوەی بێکاری.

گردبوونەوەی عێراقی ئایندە بە هاوپەیمانیەتی بزووتنەوەی دیموکراتی (سەرۆکایەتی حمید الكفائي) بەشداریان لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی عێراقی کرد لە ساڵی (٢٠٠٥).

١١٨- ڕەوتی ئیسلامی دیموکراتی (التيار الاسلامي الديمقراطي):[٢٨١]

لە مانگی ئازار/٢٠٠٣ لەسەر دەستی (محمد عبدالجبار الشبوط) دامەزراوە، حزبێکە هەوڵدەدات نێوان ئیسلام و دیموکراتیەت وەك کەلتورێك کۆبکاتەوە و بیکاتە بەرنامەی کاری.

ئامانجە بنچینەییەکانی:

١- دروستکردنەوەی دەوڵەتی عێراق لەسەر بنەمای دروست، ئەو دەوڵەتەی کە لەگەڵ روخانی حزبی بەعس رووخا.

٢- گێڕانەوەی دەسەڵاتی سیاسی بۆ گەل وەك سەرچاوەی راستەقینەی دەسەڵات.

٣- دابەشکردنی سامان بەجۆرێکی دادوەرانە لە پێش و پاش بەرهەمهێنانی.

ئەمینداری گشتی ڕەوتەکە (حسين درويش العالي)یە.

١١٩- حزبی نیشتمانی دیموکراتی (الحزب الوطني الديمقراطي):[٢٨٢]

ئەم حزبە لە ساڵی ١٩٤٦ بە رابەرایەتی كامل الجادرجي دامەزراوە (پێشتر باسی هاتووە). تا ساڵی ١٩٦١ کە چالاکیەکانی بەیەکجاری وەستاوە.

دوای روخاندنی رژێمی صدام حسين لە ٢٠٠٣، بە دەستپێشخەری (نصير چادرچی) کوڕی کامل جادرچی لە ٢٧/شوبات/٢٠٠٤ ئەم حزبە دامەزراوەتەوە.

دەستەی بەڕێوەبردنی پێکهاتبوو لە:

نصير كامل چادرجي: ئەمینداری گشتی.

هاشم الشبلي: جێگر

ئەندامان: نجيب محي الدين، رؤف آل ديبس، د. عبدالامير عبود، د. داود محمد شريف، راغب رضا، زهير الفقير، هاشم أطرقچي، د. خالد الياسري، طارق الابريسم، د. محمد هدو، سحاب عواد معروف.

له ئامانجەكانی: كاركردن بۆ بونیادنانی سیستمێكی دیموكراتی فرەیی لەسەر بنچینەی جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان. رێز لە هاوڵاتی و جیاوازی نەتەوایەتی و هزری و سیاسی بگیرێت. بەدیهێنانی دادوەری كۆمەڵایەتی، دەستەبەركردنی ئازادییەكان، بایەخدان بە پلانی ئابوری و گەشەپێدانی كشتوكاڵی و سەرچاوەكانی ئاو و رێكخستنەوەی بازرگانی، هەروەها نەهێشتنی بێكاری.

١٢٠- بەرەی عێراقی بۆ دیالۆگی نیشتمانی (الجبهة العراقية للحوار الوطني):[٢٨٣]

ئەم بەرەیە بە دەستپێشخەری سیاسەتمەداری عێراقی (صالح المطلك) دامەزرا وەك ناڕازیبوونێك بەرامبەر بە نووسینەوەی دەستور لە مانگی ئەیلول/٢٠٠٥.

چەند حزب و رێكخراوێكی سیاسی گرتە خۆی وەك:

١- بەرەی دیالۆگی نیشتمانی.
٢- حزبی دیموكراتی مەسیحی عێراقی.
٣- بەرەی عەرەبی دیموكرات.
٤- بەرەی نیشتمانی بۆ عێراقی ئازاد و یەكگرتوو.
٥- بزووتنەوەی یەكێتی رۆڵەكانی عێراق.

لە كەسایەتیەكانی ناو بەرە:

خلف العليان ـ مشعان الجبوري ـ صالح المطلك ـ حسن زيدان اللهيبي ـ فخري القيسي ـ فهران الحديد، أسامة عبدالعزيز النجفي.

بەرە بەشداریكردووە لە هەڵبژاردنەكانی ساڵی ٢٠٠٥ و دواتر لە ٢٠١٠، هەروەها بەشدارە لە حكومەتی ئێستای عێراق.

١٢١- هاوپەیمانی نیشتمانی دیموکراتی (الائتلاف الوطني الدیمقراطي):[٢٨٤]

ئـــەم هاوپەیمانیەتیـــە لـــە ســـێ حزبـــی سیاســـی پێکهـــاتووە و لـــە ٣٠/کـــانوونی یەکەم/٢٠٠٢دامەزراوە.

ئەو حزبانەش بریتین لە:

حزبی سەربەخۆیی نیشتمانی بە سەرۆکایەتی مالك دوهان الحسن.

بزووتنەوەی ناسیۆنالستە دیموکراتخوازەکانی عەرەب بە سەرۆکایەتی محمد حسین رؤف.

هاوپەیمانیەتی نیشتمانی عێراقی بە سەرۆکایەتی توفیق الیاسری.

ئـەم هاوپەیمانیـە لەلایـەن مالـك دوهـان الحسـن رابەرایـەتی دەکـرێ و توفیـق الیاسـریش ئەمینداری گشتیە.

١٢٢- بەرەی نیشتمانی و نەتەوایەتی و ئیسلامی لە عێـراق (الجبهـة الوطنیـة والقومیة والاسلامیة في العراق):[٢٨٥]

بەرە لە ١٧/تشرینی دووەم/٢٠٠٥ دامـەزراوە، بیروبۆچوونی بـەرە دەربـارەی هەلومـەرجی ناوخۆی عێراق بەم چەند خاڵە کورت دەکرێتەوە:

ئـەمڕۆ عێـراق بـەرەورووی داگیرکارییـەکی دوو لایەنـە بۆتـەوە، لـە لایەکـەوە داگیرکـاری ئەمریکا و بەریتانیا و زایونیزم، لەلایەکی ترەوە داگیرکاری ئێرانی سەفەوی. هەموویان کار بۆ وێرانکاری ئەم وڵاتە دەکەن و رووە مێژووییەکەی و شارستانیەتی لەناو دەبەن.

بەیاننامەکەی بەرە ئەوەی ئاشکرا کرد کە (پێکهێنانی بەرەی نیشـتمانی و نەتەوایـەتی و ئیسـلامی عێراقـی) هـەموو ئـەو کۆمـەڵ و رەوتـە جیهادیانـە دەگرێتـە خـۆی، کـە لـەژێر سـەرکردایەتی ئەنجومـەنی سـەربازی بـاڵای موجاهـدین کۆبونەتـەوە بـۆ دژایـەتیکردنی داگیرکاری.

بەیاننامەکەی بەرە ناوی (شیخ مجید الگعود)ی هێناوە کە وتەبێژی فەرمی بەرەیە

١٢٣- هاوپەیمانی ئیسلامی (الائتلاف الاسلامي):[٢٨٦]

هاوپەیمانیەکـە بـە مەبەسـتی بەشـداریکردن لـە هەڵبژاردنـەکانی سـاڵی (٢٠٠٥) پێکهـات، شەش قەوارەی سیاسی لەخۆ دەگرێت بریتین لە:

بزووتنەوەی کاری ئیسلامی، بزووتنـەوەی خۆشگوزەرانی و ئـازادی، گردبونـەوەی فـەیلی ئیسـلامی، یـەکگرتووی زانایـانی ئـایین، یـەکێتی دامـەزراوە حوسـەینیەکان، یـەکگرتوی ئیسلامی بۆ خوێندکارانی عێراق.

ئامانجەکانی:

کارکردن بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەی سەربەخۆیی و ئازادی، نەهێشتنی کۆتەکانی زوڵم و چەوساندنەوە، هێنانەدی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی، دامەزراندنی دەوڵـەتێکی سـەردەمیانە لەسەر بنەمای دادوەری و ئازادی و فرەیی.

هاوپەیمانی پابەندبوونی خۆی بە رێبازی مەرجەعیەتە ئاینیەکان رادەگەیێنێ بەتایبەتی (آیةالله)ی مەزن صادق الشیرازی و (آیة الله)ی مەزن محمد تقي المدرسي.

١٢٤-هاوپەیمانی عێراق یەکگرتوو (التحالف العراقي الموحد):[٢٨٧]

ئەم هاوپەیمانیەتیە لە پارتە شیعیەکان پێکدێت کە (١٦) پـارتی سیاسـی لـەخۆ دەگرێـت، بە گەورەترین هاوپەیمانیەتی دادەنرێت، لەلایەن (آیة الله سیستانی) سەرکردەی مەرجـەعی ئاینی پشتگیری دەکرێ. بۆ بەشداریکردن لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی عێراقی ساڵی (٢٠٠٥) و توانیان سەرکەوتنی گەورە بەدەستبێنن، رێژەی ٤٨٪ ی دەنگەکانیان بەدەس هێنا.

سەرۆکی هاوپەیمانیەتەکە عبـدالعزیز الحکیـم بـوو، لـە ٢٩/تشـرین یەکـەم/٢٠٠٥ برِیـاری نوێکردنەوەی هاوپەیمانیەتەکەیدا و چەندین قەوارەی سیاسی دیکە بەشـداریان تیـادا کـرد. لستی قەوارە سیاسیەکان:

١- ئەنجومەنی باڵای ئیسلامی لە عێراق: عبدالعزیز الحکیم.
٢- حزبی (الدعوة)ی ئیسلامی: نوري المالکي.
٣- حزبی (الفضیلة)ی ئیسلامی: ناظم الجبري.
٤- رەوتی الصدر: مقتدی الصدر.
٥- حزبی (الدعوة)ی ئیسلامی ـ رێکخراوی العراق: عبدالکریم العنزي
٦- رێکخراوی البدر: هادی العامری
٧- بزووتنەوەی دیموکراتی عێراق: قاسم داود
٨- یەکێتی ئیسلامی تورکمانی: عباس البیاتي

٩- بزووتنەوەی (الوفاء)ی تورکمانی: فریاد عمر
١٠- بزووتنەوەی حزب (الله) عێراقی: حسین الساري
١١- بزووتنەوەی (سید الشهداء): داغر الموسوي
١٢- حزبی العدالة: هادي عبدالملك
١٣- گردبوونەوەی ناوەند: محمود شیخ راضي
١٤- بزووتنەوەی چاکسازی و بونیادنان: مظهر الحکیم
١٥- گروپی داد و یەکسانی: سهیل الجزائری
١٦- حزبی ئازادیخوازان لە عێراق: حازم دوس
١٧- کۆنگرەی نیشتمانی عێراقی: أحمد الچلبی

١٢٥- گردبوونەوەی عێراقی کۆماری (التجمع الجمهوري العراقي):(٢٨٨)

ئەم رێکخراوە لە ساڵی ٢٠٠٤ دامەزرا، کۆمەڵە رێکخراوێکی سیاسی کۆمەڵایەتی و ئابوری و زانستی و شارستانی کۆدەکاتەوە، بە مەبەستی بەدیهێنانی رێکخستنێکی تەواوی نێوان ئەو رێکخراوانە، هەروەها چەسپاندنی کۆڵەکەکانی سیستمی کۆماری لە عێراق.

پەیامە بنچینەییەکەی ئەم رێکخراوە (ئابورییەکی بەتین، داهاتێکی بەرز، مرۆڤێکی ئازاد و داهێنەر کە دروستکەری نموونەی شارستانیەت بێت).

ئەم گردبوونەوەیە دوو کۆمەڵە ئامانجی هەیە کە هەوڵی جێبەجێکردنیان دەدات:

یەکەم: ئامانجە ستراتیجیەکان، بریتین لە:

١- بەشداریکردن لە هێنانەدی سیستمێکی کۆماری، کە فرەیی پشت بە دەستورێکی سەردەمیانەی هەمیشەیی ببەستێ و هەموو ئازادییە رەواکان دەستەبەر بکات، دیموکراتیەت ببێتە تەنها رێگا بۆ وەرگرتنی پێگەو بەرپرسیاریتی بە شێوەیەکی ئاشتیانە.

٢- گردبوونەوە رۆڵێکی بنچینەیی هەبێت لە رێکخستنی نێوان حزب و رێکخراوەکانی دوور لە گروپ و دەستەگەری، بە مەبەستی دروستبوونی هێزێکی سیاسی و ئابوری عێراقی کە ملکەچی رەهەندە ئاینی و نەتەوایەتی و مەزهەبیەکانی ئەندامانی

نەبێت، بە هیوای دروستبوونی قەوارەیەکی ستراتیجی کارا لە ماوەی دووردا بەرەو سەرکردایەتیکردنی گۆڕانێکی لەبار لە عێراق.

٣- گردبوونەوە جەخت لەسەر گرینگی لایەنی ئابوری دەکات لە کاری سیاسیدا، هەوڵی دانانی کۆمەڵە ئامانجێکی ستراتیجی واقعیانە دەدات بۆ گەشەدان بە بوارە ئابورییە جۆراوجۆرەکان.

٤- گردبوونەوە کار دەکات بۆ بەهێزکردنی ڕێکخستنێکی کارا لەگەڵ هێزە سیاسی و ئابورییەکانی جیهانی، بە جۆرێك کە گەیشتنی عێراق بۆ پێگەیەکی باڵا لەناو میللەتان مسۆگەربکات.

٥- گردبوونەوە هەوڵدەدات ببێتە لایەنێکی کارا لە دروست بوونی کەلتورێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری هەمەلایەنی دامەزراو لەسەر دیالۆگ و ڕێزگرتنی بەرامبەر و دوورکەوتنەوە لە توندوتیژی و تیرۆر، هەروەها ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ.

دووەم: ئامانجە قۆناغییەکانی:

١- پێداکردن لەسەر شێوازێك بۆ کۆتایهێنان بە داگیرکاری بیانی و گەڕانەوەی سەروەری بۆ عێراق.

٢- لە یەك نزیکردنەوەی ڕەوت و گروپە سیاسیەکان لە عێراق.

٣- دانانی بەرنامەی سیاسی، ئابوری و کۆمەڵایەتی، هەروەها پاڵپشتیکردنی بەرنامەکانی ژینگەو زانست.

٤- بەشداریکردن بۆ گێڕانەوەی ژیانی ئاسایی بۆ هەزاران کەس، کە بەهۆی بارودۆخە سیاسیەکەی وڵات تووشی هاتوون.

٥- گردبوونەوە ڕۆڵێکی چالاکی هەبێت بۆ دروستبوونی هاوکاری و پەیوەندییەکانی نێوان عێراق و وڵاتانی جیهان لەسەر بنەمای ڕێز لێگرتنی هەردوولا.

ئەمینداری گشتی گردبوونەوە ساڵی (٢٠٠٥) سعدی عاصم الچلبی بوو.

١٢٦- بەرەی دیموکراتی پێشکەوتنخواز (الجبهة الديمقراطية التقدمية):[٢٨٩]

ئەم بەرەیە لە سەرەتای دامەزراندنی لەژێر ناوی ـ کۆمەڵەی نیشتمانی دیموکراتی بۆ گەشەپێدان ـ دروست بوو. بەرە لەم لایەنانە پێکدێن:

ڕەوتــی قــاسمی دیمــوکرات، حزبــی داد و گەشــەپێدان، حزبــی دیمــوکراتی نەتــەوەیی، بزووتنەوەی بەرگری لە گەلی عێراقی ئازاد.

ئەم چوار لایەنە ئامادەیی خۆیان دەربڕی بۆ کارکردن لەژێر ئاڵای بەرەدا.

بارەگــای لــە شــاری بەغــداد بــوو، یەکــەم بەیاننامــەی دامەزرانــدنی لــە ١٤/ئــەیلول/٢٠٠٤ دەرچووە، وتەبێژی فەرمی بەرە (ریاض العبدالله)یە.

١٢٧- بزووتنەوەی هێزە نیشتمانی و نەتەوایەتیەکان (حرکة القوی الوطنیـة والقومیة):(٢٩٠)

بزووتنــەوە لــە ٢٢/ئــاب/٢٠٠٦ لــە پایتــەختی وڵاتــی ئــەردەن (عمــان) دامــەزراوە، بــە ئامادەبوونی نزیکەی (١٠٠) کەسایەتی عێراقی لە کاتی ڕاگەیاندنی.

بەیاننامەی دامەزراندنی لەلایـەن (غالـب القـیس)ی خوێندرایـەوە و (حسـن البـزاز) وەك ئەمینداری گشتی هەڵبژێردرا.

بزووتنەوە لەسەر بنەماکانی دیموکراتیەت و لیبرالیەت دامەزراوە، بێ دوورکەوتنـەوە لـە هەستە نیشتمانی و ئەرکە ئاینیەکان.

بزووتنەوە باوەڕی ڕەهای بە یـەکێتی عێـراق هەیـە، هـەروەها بـاوەڕی پتـەوی هەیـە بـە نەتەوەی عەرەب و ڕۆڵە کاریگەرەکەی لە هەردوو بواری هەرێمایەتی و نێودەوڵەتی.

١٢٨- بەرەی (التوافق)ی عێراقی (جبهة التوافق العراقي):(٢٩١)

بــەرە بــەکورتی لــەژێر نــاوی (التوافـق) ناســراوە، لــەناو پەرلــەمانی عێراقــی گروپێکــی سوننەی بـەهێزە. بەشـداری لـە هەڵبـژاردنی سـاڵی (٢٠٠٥) کـردوە و ژمـارەی (٤٤) نوێنـەری گەیشتۆتە ناو پەرلەمان.

بـەرە تـا سـاڵی ٢٠٠٩ لەلایـەن عـدنان الـدلیمی سـەرۆکایەتی دەکـرا، دواتـر (شـیخ حـارث العبیدي) بوو بە سەرۆکی بەرە تا ڕۆژی تیرۆرکردنی لە ١٢/حوزەیران/٢٠٠٩. سنوری چالاکی بەرە لە چەند پارێزگایەك چڕبۆتەوە وەك: أنبار، بەغداد، صلاح الدین، موصل، کەرکوك).

بەرە لەم چەند لایەنە پێکهاتووە:

١- حزبی ئیسلامی عێراقی.
٢- کۆنگرەی خەڵکی عێراق.
٣- گردبوونەوەی ئایندەی نیشتمانی.

٤- گروپێکی تورکمانی بە سەرکردایەتی (حسن تۆران)[٢٩٢].

لە کەسایەتیەکانی ئەم بەرەیە:

طارق الهاشمي (جێگری سەرۆك کۆماری عێراق).

اياد السامرائي (سەرۆکی پەرلەمانی پێشو).

عدنان الدليمي.

محمد المشهداني (سەرۆکی پەرلەمانی پێشوتر).

نصير العاني، حسن تۆران، عمر الجبوري، مصطفى الشبيب، سليم الجبوري.

١٢٩- ئەنجومەنی سەرۆك عەشیرەت و کەسایەتیەکانی نجف (مجلس شيوخ وأعيان محافظة النجف):[٢٩٣]

ئەم ئەنجومەنە لە ١٨/تموز/٢٠٠٣ دامەزرا، ئەمینداری گشتی ئەنجومەن (محمود محمد رضا صافي)یە، ئەنجومەن کەسایەتی و سەرۆك عەشیرەتە بەناوبانگەکانی پارێزگای (نجف) کۆدەکاتەوە وەك:

شمخي جبر فنجان الجبوري، فاضل احمد أبو صبيع، صبحي جابر أبو كلل، خالد عبد علي آل شبل، مسلم مغيض سعد راضي، طالب نجف حسانى الغراوي، علي هادي منصور العصيبي، عدنان جبر شربة، عدنان عبدالمهدي شلال التيمي، عبدالرضا سعد عباس دوش، كريم عبود أبو غنيم، باقر جريو، عبدالرضا مجبل الرماحي، علي عبدالرزاق شمة، رحيم السيد سلمان، حسن عمار جبرين...

بەپێی بەرنامەکەی ئەنجومەن، کار دەکرێت بۆ:

١- بڕیاردان لەسەر ئەوەی ئیسلام ئاینی رەسمی دەوڵەت بێت.

٢- عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب.

٣- ئەندامانی ئەنجومەن سەربەخۆن و باوەڕیان بە حزبایەتی نییە.

٤- ئەندامانی ئەنجومەن پابەند دەبن بە یەکێتی خاکی عێراق.

٥- وەرگرتنی بیروڕای مەرجعیەتی ئاینی لە کاتی دانانی دەستور.

٦- پێویستە دەستور ئازادی ئاینی و بیروباوەڕەکان ئازاد بکات.

٧- دژایەتی تائفیەت و توندڕەوی ئاینی.

٨- ژن بەشێکی گرینگی کۆمەڵ پێکدێنێت.

٩- پابەندبوون بە پێڕەوکردنی دیموکراتیەت.

دووای روخانی رژێمی صدام حسین لە نیسانی ٢٠٠٣ ئەنجومەن هێزێکی پێکهێنا بەناوی (هێزی پاراستنی جێگا پیرۆزەکان).

١٣٠- حزبی چارەسەری دیموکراتی کوردستان:[٢٩٤]

ئەم حزبە لە مانگی ئایار/٢٠٠١ دامەزرا، بەڵام بەشێوەیەکی فەرمی دوای یەك ساڵ لە ماوەی کۆنگرەی یەکەمی کە لە شاری سلێمانی بەسترا لەماوەی ٣ _ ٥/ئایار/٢٠٠٢ خۆی راگەیاند.

لە بەیاننامەی دامەزرانیدا هاتووە:

هەوڵدەدات بۆ دۆزینەوەی چارەسەر بۆ تێکڕای کێشەکانی عێراق و یەکلاکردنەوەیان. هەروەها هەوڵدەدات بۆ: دامەزراندنی عێراقێکی دیموکراسی فرەیی کە لە سێبەریدا کوردستان فیدڕالیەت و دیموکراتیەت بە دەست بێنی.

لە ئامانجەکانی تریدا: دامەزراندنی دەوڵەتی یاسا لە چوارچێوەی یەکێتیەکی ئارەزوومەندانەی ئازاد بۆ گەلی عێراق و پیادەکردنی چارەسەریەکی دیموکراتیانە بێ ئەوەی دەسکاری سنورە سیاسیەکەی بکرێت.

لەماوەی کۆنگرەی یەکەمیدا (د. فائق گولپی) بە سەرۆکی حزب هەڵبژێردرا.

ئەم حزبە بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی (٢٠٠٥)ی پەرلەمانی کوردستان و عێراقی کردووە.

١٣١- ئیتلافی عێراقی یەکگرتوو (أئتلاف وحدة العراق) :[٢٩٥]

ئەم رێکخراوە لە بەرواری ٢١/تشرینی یەکەم/٢٠٠٩ پێکهات، کۆمەڵە کەسانێکی گرتۆتە خۆی لەوانە:

جواد بولانی _ سەرۆکی حزبی دەستوری عێراقی.

أحمد شیاع البراك _ سەرۆکی بزووتنەوەی کۆمەڵگەی دیموکراتی.

أحمد عبد الغفور السامرائي _ سەرۆکی دامەزراوەی سونی.

احمد ابوریشە _ سەرۆکی کونگرەی صحوەی عێراقی.

د. سعدون الدلیمي _ وەزیری بەرگری پێشوی عێراق.

خاتو (جنان البراك) ـ سەرۆکی مەڵبەندی عێراقی بۆ ژنان و سەرۆکی تۆڕی ئاشتی عێراقی.

هەورەها د. ضياء الشكرچي و هاشم جعفر الحبوبي.

ئەم ئیتلافە تێکەڵەیەك لە هەموو ڕێبازە ئیسلامی و عەلمانیەکانی گرتۆتە خۆی.

١٣٢- گردبوونەوەی دیموکراتی ئێزدی (التجمع الديمقراطي الايزدي):[٢٩٦]

بەپێی پێڕەوی ناوخۆی ئەم ڕێکخراوە: ڕێکخراوێکی دیموکراتی سەربەخۆیە، چەند ئامانجێکی سیاسی هەیە گوزراشت لە بەرژەوەندی و ئاواتەکانی کوردە ئیزدییەکان دەکات لە کۆمەڵگەیەکی مرۆڤایەتی دوور لە جیاوازی تائفی و ئەتنی هەورەها دامەزراو لەسەر بنەمای شەفافیەت و لێبوردەیی و پێکەوەژیانی ئاشتیانە لەنێوان هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵگە.

کار دەکات لە پێناو مافە ڕەواکانی کەمایەتی ئێزدی.

دەربارەی کاروباری عێراق ئەم ڕێکخراوە کار دەکات بۆ جێبەجێکردنی:

دەوڵەتێکی فیدراڵی پشتبەستوو بە دەسەڵاتی ناوەندی، سیستمی دیموکراتی فرەیی، دامەزراندنی دەوڵەتی یاسا، ڕژێمێکی عەلمانی.

دروشمی گردبوونەوەکە بریتیە لە:

(دیموکراتیەت، مافەکانی مرۆڤ، ماڤ کەمە نەتەوایەتیەکان، بەیەکەوە ژیانی ئاشتیانە)

١٣٣- بزووتنەوەی ئیزدییەکان بۆ پێشکەوتن و چاکسازی (الحركة الايزدية للتقدم والاصلاح):[٢٩٧]

ئەرکی سەرەکی ئەم بزووتنەوەیە بایەخدانە بە دەستەبەرکردنی مافی ئێزدییەکان لە عێراق.

بزووتنەوە بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی مانگی کانوونی یەکەم/٢٠٠٩ کردووە، یەك نوێنەری گەیشتە پەرلەمانی ناوەندی عێراقی.

١٣٤- ئەنجومەنی گشتی کوردە فەیلیەکان (المجلس العام للكرد الفيليين):[٢٩٨]

لە وڵاتی فەرەنسا لە شاری (لیل) لە مانگی کانوونی دووەم/٢٠٠٣ دامەزراوە، ڕێکخراوێکی دیموکراتی سەربەخۆیە، چەند ئامانجێکی سیاسی هەیە کە لە چوارچێوەیدا خزمەتی کوردە فەیلیەکان دەکات.

لــە مــانگی ئایــار/٢٠٠٤ بــە ئامــادەبوونی ئەنــدامانی نووســینگەی گشــتی و نوێنــەرانی ڕێکخراوە فەیلیەکان لەگەڵ نوێنەرانی ڕێکخراوەکان لە وڵاتانی (سوید، ئـەڵمانیا، دانیمـارك، هوڵەندا، عێراق) کۆبونەوەیەك لە شاری (کوبنهاگن) لە (دانیمارك) سازکرا، لەو کۆبونەویـە بڕیار لەسەر هەموارکردنی بەرنامە و پێڕەوی ناوخۆی ئەنجومەن درا.

ئەنجومــەن تێدەکۆشــێت بــۆ کــارکردن لەگــەڵ هــەموو لایەنــە نیشــتمانیە عێراقــی و کوردییەکان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی دیموکراتی پەرلەمانی، کە ڕێز لەگەڵی کورد بگرێـت لە داواکردنی فیدراڵیەت و مافە نەتەوایەتیە ڕەواکانی بە مافی چارەی خۆنوسین.

١٣٥- حزبی کوردی فەیلی عێراقی (الحزب الكردي الفيلي العراقي):[٢٩٩]

ئەم حزبە لە مـانگی نیسـان/٢٠٠٥ لـە شـاری (لەنـدەن) دامـەزرا، دوای ڕێککـەوتنی نێـوان چـەند کۆمەڵـە و لایـەنێکی سیاسـی و ڕۆشـنبیری کـوردی فـەیلی لەسـەر بنـەما هـزری و سیاسیەکانی ئەم حزبە، کە پشت دەبەستێ بە:

باوەڕهێنان بە بنەماکانی مافی مرۆڤ و دامەزرانـدنی دەوڵـەتی دامـەزراوەیی دەسـتوری و کۆمەڵگەی مەدەنی، بۆیە خۆی بـە بەشـێك لـە بزووتنـەوەی ڕزگـاریخوازی کـورد دەزانـێ لـە لایەکەوە، لە لایەکی تر وەك بەشێك لە بزووتنەوەی نیشتمانی عێراقی کار دەکات.

لە خاڵە گرینگەکانی بەرنامەی ئەم حزبە:

١- حزب لەسەر بەنەمایەکی ناسیۆنالستی جوگرافی نیشتمانی لیبرالی دیموکرات دروست دەبێ، هەموو ئەو کوردانەی لە دەرەوەی هەرێمی کوردستانی عێراق دەژین، دەگرێتە خۆی.

٢- حزب باوەڕی وایە کە کوردە فەیلیەکان بەشێکن لە نەتەوەی کورد.

٣- حـزب بـاوەڕی وایـە کـە ئـاینی ئیسـلام یـەك لـە سەرچـاوەکانی یاسـادانانی دەوڵـەتی عێراقە.

حـزب ئامانجـەکانی دابـەش کردۆتـە سـەر دوو بـەش، ئامانجـە تایبەتیـەکان و ئامانجـە گشتیەکان:

لە ئامانجە تایبەتیەکانی: گێڕانەوەی ڕێزو مافەکانی ئەو خەڵکەی ڕەگەزنامەی عێراقیان لێ وەرگیراوەتـەوە لەلایـەن ڕژێمـەکانی پێشـوی عێـراق، دەسـتەبەرکردنی مافـەکانی کـوردە فەیلیەکان لە بوونی ڤوتابخانەی تایبەت و گەشەپێدانی ژیانی ڕۆشنبیریان.

لە ئامانجـە گشـتیەکانی: کۆکردنـەوەی ئـەو کوردانـەی لـە دەرەوەی هـەرێمی کوردسـتانی عێراق دەژین بۆ ئەوەی ڕۆڵیان هەبێ لە دامەزراندنی عێراقی نوێ.

ئەم حزبە ناکۆکی کەوتە نێوان سەرکردەکانیان و لـە ١٧/تمـوز/٢٠٠٥ ژمـارەی (١٣٣) کـەس لە کادیر و ئەندامانیان وازهێنانی خۆیان ڕاگەیاند، لە سەروویان:

عبدالامیر سلمان الجیزانی، سعد موسی عباس، جبار علی باش، احمد اسد.

١٣٦- حزبی پەیمان:[٣٠٠]

حزبێکی ناسیۆنالستی کوردە فەیلیەکانە، لیژنەی ئامادەکاری بـۆ دامەزرانـدنی لـە شـاری (لەنـدەن) لـە بـەرواری ٣٠/تشـرینی یەکـەم/٢٠٠٤ پێکهـات لەسـەر دەسـتی کۆمەڵـە کـوردێکی فەیلی، لەوانە صباح دارا.

دامەزرێنەرانی هۆیەکانی دامەزراندنی دەگەڕێننەوە بۆ:

١- دابیننەکردنی بارودرخێکی لەبار لەلایەن حکومەتەکانی عێراق بۆ کوردە فەیلیەکان بـۆ ئـەوەی هەلومـەرجێکی سـەقامگیری سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئاینیـان بـۆ دابـین بکرێت.

٢- سەرنەکەوتنی حکومەتەکانی عێراق لە جێبەجێکردنی مافە بنچینەییەکانی کوردە فەیلیەکان.

٣- سـەرنەکەوتنی حزبـە کوردسـتانیەکان لـە نوێنـەراتیکردنی فەیلیـەکان و دەستەبەرکردنی مافەکانیان.

٤- سەرنەکەوتنی خودی فەیلیەکان لە پێکهێنانی قەوارەیەکی سیاسی بۆ نوێنەرایەتی و بەرگری لێکردنیان.

٥- بێ توانایی ئەو ڕێکخراوە فەیلیانەی کە هەن.

٦- بوونی پێویستسەکی زۆر بۆ دروستکردنی قەوارەیەکی سیاسی بۆ کوردە فەیلیەکان.

١٣٧- یەکێتی دیموکراتی کوردە فەیلیەکان:[٣٠١]

ڕێکخراوێکی سیاسی کوردە فەیلیەکانە لە ٢٦/ئاب/٢٠٠٥ دامەزراوە، لیژنەی ئامادەکاری لەم ناوانەی خوارەوە پێکهاتبووە:

د. ازدهار عبدالكريم، أيان أنور حيدری، جميل زيتلی، پارێزەر حسين عيدان، د. سعاد حسين، سعدون سيف الله، سلمان حبيب مظاهر، سمير جراغ وەندی، سميرة مراد، عبدالجبار سليم محمد، عدنان عباس، غفور خەنجەر.

ئامانجەکانی ئەم ڕێکخراوە:

١- دەرکردنی بڕیارێکی فەرمی لە لایەن حکومەتی عێراق، تیادا کردەوەکانی دەرکردن و کۆچ پێکردنی بە زۆری کوردە فەیلیەکان لە سەردەمی ڕژێمەکانی پێشو تاوانبار بکات.

٢- هەوڵدان بۆ پێشکەوتنی نوێی کۆمەڵگەی کوردی فەیلی لە رووی کۆمەڵایەتی و ئابوری و کەلتورییەوە.

٣- هەوڵدانی بەردەوام بۆ کۆکردنەوەی ڕێکخراوەکانی کوردە فەیلیەکان لەسەر بناغەی برایەتی و هاوکاری.

١٣٨- هاوپەیمانی کوردی فەیلی یەکگرتوو:[٣٠٢]

ئەم هاوپەیمانیەتیە لە شاری (گوتنبرگ) لە ١٢/حوزەیران/٢٠٠٥ دامەزرا، نوێنەرایەتی (دە) ڕێکخراوی کوردی فەیلی دەکات، بریتین لە:

ڕێکخراوی ئازادیخوازانی کوردی فەیلی، یەکیتی ئیسلامی کوردە فەیلیە عێراقیەکان، حزبی کوردی فەیلی عێراقی، بزووتنەوەی کوردە فەیلیە موسڵمانەکان، یەکگرتووی ژنانی فەیلی، گردبوونەوەی عەشیرەتە کوردە فەیلیەکان، کۆمەڵەی ئافرەتانی فەیلی لە هوڵەندا، کۆمەڵەی ژنانی کوردی فەیلی لە مانشستر، کۆمەڵەی کوردە فەیلیەکان لە مانشستر، ڕێکخراوی خێرخوازی کوردە فەیلیەکان لە عێراق. بۆ بەشداریکردن لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی عێراقی.

ئامانجەکانی هاوپەیمانیەتیەکە:

سـەپاندنی مافـە ڕەواکـانی گـەلی کـورد و چەسـپاندنی بنـەما بنچـینەییەکانی یاسـای بـەڕێوەبردنی دەوڵەت بـۆ قۆنـاغی گواسـتنەوە بـە مـافی بڕیـاری چارەنووس، پتـەوکردن و بڵاوبوونـەوەی کـەلتوری لێبـوردەیی ئـاینی و سیاسـی و ژیـانی برایانـە لـە نێـوان هـەموو پێکهاتەکانی گەلی عێراق و ڕێزگرتن لە فرەیی سیاسی و نەتەوایەتی و کەلتوری بـۆ هـەموو پێکهاتەکانی گەل، سەرەڕای ئامانجە سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکان.

هـەروەها بەرنامـەی هاوپەیمانیـەتی، پـەیمانێکی شـەرەفی گرتۆتـە خـۆی کـە هـەموو لایەنەکان بەڵێن دەدەن پابەندی بن.

١٣٩- بزووتنەوەی ئەفسەران بۆ ڕزگارکردنی عێـراق (الحركة الضباط لانقاذ العراق):[٣٠٣]

لە مانگی ئـاب/٢٠٠٢ ئـەم بزووتنەوەیـە دامـەزرا. بـە ئامـادە بـوونی کۆمەڵە ئەفسـەرێکی پێشـوی سـوپای عێـراق کـە وڵاتیـان بـەجێ هێشـتوبوو، لـە وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا کۆبونەوە بۆ دامەزراندنی بزووتنەوەی ئەفسەران بـۆ ڕزگـارکردنی عێـراق بـە سـەرۆکایەتی (لواء) فوزي الشمري.

لـە کۆتـایی کۆبونەوەکـە بڕیـار لەسـەر هەیکـەلی ڕێکخراوەیـی بزووتنەوەکـە درا، لەگـەڵ دەستەی سەرکردایەتی کە ئەم کەسانەی گرتبووە خۆی:

(لواء) فوزی حمید علي الشمري.

(العمید) نزار عبدالصاحب.

(العمید) اشرف زاجي.

بەڵام وا دەردەکەوێت کە ئەم بزووتنەوەیە هیچ کارێکی گرینگی پێ ئەنجام نەدرابێ.

١٤٠- رەوتی ئیسلامی توندڕەو:

هەر لە دەوروبەری روخاندنی رژێمی صدام حسین لە نیسانی ٢٠٠٣ لـە عێـراق، چـەندین گروپ و کۆمەڵە و رێکخراوی جۆراو جۆری ئیسلامی (سـلفی) تونـدوڕەو پەیـدابوون لەسـەر خـاکی عێـراق، کـە بەشـی زۆریـان لـە لایـەن رێکخـراوی (القاعـدة) پشـتگیری دەکـران. ئـەم کۆمەڵە و رێکخراوانە بەزۆری چەکدار بوون و بـە کـاری سـەربازی هەڵدەسـتان، هەنـدێکیان زۆر بچووك بوون و ژمارەی ئەندامانیان لە پەنجەکانی دەست تێپەڕی نەدەکرد و بەشێکیان ژمارە و توانای بەهێزیان هەبوو. بەپێی ئەو سەرچاوانەی بەردەست ناوەکانیان لە خـوارەوە دەنووسین:

١- رێکخستنی القاعدة لە وڵاتی رافیدەین (تنظیم القاعدة في بلاد الرافدين) [٣٠٤].
٢- بزووتنەوەی ئیسلامی عێراقی (حماس) (الحركة الاسلامية العراقية).
٣- رێکخراوی (السلفية الجهادية).
٤- ئەنجومەنی شورای موجاهدین (مجلس شورى المجاهدين).
٥- کۆمەڵەی (توحید و جیهاد).
٦- سوپای (الطائفة المنصورة).
٧- کەتیبەی جهادی ئیسلامی.
٨- سوپای محمد (جيش محمد).
٩- کەتیبەکانی (الفاروق).
١٠- سوپای (الحق).
١١- سوپای محمدی دووەم.
١٢- رێکخراوی ئاڵا رەشەکان (الرايات السوداء).
١٣- مجاهیدەکانی تیپی سەرکەوتوو (مجاهدوا الفرقة النجية).
١٤- کەتیبەکانی موجاهدین.
١٥- ئاڵا سپیەکان (الرايات البيضاء).
١٦- لاوانی موسڵمان (الشباب المسلم)).
١٧- رێکخراوی (الجهاد) لە عێراق.
١٨- رۆڵەکانی ئیسلام (ابناء الاسلام).

١٩- سوپای ئیسلام له عێراق.

٢٠- بەرەی ئیسلامی بۆ بەرگریکردن له عێراق (الجبهة الاسلامية للمقاومة العراقية).

٢١- سوپای (الراشدين).

٢٢- سوپای (الفاتحين).

٢٣- سریەکانی (الغرباء).

٢٤- کەتیبەکانی (امام الهادي).

٢٥- کەتیبەکانی (الاهوال)

٢٦- کۆمەڵەکانی (الجهاد).

٢٧- کەتیبەکانی سزای راست (القصاص العادل).

٢٨- سوپای ڕێبازی نەقشبەندی (الطريقة النقشبندية).

٢٩- کەتیبەکانی صلاح الدين.

٣٠- هێزەکانی صلاح الدين أيوبی.

٣١- کەتیبەکانی (أبي حفص المصري).

٣٢- سوپای (أنصار السنة).

٣٣- سوپای (انصار المدينة).

٣٤- سوپای ئیسلام بۆ بەرهەڵستی له عێراق (جيش الاسلام للمقاومة في العراق).

٣٥- کەتیبەکانی شۆڕشی بیست (كتائب ثورة العشرين).

٣٦- کەتیبەکانی (المصطفى).

٣٧- کەتیبەکانی (أنصار الله).

٣٨- سریەی سەعدی کوڕی معاذ[٣٠٥].

٣٩- سریەی فاروق.

٤٠- سریەی فورسان.

٤١- سریەی القاسم.

٤٢- سریەی قعقاع.

٤٣- سریەی محمد کوڕی موسلیمة.

٤٤- سریەی موجاهدین.

٤٥- کەتیبەی (البراء بن مالك).

٤٦- کەتیبەی (رجال العقیدة).

٤٧- کەتیبەی (الفتح).

٤٨- کەتیبەی (الفرقان).

٤٩- انصار الاسلام.

٥٠- جند الاسلام.

٥١- کەتیبەکانی ئەبو بکر الصدیق[٣٠٦].

٥٢- منظمة أبو نضال.

٥٣- لواء الثورة العربیة.

٥٤- لواء الشهید أحمد یاسین.

٥٥- ڕێکخراوی ذیقار.

٥٦- لواء الحقد المقدس.

٥٧- لواء الصقر.

٥٨- المقاومة الشعبیة العراقیة.

٥٩- لواء التأثر العراقي.

١٤١- دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق (دولة العراق الاسلامیة):[٣٠٧]

دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق لەلایەن چەند گروپێکی ئیسلامی (سلفي)یەوە ڕاگەیەندرا، بەڵام کۆی کارەکە بۆ ڕێکخراوی _ القاعدة _ لە عێراق دەگەڕێتەوە.

بڕیاری ڕاگەیاندنی ئەم دامەزراوەیە لە نیسانی٢٠٠٧ بوو لەدوای کوشتنی سەرکردەی ڕێکخراوی _ الجهاد والتوحید _ أبو مصعب الزرقاوي لە مانگی حوزەیران/٢٠٠٦لە شارۆچکەی (هبهب).

ئەو گروپە سیاسیانەی بەشداریان لە دامەزراندنی ئەم دامەزراوەیە کرد، ئەمانە بوون:

سوپای (الطائفة المنصورة).	کەتیبەکانی أنصار التوحید.
سوپای (اهل السنة والجماعة).	کەتیبەکانی انصار التوحید والسنە
کۆمەڵی (جند الصحابة).	کەتیبەکانی (الاهوال).

سریەکانی (الجهاد الاسلامي).	کەتیبەکانی (الغرباء).
سریەکانی (فرسان التوحید).	سوپای (الفاتحین).
سریەکانی (ملة ابراهیم).	کەتیبەکانی الجیش الاسلامی.
کەتیبەکانی کوردستان.	کەتبەکانی جیش المجاهدین.
کەتیبەکانی (المرابطین).	کەتیبەکانی شۆڕشی بیست.
کەتیبەکانی عصائب الطرق الجهادیة.	کەتیبەکانی سوپای (ابو بکر الصدیق).

ئەم گروپانە بەگشتی پشتگیری (أبو عمر البغدادي)یان کرد وەك رابەرو حکومەتەکەیان لەم کەسانە پێکهێنا:

ابو عبدالرحمن الفلاحي:	سەرۆك وەزیران.
ابو حمزة المهاجر:	وەزیری بەرگری.
ابو عثمان التمیمی:	وەزیری دامەزراوە شەرعیەکان.
ابو بکر الجبوري:	وەزیری پەیوەندییە گشتیەکان (دەرەوە).
ابو عبدالرحمین الجنابي:	وەزیری ناوخۆ
ابو محمد المشهداني:	وەزیری راگەیاندن
ابو عبدالقادر العیساوی:	وەزیری کاروباری شەهید و دیلەکان
ابو أحمد الجنابي:	وەزیری نەوت
مصطفی الاعرجي:	وەزیری کشتوکاڵ
ابو عبدالله الزبیدی:	وەزیری تەندروستی
محارب الجبوري:	وتەبێژی فەرمی

ئم دامەزراوەیە عێراقی دابەش کردووە بەسەر چەند میرنشینێکی ئیسلامی. ئاڵایەکی رەشی چوارلا یەکسانی هەیە لەسەری نوسراوە: (الاإله إلاالله) لە ناوەڕاستی بازنەیەك هەیە بەرەنگێکی بۆر لەسەری نوسراوە (محمد رسول الله).

١٤٢- مەکتەبی ڕێکخستن بۆ بەرهەڵستیکردنی ئیسلامی لە عێراق (مکتب التنسيق للمقاومة الاسلامية في العراق):[٣٠٨]

ئەم دامەزراوەیە بۆ دژایەتیکردنی دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق دامەزرا چەند گروپ و ڕێکخراوێکی ئیسلامی (سلفی) گرتە خۆی، وەك:

١- سوپای (أنصار المدينة)

٢- سوپای (انصار السنه)

٣- سوپای موسڵمانان بۆ بەرهەڵستیکردنی عێراقی.

٤- کەتیبەکانی (الفاروق)

٥- کەتیبەکانی (المصطفى)

٦- کەتیبەکانی شۆڕشی بیست.

٧- کتیبەکانی (انصار الله)

١٤٣- کۆمەڵی (الجهاد والتحرير):[٣٠٩]

ئەم کۆمەڵە لەلایەن (أحمد فضيل الخلالية)ی ناسراو بە (ابو مصعب الزرقاوي) دامەزراوە، لە کۆمەڵەی ئیسلامی سەلەفی بەهێزەکان دادەنرێت و بەکاری توندوڕەوی و چەکداری زۆر هەستاوە. لە حوزەیرانی/٢٠٠٦ سەرکردەکەی ئەبو مصعب الزرقاوی لەسەر دەستی هێزەکانی ئەمریکا لە نزیك شاری بەغداد لە ناوچەی (هبهب) کوژرا.

١٤٤- بەرەی ئیسلامی بۆ بەرهەڵستیکردن لە عێراق (الجبهة الاسلامية للمقاومة العراقية):[٣١٠]

ئەم بەرەیە لە ٢٨/ئایار/٢٠٠٤ دامەزرا لە کۆبونەوەی چەند گروپ و ڕێکخراوێکی ئیسلامی. بەرە باڵێکی سەربازی هەیە لەژێر ناوی (کەتیبەکانی صلاح الدين الايوبی).

بەرە ئەنجومەنێکی سیاسی پێکهێنا لە ٤/ئەیلول/٢٠٠٧ ئەم لایەنانە دەگرێتە خۆی:

١- بەرەی ئیسلامی بۆ بەرگریکردن.

٢- بەرەی (الجهاد والاصلاح) کە پێکهاتووە لە:

سوپای ئیسلامی لە عێراق، سوپای موجاهدین، کۆمەڵی أنصار السنه.

سوپای (الفاتحين)، بزووتنەوەی بەرهەڵستیکردنی ئیسلامی (حماس).

دروشمی بەرە وشەی (الجامع)ە، بەپێی روونکردنەوەیان بۆ ئەم وشەیە بەم شێوەیەیە:

پیتی ج: بە مانای (سجود) کرنۆش بردن بۆ خودا.

أ: ملکەچی و بڕیار بۆ خودا.

م: بەرهەڵستی (مقاومە).

ع: عێراق.

ئاڵاکەی بریتیە لە نەخشەیەکی عێراق بە رەنگی سەوز، بەناویدا داری ئاڵایەك تێپڕ دەبێ لەسەر بنکەیەکی سپی. لەسەری نوسراوە (الله اکبر).

١٤٥- بزووتنەوەی گۆڕان:

لە ساڵی ٢٠٠٦ و لەناو رێکخستنەکانی (یەکێتی نیشتمانی کوردستان) بزووتنەوەیەك سەری هەڵدا بەناوی (ریفۆڕم) کە ئامانجی چاکسازی و دژایەتی گەندەڵی بووە.

ئەم رەوتە لە لایەن (نەوشیروان مصطفی امین) رابەرایەتی کراوە دوای ئەوەی لە ئەندامیەتی مەکتەبی سیاسی و جێگری سکرتێری گشتی وازی هێنا.

لە بەهاری ساڵی ٢٠٠٩ لەپڕ لەگەڵ نزیکبوونەوەی هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستان بڕیار درا بە بەشداریکردن لەو هەڵبژاردنە وەك لستێکی سەربەخۆ. دیارە ئەم هەنگاوە بووە هۆی دوورکەوتنەوە و جیابونەوەی ئەو ئەندام و کادیرانەی پەیوەندییان بە ریفۆرمەوە هەبووە لە رێکخستنەکانی یەکێتی نیشتمانی کوردستان. هەر لە هەمان ساڵ بەشداریان لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی عێراق کرد و چەند ئەندامێکیان گەیشتنە پەرلەمان.

بزووتنەوەکە گەشەی کرد و لە رێککەوتی ٢٠١٠/٥/١ مۆڵەتی فەرمی لە حکومەتی هەرێم وەرگرت بەڵام تا ئێستا هیچ کۆنگرەیەکی نەبەستووە و هەیکەلی رێکخراوەیی و سەرکردایەتی و بەرنامە و پێڕەوی ناوخۆی نییە.

لە کەسەکانی ئەم بزووتنەوەیە: نەوشیروان مصطفی امین، محمد توفیق رحیم، قادری حاجی علی، عمر سید علی، سالار عزیز، مصطفی سید قادر، جلال جوهر.

١٤٦- گردبوونەوەی عێراقی سەربەخۆ (التجمع العراقي المستقل):[٣١١]

بارەگای گردبوونەوە لە ئەمەریکایە، لەلایەن د. صادق بحر العلوم سەرپەرشتی دەکرێ، پێکهاتووە لە چەند کەسایەتیەکی دیاریکراو. بەشداری لە چەند کۆڕو کۆبوونەوەیەکی ئۆپۆزسیۆنی عێراقی کردووە لە ئەمریکاو ئەوروپا لە ساڵانی ١٩٩٢.

لەم دووایە لە کۆبونەوەیەکدا لە شاری شیکاگو لەژێر ناوی (سەربەخۆکانی عێراق) ئەنجومەنێکیان هەڵبژارد لەم ناوانەی خوارەوە:

د. عباس مهدي	زانکۆی مینۆسوتا
د. عبدالرزاق جبر	زانکۆی تەکساس
د. محمد علي زینی	کاروباری ئابوری و بازرگانی.
لکبان یونان	نوێنەری ئاشورییەکان ـ کالیفورنیا
مصطفی قەرەداغی	نوێنەری کوردەکان ـ ڤێرجینیا
ابراهیم الزبیري	نیوجەرسی
د. ضیاء الحسیني	پزیشك لە ئوهایو
د. تامر عبدالقادر	زانکۆی کالیفۆرنیا
د. محمد البیاتی	زانکۆی کالیفۆرنیا
د. عساف فاضل عساف	زانکۆی أوکلاهوما
د. فتاح ناجي	پزیشك کلیفلاند

فلاح ناصر، عدنان الشاطيء، خاتو راجحة الرومي.

١٤٧- بزووتنەوەی رزگارکردنی گەلی عێراق (حرکة أنقاذ الشعب العراقي):[٣١٢]

بەپێی ئەو بەیاننامەیەی لەلایەن بزووتنەوە بلاوکراوەتەوە بە مێژووی ١١/حوزەیران/١٩٩٤ ئەوانی بەشداری لە پێکهێنانی بزووتنەوە دەکەن: کۆمەڵە کەسایەتیەکی عێراقی دیموکراتی عەرەبی ئیسلامی نیشتمانپەروەری ئازادن.

ئامانجیان رزگارکردنی گەلی عێراقە لە چەوساندنەوە و هەڕەشەو برسێتی و مردنی ناوخۆ و دەرەکی، دامەزراندنی حکومەتێکی دیموکراتی کە هەموو لایەنە سیاسیەکان بەشداری تیادا بکەن بەبێ جیاوازی. بزووتنەوە باوەڕی تەواوی بە دیموکراسیەت هەیە لەسەر بنەمای فرەیی.

پێکهاتەی رێکخراوەیی بزووتنەوە بریتیە لە ئەنجومەنێکی سەرۆکایەتی لە پێنج کەس.

لـه کەسـایەتیەکانی بزووتنـەوە: طالـب علـي السـهيل التميمـي، راجـح التكـريتي، جاسـم مخلص. هەموویان لەلایەن پیاوانی رژێمی صدام حسین تیرۆرکراون.

پەراوێز و سەرچاوەکان

پەراوێز و سەرچاوەکان

١- أصول اسماء المدن والمواقع ـ جمال بابان ـ چاپی ١ ـ ١٩٧٦ ـ بەغداد ـ لاپەڕە/٢٥٨.

٢-العراق، دراسة في علاقاته الخارجية وتطوراته الداخلية ـ (١٩١٥ ـ ١٩٧٥) أديث ونى، أيف ـ وەرگێران عبدالمجيد حسيب ـ چاپی ١ ـ ١٩٨٩ ـ لاپەڕە/١٠٤.

٣-جذور الفكر الديموقراطي في العراق الحديث (١٩١٤ ـ ١٩٣٩) د. عامر حسن فياض چاپی ١ ساڵی ٢٠٠٤ بەغداد. لاپەڕە/٢١٩.

٤-تاريخ العراق السياسي الحديث ـ عبدالرزاق الحسني ـ بەشی ١ چاپی ٢ ساڵی ٢٠٠٨. لاپەڕە/ ٢٤٧.

٥-مستقبل العراق ـ د. عبدالوهاب حمه رشيد ـ دار المدى ـ چاپی ١ ـ ١٩٧٧ لاپەڕە/ ٦٢.

٦-موسوعة الاحزاب العراقية ـ د. حسن لطيف الزبيدي ـ ساڵی ٢٠٠٧. لاپەڕە/ ٤٣.

٧-الاحزاب السياسية في العراق ـ السرية والعلنية ـ هادى حسن عليوي ـ چاپی ١ ساڵی ٢٠٠١

٨-العراق، دراسة في تاريخه السياسي (١٩٠٨ ـ ٢٠٠٥). حسن ظاظا ـ چاپی ١ ٢٠٠٦ لاپەڕە/٣٢.

٩-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ عبدالرزاق الحسني ـ چاپی ١٩٨٠/١ لاپەڕە ـ ٢١.

١٠- الاحزاب السياسية في العراق ـ السرية والعلنية ـ سەرچاوەی پێشو ـ لاپەڕە/ ٤١ ـ ٤٤.

١١- العراق، دراسة في تاريخه السياسي ـ سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە (٣٤).

١٢- العراق، دراسة في تاريخه السياسي ـ سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە (٣٦)

١٣- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە/ ٥٥٣.

١٤- العراق، دراسة في تاريخه السياسي - سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە/ ٣٦.

١٥- موسوعة الاحزاب السياسية العراقية. سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە/ ٢٨١.

١٦- العراق، دراسة في تاريخه السياسى. سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە/٥٤.

١٧- الحياة السياسية في كردستان (١٩٠٨ ـ ١٩٢٧) علي تتر توفيق ـ وەرگێڕانی ـ تحسين ابراهيم چاپی ١ ساڵی ٢٠٠٧. دهۆك لاپەڕە/٢١٠.

١٨- موسوعة الاحزاب العراقية - سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە/ ٢٨٥.

١٩- موسوعة العراق الحديث ـ خالد عبدالمنعم العاني ـ بەرگی ١ چاپی١ ـ ١٩٧٧ لاپەڕە/٢٢٠.

٢٠-لاهوت السياسة ـ رشيد الخيون ـ چاپی١ ٢٠٠٩ ـ لاپەڕە/ ٦٩.

٢١- موسوعة الاحزاب العراقية. سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە/ ٢٨٨.
٢٢-جريدة المدى ـ ملحق ـ ذاكرة عراقية ـ ژمارە (٢١١٨) لە ٢/أيار/٢٠١١. د. علياء محمد.
٢٣-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ١٨.
٢٤-موسوعة الاحزاب العراقية - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٩٠.
٢٥-موسوعه الاحزاب العراقية - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٣٠٥.
٢٦-موسوعة الاحزاب العراقية - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٣٠٩.
٢٧-الاحزاب السياسية في عراق ـ السرية والعلنية - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٥.
٢٨-العراق، دراسة في تاريخه السياسى ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/ ٣٨.
٢٩-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/ ٣٢.
٣٠-موسوعة العراق الحديث - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/ ٢٢٤.
٣١- العراق، دراسة في تاريخه السياسى - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/ ٤٢.
٣٢-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/ ٧٣.
٣٣-جريدة المدى (ملحق ذاكرة عراقية). ژمارە (١٦٦٩) لە ٧/کانوونی یەکەم/٢٠٠٩.
٣٤-العراق، دراسة في تاريخه السياسى - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/٤٤.
٣٥-ترايخ الاحزاب السياسية العراقية - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/٩٠ - ٩٣.
٣٦-موسوعة الاحزاب العراقية - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/ ٢٩٠.
٣٧-الحياة السياسية في كردستان (١٩٠٨ ـ ١٩٢٧) علي تتر نوفيق ـ چاپی ٢٠٠٧ دهۆك. لاپەڕە/ ٢٠٧.
٣٨-العراق، دراسة في تاريخه السياسي - سەرچاوەی پێشوو- لاپەڕە/٤٦.
٣٩-العراق، دراسة في تاريخه السياسي - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/٥٥.
٤٠-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/٦٥ ـ ٦٦.
٤١- العراق، دراسة في تاريخه السياسى - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/٥٩.
٤٢-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٠٧ - ١١٠.
٤٣-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١١٣.
٤٤- مذكراتى ـ محمد حديد ـ تحقيق، نجدة فتحي صفوت ـ چاپ ١ ٢٠٠٦ لاپەڕە/٦٧.
٤٥-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية - سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١١٩.
٤٦-العراق، دراسة في تاريخه السياسى ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٤٨ ـ ٥٠.

٤٧-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٥٥٢.
٤٨-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٨٤.
٤٩-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٨٧.
٥٠-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٨٩.
٥١- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٧٧.
٥٢-تاريخ حزب الاستقلال (١٩٤٦ ـ ١٩٥٨) د. عبدالامير هادي ـ چاپی ٢ ساڵی/١٩٦٨/بغداد.
٥٣-جريدة المدى (ملحق زاكرة عراقية) ژمارە/١٥٤٦ لە ٢٩/حوزەيران/٢٠٠٩.
٥٤-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ١٥٠ ـ ١٥٢.
٥٥-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ١٦٦.
٥٦-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ١٨٣.
٥٧-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ١٩٢ ـ ١٩٥.
٥٨-صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية في العراق ـ صلاح الخراسان ـ ساڵی ١٩٩٣ لاپەڕە/٥٨.
٥٩-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٠٥.
٦٠-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢١٧.
٦١- تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٢٧.
٦٢-تاريخ الاحزاب السياسية العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٤٦.
٦٣-أ- الخريطة السياسية للمعارضة العراقية ـ شمران العجلي ـ لندن ٢٠٠١ لاپەڕە/ ٩٠.
ب- الحركات الاسلامية والديموقراطية ـ دراسة في الفكر والممارسة.
مركز دراسات الوحدة العربية ـ چاپی ٢/ ٢٠٠١ لاپەڕە/٢٠٣ بەشی (٨) خالد شوكات.
٦٤- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشو ـ لاپەڕە/ ٨٤.
٦٥-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشو ـ لاپەڕە/ ٥٤٥.
٦٦-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٦٠.
٦٧-الاختيار المتجدد. (مذكرات) رحيم عجينة ـ ١٩٤٢ لاپەڕە/ ٤١.
٦٨-الموسوعة السياسية ـ عبدالوهاب الكيالي ـ كامل زهيری ـ چاپی ١ ـ ١٩٧٤ ـ بيروت. لاپەڕە/ ٢٣٥.
٦٩-التحليل الاجتماعي لظاهرة الانقسام السياسي في الوطن العربي ـ عبدالله دياب ـ ١٩٣٥ ـ القاهرة ـ لاپەڕە/ ٢١٩.

٧٠-الموسوعة السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٣٥.
٧١- العراق ـ الكتاب ٣ ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٣٨٩.
٧٢-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە/ ١٢٧.
٧٣-لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٣٧٥.
٧٤-تاريخ الوزارات العراقية ـ في العهد الجمهوري ـ بەشی ٤ ـ چاپی ٢ ساڵی ٢٠٠٥ نوري عبدالحميد العاني ـ علاء جاسم محمد. لاپەڕە/ ١٠٦.
٧٥-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٨٩.
٧٦-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٧٨.
٧٧-اليهود والمواطنة العراقية ـ د. كاظم حبيب ـ سلێمانيه ـ ٢٠٠٦ ـ لاپەڕە/ ٩٨.
٧٨- أ- اليهود والمواطنة العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە (٩٨).
ت- المدارس اليهودية والايرانية في العراق ـ د. فاضل البراك ـ ١٩٨٤ بغداد لاپەڕە/٢٣ ـ ٦٠.
٧٩-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٨٨.
٨٠-تاريخ الوزارات العراقية ـ في العهد الملكي ـ بەشی (٨) عبدارزاق الحسني ـ بغداد. ساڵی ١٩٨٨ ـ لاپەڕە (١٥٥).
٨١- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٨٨.
٨٢- أ- تاريخ الوزارات العراقية ـ في العهد الملكي ـ سەرچاوەی ـ لاپەڕە/ ٢٠٦.
ب- المدارس اليهودية والايرانية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٧٢.
٨٣-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢٩١.
٨٤-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٣٠٨.
٨٥- أ- المدارس اليهودية والايرانية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/ ٧٢.
ب- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٥٤٦.
٨٦-أ- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٥٤١.
ب- المدارس اليهودية والايرانية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٧٢.
٨٧- أ- المدارس اليهودية والايرانية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٧٢.
ب- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٥٤٢.
٨٨-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٥٤٦.

٨٩-صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ١٣ ـ ٤٨.
٩٠-العراق ـ الكتاب الثاني ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٩٣.
٩١- صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٩٨.
٩٢-صحفات من تاريخ الحركة الشيوعية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٣٢ ـ ٣٥.
٩٣-صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٦٤.
٩٤- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٣٤٢.
٩٥-صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٥٧.
٩٦-صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٥٦ ـ ٥٧.
٩٧-الجبهة الوطنية في العراق ـ عبدالرزاق الحسني ـ ١٩٧١ ـ بغداد ـ لاپەڕە/ ٤٤.
٩٨-تاريخ حزب الاستقلال ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٣٢٣ ـ ٣٢٤.
٩٩-العراق ـ الكتاب الثالث ـ سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە/ ٧١.
١٠٠- الجبهة الوطنية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٤٤.
١٠١- العراق ـ الكاتب الثالث ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٧٣ ـ ٨٠.
١٠٢- التطورات السياسية الداخلية في العراق (١٤ تموز ١٩٥٨ ـ ٨ شباط ١٩٦٣) عبدالفتاح علي اليونانی. چاپی ١ ـ ٢٠٠٧. لاپەڕە/ ٤١ ـ ٤٢.
١٠٣- العراق ـ الكتاب الثالث ـ سەرچاوی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٨٨.
١٠٤- الحياة السياسية في كردستان (١٩٠٨ ـ ١٩٢٧) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢١٢.
١٠٥- الاتصال السياسي في الاحزاب الكردية. فؤاد علي احمد ـ نامەی ماستەر. زانكۆی سليمانی ٢٠٠٨ لاپەڕە/٥١ ـ ٦٣.
١٠٦- الحياة السياسية في كردستان (١٩٠٨ ـ ١٩٢٧). سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ٢١٨.
١٠٧- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية في نصف قرن ـ عبدالستار طاهر شريف. چاپی ٢ ساڵی ٢٠٠٧ سليمانی ـ لاپەڕە/١٣٠.
١٠٨- ياداشت ـ كوردستانی عێراق و شۆڕشەكانی شێخ محمود ـ پاكيزە رفيق حلمی ـ بەشی ٣ ساڵی ١٩٩٢ ـ لاپەڕە/١٨.

١٠٩- ڕەواندوز ـ تۆژینەوەیەکی مێـژوویی سیاسـی (١٩١٨ ـ ١٩٣٩) أحمـد حمـد أمـین. چـاپی ٢ ساڵی ٢٠٠٨ ـ لاپەڕە/ ١٢٨ ـ ١٣٠.
١١٠- ڕەواندوز ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/ ١٢٦ ـ ١٢٧.
١١١- الحياة السياسية في كردستان (١٩٠٨ ـ ١٩٢٧) ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٧.
١١٢- الحياة السياسية في كردستان (١٩٠٨ ـ ١٩٢٧) ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٦٦.
١١٣- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٤.
١١٤- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٠.
١١٥- ڕەواندوز ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣١.
١١٦- ڕەواندوز ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣١.
١١٧- ڕەواندوز ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٧.
١١٨- ڕەواندوز ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٨.
١١٩- ڕەواندوز ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٤١ ـ ١٤٢.
١٢٠- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٥.
١٢١- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٦.
١٢٢- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٩٠.
١٢٣- نشـأة وتطـور الجمعيـات والاحـزاب والتيـارات السياسـية الكورديـة في العـراق ـ اركـان حمدامين زرداوي چاپی ١ ساڵی ٢٠٠٩ ـ لاپەڕە/٢٣.
١٢٤- نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/٢٢.
١٢٥- نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٣.
١٢٦- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٨.
١٢٧- خۆیبوون ـ هیوا ـ ژ. ك ـ هیوا عزیز سعید ـ ساڵی ٢٠٠٦ سلیمانی ـ لاپەڕە/٤٦ ـ ٤٧.
١٢٨- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٨.
١٢٩- حزب ـ هيوا ـ الامل ـ هيلين محمد أمين المزوري ـ چاپی ١ ـ ٢٠٠٨ ـ لاپەڕە/٥٨.
١٣٠- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٨.
١٣١- خـەباتی چـەکداری و رامیـاری نەتەوایـەتی کـورد (١٨٨٠ ـ ١٩٩٤) نجـم سـەنگاوی - ٢٠٠٤ لاپەڕە/٦٩.
١٣٢- مـذكرات ولمحـات مـن تـاريخ الحركـة الوطنيـة والثوريـة في كردسـتان العـراق ـ صـالح الحيدري ـ چاپی ١ (١٩٤٠ ـ ١٩٥٨) ـ لاپەڕە/٢٢.

١٣٣- مذكرات ولمحات من تاريخ الحركة الوطنية والثورية في كردستان ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٢.
١٣٤- كـرد العـراق ـ محسـن محمـد متـولي ـ چـاپی١ ٢٠٠١ ـ الـدار العربيـة للموسـوعات ـ لاپەڕە/١٦٨.
١٣٥- نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/٤٦.
١٣٦- كۆیی ـ جمال فتح الله تەیب ـ ساڵی ٢٠٠٦ ـ سلیمانی ـ لاپەڕە/١١١.
١٣٧- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٢٣.
١٣٨- لمحات من نضال حركة التحرر الوطني للشعب الكوردي في كردستان العراق ـ د. كاظم حبيب چاپی ٢ ساڵی ٢٠٠٥ اربيل ـ لاپەڕە/٢٤٣.
١٣٩- الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٧٤.
١٤٠- نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/٨٠.
١٤١- پێشهاتە سیاسیەکانی کوردستانی عێراق (١٩٤٥ ـ ١٩٥٨). مهدي محمد قادر. سلیمانی ٢٠٠٥ ـ لاپەڕە/٥٦ ـ ٧٠.
١٤٢- تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوری (١٩٥٨ ـ ١٩٦٨) بەشی ٢ - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٩٦.
١٤٣- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٠٣ ـ ١٢٢.
١٤٤- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣١٠.
١٤٥- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٩٤.
١٤٦- تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوری - بەشی ٢ - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٢٨.
١٤٧- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٦٠.
١٤٨- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٤٣ ـ ٥٨.
١٤٩- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٧٤.
١٥٠- تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوری - بەشی ٤ - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٤٧.
١٥١- تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوری - بەشی ٤ - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٠١.
١٥٢- الخريطة السياسية للمعارضة العراقية، شمران العجلي ـ لاپەڕە/٩٨.
١٥٣- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٤٢.
١٥٤- تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوری - بەشی ٤ - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٠٧.

١٥٥- مذكراتي ـ محمد حديد ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٤٥٥ ـ ٤٦٠.
١٥٦- تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوری - بەشی ٤ ـ لاپەڕە/١٢٣.
١٥٧- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٤٣.
١٥٨- الاختيار المتجدد ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٨٢.
١٥٩- تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوری - بەشی ٧ - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٦٥.
١٦٠- العراق ـ البيرية المسلحة ـ د. علي كريم سعيد ـ چاپی ١ - ٢٠٠٢ ـ لاپەڕە/٢١٠.
١٦١- العراق ـ البيرية المسلحة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢١٣.
١٦٢- صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٢.
١٦٣- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٥٠.
١٦٤- أحزاب المعارضة السياسية في العراق ـ ١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣ ـ د. هادي حسن عليوي ـ دار الكتب العلمية ـ لاپەڕە/٩٠.
١٦٥- احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٨٩.
١٦٦- احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٨٨.
١٦٧- صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٤٩ - ٢٥٣.
١٦٨- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو — لاپەڕە/١٢٥.
١٦٩- العراق دراسة في تاريخه السياسي ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٩٧.
١٧٠- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٤٢.
١٧١- ململانێ لەگەڵ ژیاندا ـ یاداشت ـ عبدالستار گاهر شریف ـ بەرگی ٢ چاپی ٢٠٠٧/١ لاپەڕە/١٧٨.
١٧٢- الاختيار المتجدد ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٩٢.
١٧٣- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥١.
١٧٤- صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٤.
١٧٥- صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٤.
١٧٦- صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٤.
١٧٧- احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٦٦.
١٧٨- احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٦٧.
١٧٩- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٣٦.

١٨٠- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٧.
١٨١- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٢٤.
١٨٢- يوميات عراقية كردستانية – أمين يونس – چاپی ٢٠١٠/١ – لاپەڕە/٩٥.
١٨٣- احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ – ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو – لاپەڕە/٥٠.
١٨٤- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥١.
١٨٥- الخريطة السياسة للمعارضة العراقية ـ شمران العجلي/لندن/٢٠٠٠ ـ لاپەڕە/١٩٠.
١٨٦- الخريطة السياسة للمعارضة العراقية – شمران العجلي/لندن/٢٠٠٠ – لاپەڕە/١٨٥.
١٨٧- سەرچاوە ـ زانیاری لە مەکتەبی پەیوەندییەکانی (یەکێتی نیشتمانی کوردستان) لە کەرکوك.
١٨٨- رۆژنامەی هاوڵاتی ژمارە (٧٤٠) لە ٢٠١١/٩/١٥.
١٨٩- توركمان العراق ـ تاريخهم ـ مناطقهم ـ ثقافتهم ـ زاهية النجفي ـ چاپی ٢٠٠٩/١ لاپەڕە/٢٥.
١٩٠- (ويكبيديا ـ الموسوعة الحرة). www.wikipedia.org
١٩١- التاريخ السياسي لتركمان العراق ـ عزيز قادر الصمانجي ـ چاپی ١ ١٩٩٩ ـ لاپەڕە/٢٢٦.
١٩٢- التاريخ السياسي لتركمان العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٢٧.
١٩٣- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٥٦.
١٩٤- توركمان العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥.
١٩٥- احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٠٢.
١٩٦- التاريخ السياسي لتركمان العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢١٨.
١٩٧- التاريخ السياسي لتركمان العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٢٢.
١٩٨- التاريخ السياسي لتركمان العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٢٤.
١٩٩- سەرچاوە ـ مەکتەبی پەیوەندییەکانی (یەکێتی نیشتمانی کوردستان) ـ لقی کەرکوك.
٢٠٠-الاشوريون في الفكر العراقي المعاصر ـ أپرم شبيرا ـ چاپی ٢٠٠١/١ لاپەڕە/٤٥.
٢٠١- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٢٥.
٢٠٢-(ويكبيديا ـ الموسوعة الحرة). www.wikipedia.org
٢٠٣-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٠.
٢٠٤-احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٠٤.

٢٠٥-الاشوريون في الفكر العراقي المعاصر ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٠٧.
٢٠٦-احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٠٥.
٢٠٧-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٦٢.
٢٠٨- أ- یەکێتی نیشتمانی کوردستان (١٩٧٥ ـ ١٩٧٦) سەروەر عبدالرحمن ـ چاپی ٢٠٠٢/١ لاپەڕە/٨٤.
ب- چەپکێك لە مێژووی کۆمەڵە ـ برایم جلال ـ ٢٠١١ ـ لاپەڕە/٣٤.
٢٠٩-ململانێ لەگەڵ ژیاندا ـ یاداشت ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٤ ـ ٦٩.
٢١٠- کورتە باسێك ـ بەرەی کوردستانی ـ ئازاد مصطفی ساڵی ١٩٨٨ سوید ـ لاپەڕە/٧٢.
٢١١- تطور الحياة الحزبية والسياسية في كردستان الجنوبية ـ محمد رشيد خورشيد ـ رسالە ماجستير ـ نيسان ١٩٩٣ (چاپ نەکراوە) هەولێر.
٢١٢- ناسنامەی حزبە کوردستانیەکان ـ مسعود عبدالخالق (چاپ نەکراوە) ٢٠٠٨.
٢١٣- لە بزووتنەوەوە بۆ حزبی سوسیالستی کوردستان ـ محمد شاکەلی ـ چاپی/٢٠١١/لاپەڕە/٢٤٩.
٢١٤- نشأة وتطور الحياة الحزبية والسياسية في كردستان ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٣٠.
٢١٥- تطور الحياة الحزبية والسياسية في كردستان ـ سەرچاوەی پێشوو -.
٢١٦- تطور الحياة الحزبية والسياسية في كردستان ـ سەرچاوەی پێشوو -.
٢١٧- تطور الحياة الحزبية والسياسية في كردستان ـ سەرچاوەی پێشوو -.
٢١٨- الاختيار المتجدد ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٩٤.
٢١٩- بەرنامە و پێڕەوی ناوخۆی حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان پەسندکراوی یەکەمین کۆنگرە ساڵی ١٩٩٢/ لاپەڕە/٤٨.
٢٢٠-نشأة وتطور الحياة الحزبية والسياسية في كردستان ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٥٣.
٢٢١- الاختيار المتجدد ـ رحيم عجيتە - سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٩٤.
٢٢٢-وتطور الحياة الحزبية والسياسية في كردستان ـ سەرچاوەی پێشوو-.
٢٢٣-التوظيف السياسى للفكر الديني ـ د. هادي محمود ـ ٢٠٠٨ ـ لاپەڕە/١٦٦.
٢٢٤-نشأة وتطور الحياة الحزبية والسياسية في كردستان ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٥٩.
٢٢٥-نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٥٩.
٢٢٦-نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٦٠.
٢٢٧-التوظيف السياسي للفكر الديني ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٥٨.

٢٢٨-التوظيف السياسي للفكر الديني ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٦١.
٢٢٩-رۆژنامەی ـ هاولاتی ـ ژمارە (٠٦٤١) لە رۆژی ٣٠ ـ حوزەیران ـ ٢٠١٠.
٢٣٠-نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٨٢.
٢٣١- نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٨٦.
٢٣٢-نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٨٤.
٢٣٣-نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٧٣.
٢٣٤-نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٧٥.
٢٣٥-ناسنامەی حزبە کوردستانیەکان ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٤٥.
٢٣٦-نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٦٩.
٢٣٧-الاتصال السياسي في الاحزاب الكوردية ـ فؤاد علي أحمد ـ رسالة ماجستير ٢٠٠٨ سلیمانی ـ لاپەڕە/٨٣.
٢٣٨-نشأة وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات السياسية ـ سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە/١٧٩.
٢٣٩-گۆڤاری ـ روافد ـ ژمارە (٣) حوزەیران/٢٠٠٨ ـ بغداد ـ صادق الزهاوي.
٢٤٠-الاتصال السياسي في الاحزاب الكوردية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٧٩.
٢٤١- صفحات من تاريخ الحركة الشيوعية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٣.
٢٤٢-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٤٥.
٢٤٣-لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٤٣.
٢٤٤- احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٤٧.
٢٤٥-(ويكبيديا ـ الموسوعة الحرة). www.wikipedia.org
٢٤٦-(ويكبيديا ـ الموسوعة الحرة). www.wikipedia.org
٢٤٧-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٥٢.
٢٤٨-احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٩٣.
٢٤٩-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٣.
٢٥٠-احزاب المعارضة السياسية في العراق (١٩٦٨ ـ ٢٠٠٣) سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٩٤.
٢٥١- الخريطة السياسية للمعارضة العراقية ـ شمران الصجلي. لندن/٢٠٠٠ لاپەڕە/٢٠٩.
٢٥٢-احزاب المعارضة السياسية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٧٥.
٢٥٣-الخريطة السياسية للمعارضة العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢١٠.

٢٥٤- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٦٦.
٢٥٥-(ويكبيديا ـ الموسوعة الحرة). www.wikipedia.org
٢٥٦-الخريطة السياسية للمعارضة العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٤.
٢٥٧-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٠٣.
٢٥٨-احزاب المعارضة السياسية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٧٧.
٢٥٩-الاحـزاب والحركـات السياسـية في الـوطن العـرب ـ مهـدي جـرادات عمـان ـ ٢٠٠٦ ـ لاپەڕە/١٧٤.
٢٦٠-الخريطة السياسية للمعارضة العراقية ـ شمران العجلي لندن/٢٠٠٠ لاپەڕە/٢٠١.
٢٦١- الخريطة السياسية للمعارضة العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٠٢.
٢٦٢-لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٥٨.
٢٦٣-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٤٨.
٢٦٤- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٠٨.
٢٦٥-احزاب المعارضة السياسية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٨٣.
٢٦٦-التوظيف السياسي للفكر الديني ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٤٦.
٢٦٧-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٤٧.
٢٦٨-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٥٧.
٢٦٩-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٥٧.
٢٧٠-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٤٢.
٢٧١- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣١٢.
٢٧٢-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٤٩.
٢٧٣-احزاب المعارضة السياسية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٨٤.
٢٧٤- لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٢٧.
٢٧٥-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٥١.
٢٧٦-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٥٤.
٢٧٧-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٤٩.
٢٧٨-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٤٩.
٢٧٩-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥١.

٢٨٠-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٢.
٢٨١- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٥٦.
٢٨٢-احزاب المعارضة السياسية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٦٥.
٢٨٣-(ويكبيديا ـ الموسوعة الحرة). www.wikipedia.org
٢٨٤-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٠٤.
٢٨٥-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٦٦.
٢٨٦-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٠٣.
٢٨٧-پرۆسەی سیاسی لە عێراق ـ کاروخ میران، شاخەوان مەلا محمد ـ مەڵبەندی (١٨) یەکێتی نیشتمانی کوردستان ـ (نامیلکە) ساڵی/٢٠٠٦.
٢٨٨-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٤٦.
٢٨٩-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٦٣.
٢٩٠-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٠٩.
٢٩١- (ويكبيديا ـ الموسوعة الحرة). www.wikipedia.org
٢٩٢-يوميات عيراقية وكوردستانية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٤٩.
٢٩٣-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٢٨.
٢٩٤-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٣٥.
٢٩٥-يوميات عيراقية وكوردستانية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٥١.
٢٩٦-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٤٧.
٢٩٧-نهاية العراق ـ پیتەر کالبریت ـ وەرگێڕان: مروان کاکل، هێمن غنی. چاپی ١ ـ ٢٠٠٩ ـ لاپەڕە/٣٦٠.
٢٩٨-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٥٢٤.
٢٩٩-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٥٢.
٣٠٠-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٣٢٩.
٣٠١- موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢١٢.
٣٠٢-موسوعة الاحزاب العراقية ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٢٠٤.
٣٠٣-احزاب المعارضة السياسية في العراق ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/١٩٥.
٣٠٤-لاهوت السياسة ـ سەرچاوەی پێشوو ـ لاپەڕە/٤٣٠.

٣٠٥-ئینسکلوپیدیای القاعدة _ زنار طه _ چاپی ١ ساڵی ٢٠٠٦ لاپەڕەکانی (٧٠/٨٠).
٣٠٦-عیراق _ قەیرانی ئاسایش و ستراتیژی بنیادنانەوە _ فەرزەند شێرکۆ، سلیمانی، ساڵی ٢٠٠٧ _ لاپەڕە/١٢٧.
٣٠٧-لاهوت السیاسة _ سەرچاوەی پێشوو _ لاپەڕە/٤٢٤.
٣٠٨-لاهوت السیاسة _ سەرچاوەی پێشوو _ لاپەڕە/٤٢٦.
٣٠٩-لاهوت السیاسة _ سەرچاوەی پێشوو _ لاپەڕە/٤٣١.
٣١٠- لاهوت السیاسة _ سەرچاوەی پێشوو _ لاپەڕە/٤٣٩.
٣١١- الخریطة السیاسیة للمعارضة العراقیة _ سەرچاوەی پێشوو _ لاپەڕە/٣٠٦.
٣١٢- الخریطة السیاسیة للمعارضة العراقیة _ سەرچاوەی پێشوو _ لاپەڕە/٢٥٣.

لەبڵاوکراوەکانی

ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران

ساڵی (٢٠١١ – ٢٠١٢)

ژ	بڵاوکراوەکان	نووسەرو وەرگێڕ	ساڵی چاپ
٣٦٥	پێگەی میدیا لەهەڵبژاردنی سەرۆکایەتی ئەمریکادا ،ژ. ز، (١٢)	رێبین حەسەن	٢٠١١
٣٦٦	مميزات النظام الفدرالي في العراق (ژ. ز. ١٣)	د. شورش حسن عمر	٢٠١١
٣٦٧	جیهانگیری، فاکتەرو گرفتەکانی دیموکراسی، ژ، ز، (١٤)	مەلا بەختیار	٢٠١١
٣٦٨	پەیدابونی عەلمانیەت لەتورکیای عوسمانیدا، ژ. ز. (١٥)	فەرید ئەسەسەرد	٢٠١١
٣٦٩	ئیسلامو مۆدێرنە، ئیسلام لەبەردەم ئەگەری عەلمانیەتدا (ژ. ز. هۆشیاری (١٦)	ن. محمد رەزا شالگونی و. عوسمان حەسەن شاکر	٢٠١١

٣٧٠	سیاسەتی روسیای قەیسەری بەرامبەر بەکورد (١٨٥٠-١٩١٤)	هەستیار کەمال کوردی	٢٠١١
٣٧١	المحطات، اثرت في حياة الكورد وحركاتهم القومية	بقلم: عبدالرزاق محمود القيسي	٢٠١١
٣٧٢	کورتە باسێکی فەلسەفەی سیاسی	ن. دەیڤد میلەر و. لەئینگلیزیەوە: کارزان کاوسێن	٢٠١١
٣٧٣	هەواڵنامەی کوردستانی عیراق	ئامادەکردنی : نەوزاد عەلی ئەحمەد	٢٠١١
٣٧٤	ئاغاو شێخو دەوڵەت بەرگی دووەم	ن. مارتین ڤان برونەسن و. لەئەڵمانیەوە: د. کوردۆ عەلی	٢٠١١
٣٧٥	تاريخ الفكر الكردي	مامۆستا جعفر ترجمە: د. بندر علی	٢٠١١
٣٧٦	رۆژنامەنووسی کوردی لە	هەڵەت خسرەو هەمەوەندی	٢٠١١

	کوردستانی عیراقدا (١٩٩١-٢٠٠٥)		
٣٧٧	مافی چارەی خۆنووسین لەئەدەبیاتی (ی. ن. ك)دا (١٩٧٥-١٩٩٢)	نەوزاد عەلی ئەحمەد	٢٠١١
٣٧٨	سیاسەتی گۆڕینی رووخساری نەتەوەیی ناوچەی کەرکوك - ژ. ز. هۆشاری (١٧)	د. نوری تاڵەبانی	٢٠١١
٣٧٩	ئەنفال لەکوردستانی عیراق ژ. ز. هۆشیاری(١٨)	ن. مایکڵ لیزنبیێرگ و. کارزان محەمەد	٢٠١١
٣٨٠	ئۆپۆزسیۆن لەچەمکەوە بۆ ئەرك، ژ. ز. (١٩)	بەختیار جەبار شاوەیس	٢٠١١
٣٨١	بەشداریکردنی سیاسی ژ. ز. (٢٠)	عابد خالد رەسول	٢٠١١
٣٨٢	سیستمی فیدراڵ لەدەوڵەتی ئیماراتدا ژ. ز. (٢١)	ن. عەبدوڵڵا عەنزی	٢٠١١

		و. سەردار عبدالكريم	
٣٨٣	كوردو پرسی دانپێدانانی دەستووری	خەليل عەبدوڵلا	٢٠١١
٣٨٤	تیرۆریزم هەڕەشەو مەترسیەکان	عادل عەلی	٢٠١١
٣٨٥	چرای ماڵە هەژارەکان	ئامادەکردنی: عەلی جۆلا	٢٠١١
٣٨٦	کەلتور – ژمارە (٣)		٢٠١١
٣٨٧	سیکۆلاریزم بەزمانی سادە - عملانیەت	نوسینی : ئاستین کلاین و. لەفارسیەوە: کاوسێن بابەکر	٢٠١١
٣٨٨	کوردستان	نەوزاد عەلی ئەحمەد	٢٠١١
٣٨٩	دراسه تاريخيه وسياسيه حول "الشعب الكردى"	تاليف: حسن ارفع ترجمه:عبدالرزاق محمود القيسى	٢٠١١
٣٩٠	کورتەیەك لەتاوانەکانی رژێمی عیراق دژی گەلی کورد	ن: نوری تاڵەبانی	٢٠١١

		و. شاناز رەمزی	
٣٩١	گەشەکردنی سەرمایەداری لەکوردستاندا	فەرید ئەسەسەرد	٢٠١١
٣٩٢	سیاسەت لەنێوان بیرو جێبەجێکردندا	و. مظفر عبدالوهاب	٢٠١١
٣٩٣	کورد گەلێکی بێ دەوڵەت زنجیرە نامیلکەی کورد لەمیدیای جیهانیدا، ژمارە(١)	ن. ئینگۆنۆیمایەر و. ڕێبوار تۆفیق	٢٠١١
٣٩٤	لەدیکتاتۆریەوە بۆ دیموکراسی	ن. د. جین شارپ و. کارزان محمد	٢٠١١
٣٩٥	مۆدێلی حزبایەتی لەکوردستان. ز. هۆشیاری (٢٥)	ئەنوەر حسێن بازگر	٢٠١١
٣٩٦	فلسفة الديمقراطية الاجتماعية ژ. ز. هۆشیاری (٢٦)	د. حميد عزيز ت: محسن بنى ويس	٢٠١١

٣٩٧	دەوڵەتشاری دێرین ژ. ز. هۆشیاری (٢٧)	ن. مۆریس بارییە و. عوسمان حەسەن شاکر	٢٠١١
٣٩٨	ئاین‌و سیاسەت ژ. ز. هۆشیاری (٢٨)	ن. نینیان سمارت و. یاسین عومەر	٢٠١١
٣٩٩	بەجینۆسایدناسینی ئەنفال ژ. ز. هۆشیاری ، ژ(٢٩)	خەلیل عەبدوڵلا	٢٠١١
٤٠٠	جیۆپۆڵەتیکی کوردستان ژ. ز. هۆشیاری (٣٠)	فەرید ئەسەسەرد	٢٠١١
٤٠١	دیموکراسی‌و بنەماکانی گەشەپێدانی سیاسی	د. حەمید حسین کازم و. عادل عەلی	٢٠١١
٤٠٢	ثورة کوردستان ومتغیرات العصر (الطبعة الثالثة)	حکمت محمد کریم (ملا بختیار) ترجمه ومراجعه: د. بندر علی اکبر	٢٠١١

٤٠٣	ئەرکەکانی خەبات لەهەلومەرجێکی دژواردا	مام جەلال	٢٠١١
٤٠٤	کێشەی شیعەو سوننە کورتەباسێکی مێژوویی	ن. د. عەلی ئەلوەردی و. عارف کەریم	٢٠١١
٤٠٥	فەلسەفەی سیاسی ئەریستۆتێلیس	ئەمیر حسێن رەحیم	٢٠١١
٤٠٦	جیهانگیریو کاریگەری لەسەر سەروەری دەوڵەت	ن. عوسمان حەسەن شاکر	٢٠١١
٤٠٧	بەشداری سیاسی، چەمكو گرفتەکان	عادل عەلی	٢٠١١
٤٠٨	(S.I) رێکخراوی سۆسیالیست ئینتەرناسیۆنال	محەمەد مێرگە سۆری	٢٠١١
٤٠٩	پۆلێنکردنی هەڵوێستەکان پێش پرۆسەی هەڵبژاردنو دەنگدان، ز. هۆشیاری، ژ(٣٢)	نیاز سەعید عەلی	٢٠١١
٤١٠	بەهاری عەرەبیو نەورۆزی سەربەخۆیی	ستران عەبدوڵڵا	٢٠١١

٤١١	قوتابخانەی فرانكفۆرت	و. لەسویدیەوە عوسمان حەمەرەشید گورون	٢٠١١
٤١٢	حدود كوردستان الجنوبيه فى سنجار حتى بدره	عبدالرقيب يوسف	٢٠١١
٤١٣	النضال الدستوري للاستاذ ابراهيم احمد في العراق الجمهوري، ز. هۆشیاری، ژ(٣٣)	د. شورش حسن عمر	٢٠١١
٤١٤	كوردو توركمان، تێڕوانینێك بۆ میكانیزمەكانی پێكەوە ژیانی ئاشتیانەی نێوانیان، ز. هۆشیاری، ژ(٣٤)	یوسف گۆران	٢٠١١
٤١٥	عەلمانیەت چیە؟ ماناو پێناسەكانی، ز. ژ(٣٥)	زاهیر شكوور	٢٠١١
٤١٦	خوێندنەوەیەك بۆ فیكری حەسەن بەننا، ژ. ز. (٣٦)	عادل عەلی	٢٠١١

٤١٧	شێوەکانی بەدەستهێنانی مافی چارەنووس، ژ. ز. (٣٧)	خەلیل عەبدوڵلا	٢٠١١
٤١٨	تعريف الانفال بالإباده الجماعيه، ژ. ز. (٣٨)	تاليف: خليل عبدالله ترجمه: محسن بنى ويس	٢٠١١
٤١٩	پێنج لێکۆڵینەوە لەبواری سیاسەتی نێودەوڵەتاندا	مستەفا ئیبراهیم دەروێش	٢٠١١
٤٢٠	پرۆگرام و پەیڕەوێ ناڤخۆ پەسەندکریێ سێیەمین کۆنگرێ (ی. ن. ک)	مەڵبەندی (٤)ی رێکخستنی دهۆك بەشی روناکبیری	٢٠١١
٤٢١	ئالآ	نەوزاد عەلی ئەحمەد	٢٠١١
٤٢٢	تاريخ التبشير المسيحى فى كردستان	الدكتور فرست مرعى	٢٠١١
٤٢٣	قراءة في مفهوم التحديث والتنمية السياسية، ز. هۆشیاری، ژمارە (٣٩)	احسان عبدالهادى	٢٠١١

٤٢٤	کاریگەری قەرزە گشتیەکانی ئەمریکا لەسەر ئابووری ئەمریکا و جیهان، ژ. ز. (٤٠)	فەیسەڵ عەلی	٢٠١١
٤٢٥	فەرهەنگی ئاڤێستا (روسی – کوردی)	ئامادەکردنی: د. نەهرۆ عەلی ئاڤێستا نەهرۆ	٢٠١١
٤٢٦	کوردو دەوڵەت	بەرزان ئەحمەد کوردە	٢٠١١
٤٢٧	التنوع الثقافي والمثاقفة الأنا والآخر	یوسف یوسف	٢٠١١
٤٢٨	کورد لەسوریاو ئازەربایجان‌و ئەرمەنستان⁄ ز. نامیلکەی کورد لەمیدیای جیهانیدا. ژ.(٢)	ن. م. شترۆهمایەر ل. یالچین هێگمان و. رێبوار تۆفیق بەنگینە	٢٠١١
٤٢٩	ئەرکەکانی قۆناغی نوێ لەچاوپێکەوتنێکی هەڤاڵ عیماد ئەحمەد دا	ئامادەکردنی: حەمە عەلی غەریب	٢٠١٢
٤٣٠	المشاريع التي قدمها الاتحاد	تقديم فريد اسسرد	٢٠١٢

	الوطني الكردستاني عام ١٩٨٤		
٤٣١	المحكمة الجنائية العراقية العليا دراسة في مباديء العدالة	محمد ريبين حسن	٢٠١٢
٤٣٢	دور محكمة العدل الدولية في تطوير القانون الدولي العام	سۆز حميد مجيد	٢٠١٢
٤٣٣	گۆڤاری کەلتور ژمارە (٥)		٢٠١٢
٤٣٤	کوردانی سوریا لەژێر دەسەڵاتی فەرەنسیدا	نێلیدا فۆکارۆ و. لەئەڵمانیەوە: هەڵۆ بەرزنجی	٢٠١٢
٤٣٥	ئاڵوگۆڕە سیاسییەکانو هاوکێشە نوێیەکان	چاوپێکەوتنێك لەگەڵ هەڤاڵ مەلا بەختیار دا	٢٠١٢
٤٣٦	هەڵبژاردەکان	شاسوار جەلال (ئارام)	٢٠١٢
٤٣٧	كردستان ككيان ضمن الخطة الدولية بدأ من جنوبها	المحامي / الشيخ سالار الحفيد	٢٠١٢

٤٣٨	مەسەلەی قڕکردنی ئەرمەن لەبەردەم دادگادا	و. لەئەڵمانییەوە: غسان نعسان و. لەعەرەبییەوە: حەسەن جاف	٢٠١٢
٤٣٩	ئێزیدییەکان لەمێژووی نەتەوەکەیاندا	سەربەست حسێن	٢٠١٢
٤٤٠	کۆچ هەڵبژاردم	ئیسماعیل عوسمانو ماتیاس شیلین	٢٠١٢
٤٤١ ئ	کێشەکانی هزری ئاینیی	ئومێد قەرەداغی	٢٠١٢
٤٤٢	پارتی سۆشیالیستی فەرەنسا	بەرزان فەرەج	٢٠١٢
٤٤٣	دیموکراسی و دوژمنانی ئیسلامی میانڕەو لەڕوانگەی مەلا بەختیارەوە	سەردار عبدالکریم مجید	٢٠١٢
٤٤٤	دیموکراسی لەنێوان مۆدێرنێتەوەو پۆست مۆدێرنێتەدا. ز،هۆشیاری ژمارە (٤١)	مەلا بەختیار	٢٠١١
٤٤٥	ئینتەرناسیۆنالیزمی دینی و دیاردەی فرە نەتەوەیی	فەرید ئەسەسەرد	٢٠١١

٤٤٦	مێژووی نەتەوەی کەرکوك	فەرهاد حەمزە	٢٠١٢
٤٤٧	باشوری سودان ز.هۆشیاری ژ.(٤٥)	شادمان مەلا حەسەن	٢٠١٢
٤٤٨	الديمقراطية دراسة فكرية سياسية	عبدالرحمن كريم درويش	٢٠١٢
٤٤٩	الاكراد والديمقراطية والاندماج	فريد اسسرد	٢٠١٢
٤٥٠	زمانی کوردی لە دەستورەکانی عیراقدا	خەلیل عەبدوڵلا	٢٠١٢
٤٥١	ڕۆڵی ژنان لە پەرەپێدانی کاری ڕێکخراوەییدا (ی.ن.ك وەك نموونە)	جەمیلە شێخ مەحمود شلێر ڕەشید نیگارعومەر	٢٠١٢
٤٥٢	ئارامو رۆڵی لە بزووتنەوەی سیاسیدا	فەرید ئەسەسەرد	٢٠١٢
٤٥٣	چەپکەکول قەفتەك ژ سەروەری و هەڵویستێن ئێکەتی نیشتمانی کوردستان	قادر حەسەن عیدۆ	٢٠١٢

٤٥٤	توماس هوبز وفلسفته السياسية	احسان عبدالهادي النائب	٢٠١٢

لەدەزگای چاپو پەخشی حەمدی چاپ کراوە